

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**MODERN MISIR ARAP EDEBİYATINDA ÖNE ÇIKAN
ELEŞTİRMENLER VE ELEŞTİRİ YÖNTEMLERİ**

Fatma Hayrünnisa ÇİL

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI

OCAK - 2025

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**MODERN MISIR ARAP EDEBİYATINDA ÖNE ÇIKAN
ELEŞTİRMENLER VE ELEŞTİRİ YÖNTEMLERİ**

DOKTORA TEZİ

Fatma Hayrünnisa ÇİL

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

“Bu tez 24/01/2025 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI	Başarılı
Prof. Dr. Abdurrahman ÖZDEMİR	Başarılı
Prof. Dr. Kemal BATAK	Başarılı
Prof. Dr. Şükran FAZLIOĞLU	Başarılı
Doç. Dr. Hamza ERMİŞ	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Fatma Hayrünnisa ÇİL

24/01/2025

ÖN SÖZ

Bilimsel araştırma sürecinde kazanılan bilgi ve tecrübelerin kıymeti paha biçilemez. Beni böyle bir sürece yönlendiren Rabb'ime şükrederim. Edebî metinlerin değerlendirilmesine yönelik ilgim öncelikle Türkçe şiirler üzerine başlamıştı. Şiirleri anlama ve yorumlama çabalarım, beni edebiyat dünyasında eşsiz bir serüvene çıkarıyordu. Arap Dili ve Belagatı alanındaki eğitim sürecimle birlikte bu ilgim daha da derinleşti. Modern dönemde edebî tenkit alanındaki yöntemsel çeşitliliği fark etmek, ideal eleştiri yöntemini anlama konusundaki merakımı ve araştırma isteğimi pekiştirdi.

Modern dönem Arap edebî tenkidi üzerine yapmayı düşündüğümüz çalışmanın kapsamını daraltma ihtiyacı karşısında modern Arap dünyasında edebî tenkit alanında oynadıkları önemli rol sebebiyle çalışmamızı Mısır örneği ile sınırlandırmaya karar verdik. Modern dönem Arap eleştirmenlerin edebî eserleri değerlendirirken kullandıkları yöntemlerden tarihsel, sosyolojik, ideolojik, psikolojik ve psikanalitik, yeni eleştiri, yapısal eleştiri ve izlenimci eleştiri yöntemlerini inceledik. Çalışmamızın ilk bölümünde; Mısır'da yetişen eleştirmenlerin hayatlarına ve edebî tenkit alanındaki çalışmalarına odaklandık. İkinci bölümde, modern dönemde Mısır'da öne çıkan eleştiri yöntemlerini ve bu yöntemlerin eleştirildiği hususları ele aldık. Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise Mısırlı eleştirmenlerin yöntemsel eğilimlerini şekillendiren faktörleri ve eleştiri yöntemleriyle ilgili temel meseleleri inceledik.

Araştırma sürecimin başından itibaren başta Katar olmak üzere Ürdün ve Fas gibi çeşitli ülkelerdeki üniversitelerde bulunmam, eğitim almam ve araştırmalar yapmam konusunda sunduğu kıymetli destek için saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI'ya en içten teşekkürlerimi sunarım. Yazılarımı dikkatle okuyarak bu süreçte sağladığı rehberlik için kendisine minnettarım. Tezimin hazırlanma sürecinde değerli düşünce ve yorumlarıyla katkıda bulunan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Kemal BATAK'a ve çalışmamı büyük bir özenle inceleyerek önemli katkılar sunan kıymetli hocam Doç. Dr. Hamza ERMİŞ'e gönülden teşekkür ederim. Çalışmanın daha sistematik hale getirilmesi yönündeki uyarıları ve değerli önerileri için muhterem hocam Prof. Dr. Abdurrahman ÖZDEMİR'e teşekkürlerimi sunarım. Edebiyat ve eleştiri arasındaki bağı doğru değerlendirmek gerektiğine dair kıymetli uyarıları ve değerli önerileri için muhterem hocam Prof. Dr. Şükran FAZLIOĞLU'na gönülden teşekkür ederim.

Hayatımın ilk dönemlerinden itibaren eğitime verdikleri önemle akademik yolculuğumu destekleyen aileme, vefat etse de varlığını daima hissettiğim canım anneme, bu süreçte yanımda olan ve bana destek olan değerli eşim Ertuğrul ÇİL'e gönülden teşekkür ederim. Çalışma sürecimde desteklerini esirgemeyen Öğr. Gör. Dr. Hülya AFACAN, Öğr. Gör. Nada ANTAR ve Hatice DELİHASAN'a teşekkürlerimi sunarım. Katkıları ve destekleri benim için çok kıymetliydi. Ayrıca bu süreçte yanımda olan ve desteğini eksik etmeyen tüm arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Fatma Hayrünnisa ÇİL

24/01/2025



İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi

GİRİŞ.....	1
------------	---

1. BÖLÜM: MODERN MISIR ARAP EDEBİYATINDA EDEBÎ TENKİDİ

ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE ÖNE ÇIKAN ELEŞTİRMENLER.....	10
---	----

1.1. Modern Arap Edebiyatında Edebî Tenkit	10
1.2. Modern Mısır Arap Edebiyatında Edebî Tenkidi Etkileyen Faktörler	21
1.2.1. Edebî Akımlar	21
1.2.2. Sanat Anlayışları	26
1.2.3. Siyasî Faktörler.....	27
1.2.4. Eğitim	29
1.2.5. Matbaanın Kullanımı.....	30
1.2.6. Basın Faaliyetleri.....	31
1.2.7. Edebî Toplantılar	33
1.3. Modern Dönemde Mısır'da Öne Çıkan Eleştirmenler	34
1.3.1. Hüseyin el-Mersafî (1815-1890)	34
1.3.2. Mustafa Sâdık er-Râfî (1881-1937)	35
1.3.3. Ahmed Dayf (1880-1945)	37
1.3.4. İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî (1890-1949).....	38
1.3.5. Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956).....	40
1.3.6. Abdurrahman Şükrî (1886-1958)	43
1.3.7. Abbas Mahmûd el-Akkâd (1889-1964)	46
1.3.8. Muhammed Mendûr (1907-1965)	51
1.3.9. Seyyid Kutub (1906-1966)	52
1.3.10. Tâhâ Hüseyin (1889-1973).....	54
1.3.11. Reşâd Rüşdî (1912-1983)	58
1.3.12. Luis Avad (1915-1990)	59
1.3.13. Yahyâ Hakkı (1905-1992)	62

1.3.14. İzzüddin İsmail (1929-2007)	63
1.3.15. Salâh Fadl (1938-2022)	65
2. BÖLÜM: MODERN DÖNEMDE MİSİR'DA EDEBÎ TENKİT YÖNTEMLERİ	67
2.1. Dış Dünyaya ve Topluma Dönük Eleştiri Yöntemleri	68
2.1.1. Tarihsel Eleştiri Yöntemi	68
2.1.1.1. Tâhâ Hüseyin ve Tarihsel Eleştiri Yöntemi	70
2.1.1.2. Ahmed Dayf ve Tarihsel Eleştiri Yöntemi	73
2.1.1.3. Tarihsel Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler.....	75
2.1.2. Sosyolojik Eleştiri Yöntemi	76
2.1.2.1. Hüseyin Heykel ve Sosyolojik Eleştiri Yöntemi	77
2.1.2.2. Sosyolojik Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler	79
2.1.3. İdeolojik Eleştiri Yöntemi	80
2.1.3.1. Muhammed Mendûr ve İdeolojik Eleştiri Yöntemi	82
2.1.3.2. İdeolojik Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler	83
2.2. Sanatçıya Dönük Eleştiri Yöntemleri	84
2.2.1. Psikolojik ve Psikanalitik Eleştiri Yöntemleri	84
2.2.1.1. Abbas Mahmûd el-Akkâd ve Psikolojik Eleştiri Yöntemi	87
2.2.1.2. İzzüddin İsmail ve Psikanalitik Eleştiri Yöntemi	89
2.2.1.3. Mustafa Süveyf ve Deneysel Psikoloji Çalışmaları	90
2.2.1.4. Psikolojik ve Psikanalitik Eleştiri Yöntemlerine Yöneltilen Eleştiriler	92
2.3. Esere Dönük Eleştiri Yöntemleri.....	93
2.3.1. Yeni Eleştiri Yöntemi.....	93
2.3.1.1. Reşâd Rüşdî ve Yeni Eleştiri Yöntemi	95
2.3.1.2. Yeni Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler.....	99
2.3.2. Yapısal Eleştiri Yöntemi	100
2.3.2.1. Salâh Fadl ve Yapısal Eleştiri Yöntemi	102
2.3.2.2. Yapısal Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler	106
2.4. Okura Dönük Eleştiri Yöntemleri.....	106
2.4.1. İzlenimci Eleştiri Yöntemi	107
2.4.1.1. Tâhâ Hüseyin ve İzlenimci Eleştiri Yöntemi.....	108

2.4.1.2. Yahyâ Hakkı ve İzlenimci Eleştiri Yöntemi	109
2.4.1.3. İzlenimci Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler.....	111
3. BÖLÜM: YÖNTEMLE İLGİLİ MESELELER	112
3.1. Yöntemsel Eğilimleri Etkileyen Faktörler.....	112
3.1.1. Kişiyeye İlişkin Faktörler	112
3.1.1.1. Sanat Anlayışları	112
3.1.1.2. Alınan Eğitimler.....	115
3.1.1.3. Gelenek ve Yenilik Konusundaki Tutumlar	119
3.1.1.4. Eleştirmenin Amacı ve Hitap Edilen Kitle	121
3.1.2. Esere İlişkin Faktörler	122
3.1.2.1. Edebî Tür	122
3.1.2.2. Edebî Eserin İçeriği.....	123
3.2. Edebî Tenkitte Nesnellik ve Öznellik.....	126
3.2.1. Nesnel ve Öznele Eleştiri Ayrımı	126
3.2.2. Edebî Tenkitte Nesnellik ve Öznelliğin Yeri	126
3.3. Edebî Tenkitte Sentezci ve Çoğulcu Yaklaşımlar	128
3.3.1. Sentezci Yaklaşım	128
3.3.2. Çoğulcu Yaklaşım	130
SONUÇ	131
KAYNAKÇA.....	134
ÖZ GEÇMİŞ	151

KISALTMALAR

b.	: bin, ibn
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
MÖ.	: Milattan önce
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
yak.	: yaklaşık
yy.	: Yüzyıl
y.y.	: Yayıncı yok

ÖZET	
Başlık: Modern Mısır Arap Edebiyatında Öne Çıkan Eleştirmenler ve Eleştiri Yöntemleri	
Yazar: Fatma Hayrünnisa ÇİL	
Danışman: Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI	
Kabul Tarihi: 24/01/2025	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 151 (ana kısım)
“Modern Mısır Arap Edebiyatında Öne Çıkan Eleştirmenler ve Eleştiri Yöntemleri” başlıklı bu çalışmamızda; modern dönemde Mısır’da öne çıkan eleştirmenleri ve eleştiri yöntemlerini inceliyoruz. Çalışmamızda yer verilen eleştirmenler; Hüseyin el-Mersafî, Mustafa Sâdık er-Râfî, Ahmed Dayf, İbâhim Abdülkâdir el-Mâzinî, Muhammed Hüseyin Heykel, Abdurrahman Şükrî, Abbas Mahmûd el-Akkâd, Muhammed Mendûr, Seyyid Kutub, Tâhâ Hüseyin, Reşâd Rüşdî, Luis Avad, Yahyâ Hakkî, İzzüddin İsmail ve Salâh Fadl’dır. Çalışmamızda incelenen eleştiri yöntemleri; tarihsel yöntem, sosyolojik yöntem, ideolojik yöntem, psikolojik ve psikanalitik yöntemler, yeni eleştiri, yapısal eleştiri ve izlenimci eleştiri yöntemleridir. Mısırlı eleştirmenlerin eserlerinden örneklerle ele alınan bu yöntemlerin sınırlılıkları üzerinde durulmuş, Mısırlı eleştirmenlerin edebî tenkit yöntemlerinde sentezci ve çoğulcu yaklaşımlarına dikkat çekilmiştir. Çalışmamızda; modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin yöntemsel eğilimlerini etkileyen faktörler tespit edilmeye çalışılmış; bu faktörler, “kişiye ilişkin faktörler” ve “esere ilişkin faktörler” olmak üzere iki sınıfta ele alınmıştır. Esere ilişkin faktörler kapsamında “sanat anlayışları”, “alınan eğitimler”, “gelenek ve yenilik konusundaki tutum farklılıkları”, “eleştirmenlerin amacı ve hitap edilen kitle” faktörlerine yer verilmiştir. Esere ilişkin faktörler kapsamında “edebî tür” ve “edebî eserin içeriği” konularına yer verilmiştir. Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin eserlerinin yöntemsel çeşitlilik ile dikkat çektiğini söyleyebiliriz. Eleştiri yöntemlerinin sınırlılıkları Tâhâ Hüseyin ve Seyyid Kutub gibi eleştirmenleri sentezci bir yaklaşım benimsemeye yöneltmiştir. Salâh Fadl ise farklı yöntemlerin avantaj ve dezavantajlarını ortaya koyabilmek amacıyla edebî eserleri değerlendirirken çoğulcu bir yaklaşım sergilemiştir.	
Anahtar Kelimeler: Edebî Tenkit, Modern Arap Edebî Tenkidi, Edebî Tenkit Yöntemleri	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Prominent Critics and Criticism Methods in Modern Egyptian Arabic Literature	
Author of Thesis: Fatma Hayrūnnisa ÇİL	
Supervisor: Prof. Dr. Ahmet BOSTANCI	
Accepted Date: 24/01/2025	Number of Pages: vi (pre text) + 151 (main body)
In this study, titled “Prominent Critics and Critical Methods in Modern Egyptian Arabic Literature,” we examine the prominent critics and critical methods in Egypt in the modern period. The critics included in our study are; Husayn al-Marsafī, Mustafa Sādiq al-Rāfiī, Ahmad Dayf, Ibrahim Abdul Qādir al-Māzinī, Muhammad Husayn Haykal, Abdurrahmān Shukrī, Abbās Mahmūd al-Aqqād, Muhammad Mandūr, Sayyid Qutb, Tāhā Husayn, Rashad Rushdī, Louis Awad, Yahyā Haqqī, Izz al-Dīn Ismail and Salāh Fadl. The methods analyzed include the historical, sociological, ideological, psychological, and psychoanalytic methods, as well as New Criticism, structural criticism, and impressionistic criticism methods. Drawing on examples from the works of Egyptian critics, the study highlights the limitations of these methods. Additionally, it underscores the synthesis-oriented and pluralistic approaches adopted by Egyptian critics in their critical methodologies. In this study, we aim to identify the factors influencing the methodological tendencies of modern Egyptian critics. These factors are categorized into two groups: "individual-related factors" and "work-related factors." Within the scope of critic-related factors, the study addresses elements such as "educational background," "attitudinal differences regarding tradition and innovation," "artistic perspectives," and "the critics' objectives and target audience." Regarding work-related factors, the study examines the "literary genre" and the "content of the literary work." We can say that the works of modern Egyptian critics stand out for their methodological diversity. The limitations of critical methods have led critics such as Taha Hussein and Sayyid Qutb to adopt a synthetic approach. Salāh Fadl, on the other hand, has employed a pluralistic approach when evaluating literary works, aiming to highlight the advantages and disadvantages of various methodologies.	
Keywords: Literary Criticism, Modern Arabic Literary Criticism, Methods of Literary Criticism	

GİRİŞ

Edebî tenkit, edebiyatın var olduğu en eski dönemlerden itibaren var olmuştur. Câhiliye döneminden itibaren edebî tenkit genellikle öznel değerlendirmelere dayanmış, ancak zamanla gerekçelendirilmiş hükümler ortaya konulmuştur. Abbâsiler döneminde şiir teorisi, şairlerin sınıflandırılması, metinler arası mukayeseler gibi konular ele alınarak Arap edebî tenkidinde ilerleme kaydedilmiştir. Eski Arap eleştirmenler, edebî eserleri genellikle dilbilgisi kurallarına uygunluk, lafız ve anlam ilişkileri ve belagat açısından değerlendirmişlerdir.

Modern döneme gelindiğinde Arap edebî tenkidi Batı edebiyatı ve eleştirisinden etkilenecek daha geniş bir perspektif kazanmıştır. Batı edebî akımları, Arap edebiyatına nüfuz etmiş, bu durum eleştirmenlerin eserleri analiz ederken yeni ölçütler benimsemesine neden olmuştur. Doğa bilimlerindeki gelişmeler, edebiyat incelemelerine bilimsellik kazandırma girişimlerini teşvik etmiş, bazı Arap eleştirmenleri, edebiyatı bilimsel yöntemlerle incelemeye çalışmış, ancak zamanla edebî zevke dayalı eleştiri anlayışı tekrar önem kazanmıştır. Modern dönemde Arap eleştirmenler, farklı pek çok eleştiri yöntemiyle metinleri analiz etmişler, edebî tenkit; teorik ve uygulamalı boyutlarıyla önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Bu ilerlemede Mısırlı eleştirmenlerin rolü büyük olmuştur.

Çalışmanın Konusu

“Modern Mısır Arap Edebiyatında Öne Çıkan Eleştirmenler ve Eleştiri Yöntemleri” başlıklı çalışmamız, modern dönem Arap edebî tenkidinde öne çıkan Mısırlı eleştirmenleri ve eleştiri yöntemlerini konu edinmektedir. Üç bölümden oluşan çalışmamızın bölüm başlıkları ve her bölümde ele alınan konular şöyledir:

- Birinci Bölüm: Modern Mısır Arap Edebiyatında Tenkidi Etkileyen Faktörler ve Öne Çıkan Eleştirmenler

Edebiyat eleştirmenleri gerek içinde bulundukları toplumdaki fikrî ve kültürel yapı içerisinde gerekse etkilendikleri edebî akımlar ve sanat anlayışları ekseninde edebî eserlere yaklaşmaktadır. Dolayısıyla; çalışmamızın “Modern Mısır Arap Edebiyatında Tenkidi Etkileyen Faktörler ve Öne Çıkan Eleştirmenler” başlıklı birinci bölümünde, edebî tenkidin anlam ve işlevi üzerinde durulduktan sonra modern dönemde Mısır’da

edebî tenkidi etkileyen faktörler açıklanmakta ve modern dönemde Mısır’da öne çıkan eleştirmen üzerinde durulmaktadır.

- İkinci Bölüm: Modern Dönemde Mısır’da Edebî Tenkit Yöntemleri

Edebî tenkit yöntemleri, Arapça literatürde genellikle “bağlamsal yöntemler” ve “dizgesel yöntemler” olmak üzere iki sınıfta kategorize edilmektedir. Bu tasnifte, bağlamsal yöntemler; tarihsel eleştiri yöntemi, sosyolojik eleştiri yöntemi, psikolojik eleştiri yöntemi gibi edebî eserin ortaya çıktığı bağlamın dikkate alındığı yöntemleri kapsamaktadır. Dizgesel yöntemler ise edebî metnin kendisini araştırmanın merkezine koyan yöntemlerdir. Yapısal eleştiri yöntemi, stilistik gibi yöntemler bu kapsamdadır.¹ Bu tasnif Arapça literatürde yaygın olarak kullanılan tasnif olsa da Berna Moran’ın “Edebiyat Kuramları ve Eleştiri” adlı eserinde yer alan dörtlü tasnif,² sanatçı merkezli eleştiri yöntemleri ve okur merkezli eleştiri yöntemlerini farklı kategorilerde açıklaması sebebiyle daha ayrıntılı ve ayırt edici bulunarak çalışmamızda tercih edilen tasnif olmuştur. Buna göre; çalışmamızın ikinci bölümünde şu yöntemlere yer verilmiştir:

- ✓ Dış Dünyaya ve Topluma Dönük Eleştiri Yöntemleri

- Tarihsel Eleştiri Yöntemi
- Sosyolojik Eleştiri Yöntemi
- İdeolojik Eleştiri Yöntemi

- ✓ Sanatçıya Dönük Eleştiri Yöntemleri

- Psikolojik ve Psikanalitik Eleştiri Yöntemleri
- ✓ Esere Dönük Eleştiri Yöntemleri

- Yeni Eleştiri Yöntemi

- Yapısal Eleştiri Yöntemi

- ✓ Okura Dönük Eleştiri Yöntemleri

- İzlenimci Eleştiri Yöntemi

Berna Moran’ın çalışmasında; “ideolojik eleştiri yöntemi” tabiri yer almasa da Mısır’da özellikle Muhammed Mendûr tarafından açıklanan ve kullanılan “ideolojik eleştiri

¹ Bk. Abdullah Hızır Hamd, *Menâhicü’n-nakdi’l-edebîyyi’s-siyâkıyye ve’n-nesakîyye* (Beyrut: Dâru’l-Kalem, ts.).

² Bk. Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018).

yöntemi”ne yöntem kategorileri içerisinde “dış dünya merkezli eleştiri yöntemleri” içerisinde yer verilmiştir.³

Çalışmamız, Mısırlı eleştirmenler tarafından kullanımı öne çıkan eleştiri yöntemlerini esas aldığı için ve her eleştiri yöntemini tek bir çalışmanın sınırları içerisinde incelemenin zorluğu sebebiyle Marksist eleştiri yöntemi, arketipçi eleştiri yöntemi, üslupçuluk, feminist eleştiri gibi diğer eleştiri yöntemleri çalışmamızda incelenmemiştir.

- Üçüncü Bölüm: Yöntemle İlgili Meseleler

Edebî tenkidin tarihi serüveni içerisinde edebî metinlerin tenkidinde kullanılan yeni yöntemlerin ortaya çıkışı, bu alanda daha önceden kullanılan yöntemlerde var olan eksiklikleri telafi etme yönündeki girişimlerin sonucudur. Ancak ortaya çıkan her yeni yöntem, avantajlı yönlerinin yanı sıra dezavantajlı yönlere de sahiptir. Dolayısıyla; eleştiri yöntemlerinin kazanımlarının ve sınırlılıklarının bulunması ideal yöntem arayışlarının devam etmesine neden olmaktadır.

Modern dönem Mısırlı eleştirmenler sanat anlayışları, yetiştikleri çevre, aldıkları eğitimler gibi pek çok faktör ile farklı yöntemsel yaklaşımları benimsemişler, edebî eserleri farklı yöntemlerle değerlendirmişlerdir. Onların yöntemsel eğilimlerini etkileyen faktörlerin örneklerle açıklanması, çalışmamızın üçüncü bölümünde yer almaktadır. Bu bölümde ayrıca edebî tenkit yöntemlerine dair bazı meselelere yer verilmiştir. Bunlar; “edebî tenkit yöntemlerinde öznellik ve nesnellik” ve “edebî tenkit yöntemlerinde sentezci ve çoğulcu yaklaşımlar”dır.

Çalışmanın Önemi

Modern Mısır Arap edebiyatında öne çıkan eleştirmenlerin ve eleştiri yöntemlerinin incelendiği çalışmamız şu açılardan önem taşımaktadır:

- Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin kullandıkları eleştiri yöntemlerinin çeşitliliği ortaya konulmaktadır.

Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin çalışmalarında; tarihsel eleştiri, sosyolojik eleştiri, ideolojik eleştiri, psikolojik ve psikanalitik eleştiri, yeni eleştiri, yapısal eleştiri, izlenimci eleştiri gibi çeşitli eleştiri yöntemleri hem teorik olarak hem de uygulamalı

³ Sa‘d Bâzeğî, *İstikbâlü’l-âhari’l-ğarb fi’n-nakdi’l-‘Arabiyyi’l-hadîs* (Beyrut: el-Merkezü’s-Sekâfiyyü’l-Arabî, 2004), 138.

olarak yer bulmaktadır. Çalışmamızda bu yöntemlerin kullanımı örneklerle açıklanarak Mısırlı eleştirmenler tarafından kullanılan yöntemlerin çeşitliliği ortaya konulmaktadır.

- Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin edebî tenkit yaklaşımları ve yöntem seçimleri üzerinde etkili olan faktörlere dikkat çekilmektedir.

Çalışmamızda; Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin edebî tenkit alanındaki teorik ve tatbikî eserleri üzerine yaptığımız incelemeler sonucunda; onların sanat anlayışları, aldıkları eğitimler gibi kişisel faktörlerin ve edebî eserin türü, içeriği gibi eserle ilgili faktörlerin yönetsel eğilimlerini etkilediğine dikkat çekilmektedir.

- Mısırlı eleştirmenlerin edebî tenkitte öznellik ve nesnellik konusundaki düşüncelerine dikkat çekilmektedir.

Mısırlı eleştirmenler, edebî tenkit yöntemlerinde öznellik ve nesnellik konusunda görüş belirterek “Edebî tenkidin öznel mi yoksa nesnel mi olması gerekir?” sorusuna cevap aramışlardır. Bu soruya verilen dikkat çekici bir cevap da edebî tenkitte öznellik ve nesnelliğin bir arada bulunmasını mümkün gören görüş olmuştur.

- Edebî tenkit yöntemlerinin sınırlılıkları sebebiyle Mısırlı eleştirmenler arasında görülen sentezci ve çoğulcu yaklaşımlara dikkat çekilmektedir.

Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin ideal yöntem arayışına verdikleri önemli bir cevap da farklı yöntemleri bir arada kullanma ya da aynı metni farklı yöntemlerle inceleme şeklinde tezahür eden sentezci ve çoğulcu yaklaşımları benimsemeleri şeklinde olmuştur. Çalışmamızda bu yaklaşımlar modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin çalışmalarından örneklerle açıklanmaktadır.

Çalışmanın Amacı

“Modern Mısır Arap Edebiyatında Öne Çıkan Eleştirmenler ve Eleştiri Yöntemleri” başlıklı çalışmamızın temel amacı; modern dönemde Arap edebî tenkidinin metodolojik gelişimine önemli katkılar sunan Mısırlı eleştirmenler ve edebî tenkit yöntemleri hakkında bir çerçeve sunmaktır. Modern dönemde edebî tenkit alanında teorik ve tatbikî çalışmalarıyla öne çıkan on beş eleştirmenin incelenmesi ve eleştiri yöntemlerinden tarihsel eleştiri yöntemi, sosyolojik eleştiri yöntemi, ideolojik eleştiri yöntemi, psikolojik ve psikanalitik eleştiri yöntemleri, yeni eleştiri yöntemi, yapısal eleştiri yöntemi ve izlenimci eleştiri yöntemini incelemek çalışmamızın temel amaçlarındandır. Çalışmamızda ayrıca modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin yönetsel eğilimlerini

etkileyen faktörlerin tespit edilmesi ve yönetime dair çeşitli meselelere yaklaşımlarının ortaya konulması hedeflenmiştir.

Çalışmanın Yöntemi

Nitel bir araştırma olarak tasarlanan çalışmamızın araştırma süreci şu basamaklardan oluşmaktadır:⁴

✓ Problemin farkına varılması:

Modern Arap edebî tenkidinde kullanılan yöntemler ve yönetime dair meseleler hakkında bilgi ve farkındalığın artırılması gerektiği fark edilmiştir.

✓ Analiz edilerek detaylarının belirlenmesi:

Modern dönem Arap edebî tenkidıyla ilgili bir çalışmanın konu ve kapsamında birtakım sınırlamalara gidilmesinin araştırmada kolaylık sağlayacağı anlaşılmıştır. Bu sebeple konu; Mısır’da öne çıkan on beş eleştirmen ve şu yöntemlerle sınırlandırılmıştır:

- Dış dünyaya ve topluma dönük eleştiri yöntemleri: Tarihsel eleştiri yöntemi, sosyolojik eleştiri yöntemi ve ideolojik eleştiri yöntemi
- Sanatçıya dönük eleştiri yöntemleri: Psikolojik ve psikanalitik eleştiri yöntemleri
- Esere dönük eleştiri yöntemleri: Yeni eleştiri ve yapısal eleştiri yöntemleri
- Okura dönük eleştiri yöntemleri: İzlenimci eleştiri yöntemi

✓ Çözümüne ilişkin yaklaşımın seçilmesi:

Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin edebî tenkide dair teorik ve uygulamalı çalışmalarının incelenmesi suretiyle konuyla ilgili verilere ulaşılmasına karar verilmiştir.

✓ Verilerin toplanması, sınıflandırılması ve yorumlanması:

Modern dönemde öne çıkan Mısırlı eleştirmenlerin eserlerinden elde edilen veriler tasnif ve tahlil edilerek sonuç ve değerlendirmeye varılmıştır.

Konuyla İlgili Yapılmış Çalışmalar

Araştırma sürecinde ilham aldığımız birtakım çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaları şöyle kategorize edebiliriz:

✓ Konu seçiminde yararlanılan kaynaklar:

⁴ Nitel araştırma yöntemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bruce L. Berg-Howard Lune, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, çev. Asım Arı (Konya: Eğitim Yayınevi, 2019), 13; Ali Baltacı, “Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (AEÜSBED)* 5/2 (2019), 368-388.

Araştırma konusunun belirlenmesinde ilham alınan başlıca eserler şunlar olmuştur:

- Mahmud Tarşûne, *İşkâliyyetü'l-menhec fi'n-nakdi'l-edebî* (Tunus: Merkezü'n-Neşri'l-Câmiî, 2008).
- Belkâk Lahdar, *İşkâliyyetü'l-menhec fi'n-nakdi'l-Cezâiriyyi'l-mu'âsır* (Celfa: Câmiatü Zeyyân Âşûr, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât ve'l-Fünûn, Doktora Tezi, 2018/2019).
- Hamza Besu, *İşkâliyyetü'l-menhec fi'n-nakdi'l-Cezâiriyyi'l-mu'âsır: Kırâ'atu fi meşârî'i 'Abdulhamîd Bûrâyû, 'Abdumelik Murtâz, Reşîd b. Mâlik* (Celfa: Câmiatü Muhammed Lamîn Debâğîn, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât, Doktora Tezi, 2018/2019).
- Ahmed Muhammed Ebû Dalû (ed.), *İşkâliyyetü'l-menhec fi'd-dirâsâti'l-edebîyye ve'n-nakdiyye ve'l-lüğaviyye* (İrbid: Âlemü'l-Kütübi'l-Hadîs, 2018).

Tunuslu eleştirmen Mahmud Tarşûne'nin (1941-) zikri geçen çalışması yöntem meselesinde yazarın dikkat çekici kanatlerini içermektedir. Tarşûne, bu eserinde; her yöntemin başka bir yöntemin enkazı üzerine yükseldiğine dikkat çekerek sanatsallığın bütün yönlerini ortaya koymakta tek bir yöntemin yeterli olmayacağını belirtmiş, ayrıca müstakil bir Arap eleştiri ekolü oluşturma çabasının beyhude olduğu düşüncesine yer vermiştir.⁵ Tarşûne'nin çalışması, bu konunun önemini bize hatırlatarak modern Arap edebî tenkidinde yöntem konusunu inceleyen bir çalışmayı hazırlamak konusunda teşvik edici olmuştur.

Lahdar ve Besu'nun çalışmaları; Arap edebî tenkidinde yöntem meselesine dair önemli araştırmalardır. Lahdar'ın çalışması; Cezayir edebî tenkidinde kullanılan bağlamsal yöntemlerden tarihî, sosyolojik ve psikolojik yöntemlerin ve dizgesel yöntemlerden yapısalcılık, semiyotik (gösterge bilimi), stilistik (üslupbilim), yapısökümcülük ve onlarla ilgili meseleleri ele almaktadır.⁶ Bu çalışma; Cezayir edebî tenkidıyla ilgili olarak farklı eleştiri yöntemlerinin terkip edilerek kullanılmasının ve istatistiklere aşırı önem verilmesinin sakıncalarına dikkat çekerken⁷ çağdaş Arap edebî tenkidinde yöntemle ilgili meseleler kapsamında “yabancı terimlerin çevirisi” ve “yöntemsel özgünlük” meselelerine değinmiştir.⁸

⁵ Mahmud Tarşûne, *İşkâliyyetü'l-menhec fi'n-nakdi'l-edebî* (Tunus: Merkezü'n-Neşri'l-Câmiî, 2008), 16, 20.

⁶ Belkâk Lahdar, *İşkâliyyetü'l-menhec fi'n-nakdi'l-Cezâiriyyi'l-mu'âsır* (Celfa: Câmiatü Zeyyân Âşûr, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât ve'l-Fünûn, Doktora Tezi, 2018/2019).

⁷ Lahdar, *İşkâliyyetü'l-menhec fi'n-nakdi'l-Cezâiriyyi'l-mu'âsır*, 281-285.

⁸ Lahdar, *İşkâliyyetü'l-menhec fi'n-nakdi'l-Cezâiriyyi'l-mu'âsır*, 229.

Besu'nun çalışmasında da Cezayir örneği ile araştırma yapılmış, Arap edebî tenkidine Batı'dan aktarılan yöntemlerin motomot tatbik edilmesi ya da uyarlanması, edebî tenkit yöntemlerinin münferit olarak uygulanması ya da sentezlenerek uygulanması gibi meselelere ve edebî tenkit terimleriyle ilgili sorunlara yer verilmiştir. Cezayir edebî tenkidinde kullanılan bağlamsal ve dizgesel yöntemler ve onlarla ilgili sorunların ele alındığı çalışmada, Cezayirli eleştirmen Abdulhamîd Bûrâyû, Abdûlmelik Murtâz ve Reşîd b. Mâlik'in edebî tenkide dair görüşleri ele alınmıştır. Bu iki araştırma da Cezayir örneği ile hazırlanmıştır. Dolayısıyla farklı Arap ülkelerinde de konunun incelenmesinin gerekliliği konusunda ilham vermiştir.

Araştırma sürecinde dikkatimizi çeken bir çalışma da 2017 yılında Ürdün'de düzenlenen *İşkâliyyetü'l-menhec fi'n-nakdi'l-'Arabî* başlıklı uluslararası sempozyumun yetmiş dört bildiri metnini içeren iki cilt halinde yayımlanan eser olmuştur. Bildiri metinleri; tarihî, sosyolojik, semiyotik, stilistik, yapısal vb. tenkit yöntemlerinin Arap edebî metinlerine tatbiki ve bunlarla ilgili sorunlara ilişkindir. Bu çalışmalar değerli olmakla beraber konunun öneminden dolayı bu alanda kapsamlı çalışmaların yapılması yönündeki fikrimizi ortaya çıkarmıştır.

✓ Yöntem tasnifinde yararlanılan kaynaklar:

René Wellek (1903-1995) ve Austin Warren'in (1899-1986) *Theory of Literature* (1942) adlı eserinde, edebî eserlerin iki temel yaklaşımla incelenebileceği belirtilmiştir. Bunlar; dışsal ve içsel yaklaşımlardır. Dışsal yaklaşım, edebî eserleri onları çevreleyen ve etkileyen dış faktörler bağlamında inceleme eğilimindeyken içsel yaklaşım; biçim ve üslûp özellikleri, mitsel ve sembolik öğeler gibi iç faktörlerle inceleme eğilimindedir.⁹ Bu iki yaklaşımla irtibatlı olarak edebî tenkit yöntemleri de ikili olarak tasnif edilmektedir. Arapça literatürde, edebî tenkit yöntemlerinin kategorilere ayrılmasında genellikle ikili tasnif kullanılmıştır. Bu alanda çok sayıda eser kaleme alan Abdullah Hızır Hamd'in *Menâhicü'n-nakdi'l-edebiyi's-siyâkiyye ve'n-nesakiyye* adlı eserinde, edebî tenkit yöntemleri; “bağlamsal yöntemler” ve “dizgesel yöntemler” olmak üzere ikiye ayrılmıştır.¹⁰

Türk edebiyatçı Berna Moran'ın *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri* adlı eserinde ise dörtlü tasnif yer almaktadır. Bu tasnifte eleştiri yöntemleri, “dış dünyayı ya da toplumu”,

⁹ Seyyid Yasin, *et-Tahlîlü'l-ictimâ'î li'ledeb* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, ts.), 22-23.

¹⁰ Hamd, *Menâhicü'n-nakdi'l-edebiyi's-siyâkiyye ve'n-nesakiyye*.

“sanatçıyı”, “eseri” ve “okuru” merkeze almalarına göre kategorize edilmiştir.¹¹ Moran’ın eserinde yer alan tasnif, yazara dönük ve okura dönük eleştiri yöntemlerini de ayrı kategorilerde ele aldığı için çalışmamızda yararlanılan tasnif olmuştur.

✓ Konuyla ilgili yapılmış başlıca Türkçe çalışmalar:

Arap edebî tenkidine dair yapılan Türkçe çalışmalar muhtevaları bakımından çeşitlilik arz etmektedir. Bu çalışmaları şöyle kategorize etmek mümkündür:

- Arap eleştirmenlerin eleştirmenlik yönlerini inceleyen çalışmalar:

Abdulbasit Yavuz’un *Ebu Hilal el-Askeri ve Edebî Tenkitçiliği* (1994) adlı yüksek lisans tezi, Mehmet Akif Özdoğan’ın *Klasik Arap Edebiyatında Edebî Tenkit ve İbn Raşîk el-Kayravânî’nin Edebî Tenkitteki Yeri* (2000) adlı doktora tezi, Ferhat Yılmaz’ın *Zeki Mübarek ve Edebî Tenkitçiliği* (2003) adlı doktora tezi, Halim Öznurhan’ın *Hâzım el-Karîcennî Arap Dili Belagatı Şiiri ve Edebî Tenkidi Hakkında Görüşleri* (2004) adlı doktora tezi, Cüneyt Mehmet Şimşek’in *Ziyâuddîn İbnu’l-Esîr ve Edebî Tenkitçiliği* (2004) adlı doktora tezi, Nidal F. A. Alshorbaji’nin *Muhammed Mendûr ve Modern Arap Edebiyatında Eleştirinin Gelişmesindeki Rolü* (2018) adlı doktora tezi, Hasan Akkurt’un *İhsan Abbas’ın Hayatı, Eserleri ve Edebi Tenkitçiliği* (2024) adlı yüksek lisans tezi bu tarz çalışmalara örnek verilebilir. Bu çalışmalar klasik ve modern dönem Arap eleştirmenlerin hayatlarının ve eleştirmenlik yönlerinin ortaya konulmasına katkı sağlayan Türkçe çalışmalardır.

- Arap edebî tenkidindeki çeşitli görüşleri ve yönelimleri konu alan çalışmalar:

M. Akif Özdoğan’ın “Klasik Arap Edebî Tenkidine Genel Bir Bakış” (2015) adlı makalesi, Ahmet Gezek’in *Klasik Dönem Arap Edebî Tenkidinde Gelenekçi ve Yenilikçi Yönelimler* (2021) adlı doktora çalışması bu tarz çalışmalara örnek verilebilir.

- Arap edebî tenkidinin tarihî seyri konusunda kaleme alınan çalışmalar:

Ferhat Yılmaz’ın “Arap Edebiyatında Tenkidin Seyri” (2004) başlıklı makalesi, Nidal F. A. Alshorbaji’nin *Arap Edebiyat Eleştiri Tarihi (Muhtasar)* (2021) adlı eseri buna örnek verilebilir.

Bütün bu çalışmalar Arap edebî tenkidi alanındaki Türkçe literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Bununla beraber Arap edebî tenkidi alanındaki Türkçe literatürde edebî tenkit metodolojisi konusundaki araştırmalara ihtiyaç olduğu göze çarpmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda, edebî tenkit yöntemlerine odaklanılması tercih edilmiştir.

¹¹ Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*.

✓ Verilerin toplanmasında yararlanılan kaynaklar:

Araştırma sürecinde verilerin toplanmasında yararlandığımız başlıca kaynaklar, modern dönemde Mısır'da öne çıkan eleştirmenlerin edebî tenkit alanındaki teorik ve uygulamalı çalışmaları olmuştur. Bu hususta çalışmalarından yararlandığımız başlıca eleştirmenler Hüseyin el-Mersafî (1815-1890), Mustafa Sâdık er-Râfî (1881-1937), Ahmed Dayf (1880-1945), İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî (1890-1949), Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956), Abdurrahman Şükrî (1886-1958), Abbas Mahmûd el-Akkâd (1889-1964), Muhammed Mendûr (1907-1965), Tâhâ Hüseyin (1889-1973), Luis Avad (1915-1990), Yahyâ Hakkı (1905-1992), İzzüddin İsmail (1929-2007) ve Salâh Fadl'dir (1938-2022). Çalışmamızda özellikle bu eleştirmenlerin eserlerinden yararlanılması, modern dönem Arap edebî tenkidinin yöntemsel gelişimine yaptıkları değerli katkılar sebebiyledir. Öte yandan; mezkûr isimlerin eleştiri alanındaki yöntemsel yaklaşımlarının birbirinden farklılık arz etmesi, modern dönemde Mısır'da edebî tenkit alanındaki yöntemsel çeşitliliği ortaya koyabilmemize yardımcı olacaktır.

1. BÖLÜM: MODERN MISIR ARAP EDEBİYATINDA EDEBÎ TENKİDİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE ÖNE ÇIKAN ELEŞTİRMENLER

Çalışmamızın bu bölümünde; modern Arap edebiyatında edebî tenkide ilişkin genel açıklamaların ardından Mısır Arap edebiyatında edebî tenkidi etkileyen faktörlere yer verilmekte ve Modern dönemde Mısır’da edebî tenkit alanında öne çıkan eleştirmenler incelenmektedir.

1.1. Modern Arap Edebiyatında Edebî Tenkit

Bu başlık altında öncelikle Arap edebiyatında modern dönemin hangi zaman aralığına tekabül ettiği açıklanmakta, edebî tenkidin anlam ve işlevi üzerinde durulmakta ve Modern Arap edebiyatında ve Mısır’da edebî tenkidin genel durumu hakkında kısa bilgi verilmektedir.

Arap Edebiyatında Modern Dönemin Tespiti

Arap edebiyatı genellikle siyasî olaylar merkeze alınarak dönemlere ayrılmaktadır. Yapılan en yaygın tasniflerden biri; Câhiliye Dönemi, Sadru’l-İslam Dönemi, Emevîler Dönemi, Abbasiler Dönemi, Türkler Dönemi ve Kalkınma Dönemi (Nahda) şeklindedir.¹² Meşhur Arap edebiyat tarihçisi Corcî Zeydân (1861-1914) *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye* (1911) adlı eserinde Arap edebiyatını,¹³ Cahiliye Dönemi, Sadrû’l-İslam Dönemi, Emevîler Dönemi, Abbâsîler Dönemi, Moğollar Dönemi, Osmanlılar Dönemi ve Son Kalkınma Dönemi şeklinde dönemlere ayırmıştır.¹⁴

Zeydan’ın tasnifinde “Son Kalkınma Dönemi”nden bahsedilmesi Arap edebiyatında birden fazla kalkınma dönemi bulunduğu düşüncesini göstermektedir.¹⁵ Lübnanlı edebiyatçı Hannâ el-Fâhûrî (1914-2011) *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî* adlı eserinde bu düşünceye yer vermiş, Arap edebiyatında üç kalkınma döneminin bulunduğunu ifade

¹² Arap edebiyatı tarihi eserlerini karşılaştırmalı olarak inceleyen bir çalışma için bk. Hatice Arslan Sözüdoğru, “Arap Edebiyatı Tarihi Eserlerinin Değerlendirilmesi”, *International Journal of Social Humanities and Administrative Sciences* 10/1 (2024), 19-31.

¹³ Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye* (Kahire: Hindâvî, 2013), 31-32.

¹⁴ Fransızların Mısır’ı işgal ettiği h.1212/m.1798 yılından günümüze uzanan dönem “Son Kalkınma Dönemi” olarak isimlendirilmiştir. Bk. Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 1169.

¹⁵ Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 1169.

etmiştir. Bunlardan ilki; İslam'ın zuhurundan sonra Emevîler dönemini de kapsayan süreçte Araplar'ın fetih, ticaret ve siyasî propaganda yoluyla farklı milletlerle bir araya gelmeleriyle gerçekleşmiş, ikinci kalkınma; Arapların Fars, Rum ve Hint gibi farklı milletlerle kaynaştığı Abbâsîler döneminde gerçekleşmiş; modern kalkınma ise on sekizinci yüzyıldan itibaren Batı'yla kurulan temas neticesinde gerçekleşmiştir.¹⁶

Fâhûrî'nin kalkınma dönemleriyle ilgili açıklamalarında dikkat çeken husus; Arap kalkınmasının farklı kültür ve medeniyetlerle kurulan temasla ilişkilendirilmiş olmasıdır. Farklı kültür ve medeniyetlerle temasa geçmek Arap toplumlarını kendileriyle yüzleştiren bir âmil olmuş ve onları farklı kültürler karşısında bir tutum belirlemeye yöneltmiştir.

“Arap edebiyatında son kalkınma dönemi/modern dönem ne zaman başlamıştır?” sorusuna verilen cevaplar farklılık arz etse de en yaygın görüş; Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edildiği 1798 tarihiyle modern dönemin başladığı şeklindedir.¹⁷ 1798 yılıyla başladığı ve günümüze uzandığı kabul edilen modern dönemin; uzun zaman dilimini kapsamaması sebebiyle bazı çalışmalarda bu dönem kendi içinde alt dönemlere ayrılmaktadır. Mısırlı yazar Ahmed Heykel'in (1922-2006) *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısır* adlı eserinde modern dönem şu alt dönemlere ayrılmaktadır:

- 1. Dönem: 1798 Fransız işgalinden İsmail Paşa'nın vali olduğu 1863 yılına kadar olan dönemdir.
- 2. Dönem: İsmail Paşa'nın vali olduğu 1863 yılından Mısır'da İngiliz işgalinin yaşandığı 1882 yılına kadar olan dönemdir.
- 3. Dönem: 1882 yılından 1922 yılında Mısır'ın bağımsız olmasına kadar olan dönemdir.
- 4. Dönem: 1922 yılından 2. Dünya Savaşı'nın başladığı 1939 yılına kadar olan dönemdir.
- 5. Dönem: 2. Dünya Savaşı'ndan 1952 Mısır Devrimi'ne kadar olan dönemdir.
- 6. Dönem: 1952 Mısır Devrimi'nden günümüze uzanan dönemdir.¹⁸

Modern dönemin ve son kalkınmanın 1798 yılında başladığı düşüncesi yaygın olsa da bu düşünceye karşı çıkan isimler de bulunmaktadır. Zekî el-Mîlâd *‘Asrû'n-nahda: Keyfe*

¹⁶ Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî* (Harissa: el-Matbaatü'l-Bûlîsiyye, 1953), 49.

¹⁷ Bk. Atiyye Âmir, *Dirâsât fî'l-edebi'l-'Arabîyyi'l-hadîs* (Tunus: Dârü'l-Mağribî'l-'Arabî, 1970), 33; İsmail Ali Muhammed, *el-Ğazvü'l-fikriyyi't-tehaddî ve'l-müvâcehe* (Mansûre: Dârü'l-Kelime li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2011), 113; Belîğ Hamdi İsmail, *İstratejîyâtü tedrîsi'l-luğati'l-'Arabîyye* (Amman: Dârü'l-Menâhic, 2011), 143.

¹⁸ Ahmed Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısır* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1994), 13-14.

inbeseka ve limâzâ ahfaka? adlı eserinde bu konuyu ayrıntılı olarak ele almıştır.¹⁹ Eserde yer verilen düşüncelerden biri; Peter Grana'ya (1924-) aittir. Grana *The Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840* adlı eserinde; Mısır'ın 18. asrın ikinci yarısında fikrî ve ekonomik gelişmeler kaydettiğini, bu gelişmenin dış âmillerle değil iç âmillerle gerçekleştiğini, fikrî ve ekonomik hayatta yaşanan gelişmelerin kalkınmanın da yolunu açtığını ifade ederek Arap kalkınmasının 18. asırda iç âmillerle başladığını ifade etmiştir.²⁰

Mısır Aynışems Üniversitesi tarih hocalarından Eşref Mu'nis (1958-) de Napolyon'un Mısır'ı işgalini modern dönemin başlangıcı saymama eğilimindedir. Bir yazısında şu ifadelerle yer vermiştir:²¹

“Napolyon Bonapart komutasında gerçekleştirilen Fransız işgalinin Arapların modern döneminin başlangıcı olduğunu düşünmüyoruz. Bize göre; Fransız işgali, doğunun çıkarlarının değil öncelikle Fransa'nın çıkarlarının hedeflendiği sömürgeci bir işgaldir... (Modern) tarihimizin başlangıcını sömürgeci işgalle tarihlendirmemiz doğru olmaz!”²²

Modern dönemin ve kalkınmanın başlangıcına dair farklı görüşler bulunsa da 1798 yılında Arap modern kalkınmasının başladığı ve bu dönemin günümüze uzandığı görüşü yaygın olan görüştür.²³ Kanaatimizce; 1798 yılında gerçekleşen işgal, Mısır'da siyasî ve kültürel hayatta önemli değişimler meydana getirmekle beraber; edebî devirlerin siyasî

¹⁹ Ürdünlü düşünür Fehmi Ced'ân'a (1939-) göre Napolyon'un işgalinin Mısır üzerinde derin kültürel etkileri olsa da bu etkiler sadece işgale dayandırılmaz. Ona göre Arap modern zamanları, Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle değil İbn Haldun (1332-1406) ile başlamıştır. Bk. Fehmî Ced'ân, *el-Mâzî fi'l-hâdir* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dîrâsât ve'n-Neşr, 1997), 500. Mısırlı yazar Mahmûd Muhammed Şâkir (1909-1997) *Risâletun fi't-târik ilâ sekâfetine* adlı eserinde, “asru'n-nahda (kalkınma dönemi)” ve “asru'l-yakaza (uyanış dönemi)” tabirlerini 17. asrın ortalarından miladî 19. asrın başlarına uzanan dönemi ifade etmek üzere kullanmıştır. Bu dönemdeki kalkınma ve ilerlemeyi ilişkilendirdiği beş isim; *Hizânetü'l-edeb*'in yazarı Abdülkâdir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682), ünlü Mısır müftüsü Hasan b. İbrâhim el-Cebertî (ö. 1188/1774), Vehhâbiliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb (ö. 1206/1792), Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) ve Muhammed eş-Şevkânî'dir (ö. 1250/1834). Ona göre bu beş isim; Arap toplumlarının dil, kültür ve bilimde uyanışının habercileri olmuşlardır. Kalkınmanın 19. asrın ikinci yarısında Cemâleddin el-Efgânî (1838-1897) ile başladığı düşüncesinde olanlar da vardır. Örneğin; Cezayirli yazar Malik b. Nebî (1905-1973) Efgânî'nin reform hareketine teşvik eden ve bu harekete öncülük eden kişi olduğunu ifade etmiştir. Bk. Zeki el-Mîlâd, *'Asrû'n-nahda: Keyfe inbeseka ve limâzâ ahfaka?* (Riyad: en-Nâdiyyü'l-Edebiyyü & Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, 2016), 17, 18, 24, 25, 37.

²⁰ Mîlâd, *'Asrû'n-nahda: Keyfe inbeseka ve limâzâ ahfaka?*, 28.

²¹ Bk. Eşref Munis, “el-Fark beyne mefhumey et-târihi'l-hadîs ve't-târihi'l-mu'âsir”, *el-Emnü'l-kavmî ve'l-istrateciyye*, 2/175 (2023), 174-177.

²² Bk. Munis, “el-Fark beyne mefhumey et-târihi'l-hadîs ve't-târihi'l-mu'âsir”, 175.

²³ Heykel, *Tatavvuru'l-edebî'l-hadîs fi Mısır*, 13-14; Fâhûrî, *Târihu'l-edebî'l-Arabî*, 49.

olayların merkeze alınarak belirlenmesi hâlâ sorgulanmaya açık bir meseledir. Tâhâ Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî* adlı eserinde bu hususa şöyle değinmiştir:²⁴

“Siyasî hayatın, edebî hayat için mutlak tek ölçü olarak alınması doğru değildir. Siyaset, toplumsal hayat, bilim, felsefe gibi diğer etkenler gibi bir etkindir. Zaman zaman edebiyatta canlanmaya, kimi zaman da durgunluğa neden olur. Edebiyatın kendisinin bunlar için tek ölçüt olarak alınamayacağı gibi bunlardan hiçbirisinin edebî hayat için tek ölçü olarak alınması doğru değildir.”²⁵

Edebî Tenkidin Anlam ve İşlevi

Arapça’da tenkit (nakd);²⁶ “dirhemlerin gerçeğini sahtesinden ayırmak”, “ayıplamak”, “gagalamak”, “yılanın sokması” ve “peşin ödemek” gibi anlamlara gelmektedir.²⁷ Kelimenin bir edebiyat terimi olarak kazandığı anlamın; “dirhemlerin sahtesini ayırmak” şeklindeki sözlük anlamıyla irtibatlı olduğu düşünülmektedir.²⁸

رُبَّ شِعْرِ نَقَدْتُهُ مِثْلَمَا يَنْ قُدْ رَأْسُ الصَّيَّارِفِ الدَّيَّارِ

“Sarrafbaşının (sahtesini) ayırt ettiği dinar gibi nice şiiri (iyisini kötüsünden) ayırdım.”

Abbasi dönemi edebiyat tarihçisi Yahyâ b. Alî el-Müneccim’e (ö. 300/912) ait olan bu beyitte “nakd” lafzının sözlük ve terim anlamları bir arada kullanılmıştır. Beyitte; eleştirmenin eleştiri faaliyeti sahte parayı ayıran sarrafın yaptığı işe benzetilmiştir.²⁹

Arapça “nakd” (tenkit) lafzının sözlük ve terim anlamları arasındaki irtibata modern dönem yazarları da dikkat çekmektedir. Mısırlı yazar Ahmed Emîn’in (1886-1954) *en-Nakdü'l-edebeî* (1950) adlı eserinde şu ifadeler yer almaktadır:³⁰

“Nakd lafzı, (Arap dilinde) genellikle ayıplamak anlamında kullanılmaktadır. Ebü'd-Derdâ’dan (ö. 32/652 [?]) aktarılan ‘İnsanları ayıplarsan; onlar da seni ayıplarlar.

²⁴ Bk. Tâhâ Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî* (Kahire: Hindâvî, 2014), 33; Abdünnebi İstayf, *Fi'n-nakdi'l-edebyi'l-'Arabîyyi'l-'hadîs: Mukaddemât, medâhil ve nusûs* (Dimeşk: Matbaatü'l-İttihad, 1991), 1/211.

²⁵ İstayf, *Fi'n-nakdi'l-edebyi'l-'Arabîyyi'l-'hadîs*, 1/211.

²⁶ Osmanlı Türkçesinde Arapça “nakd”ın karşılığı olarak önce “muaheze” kelimesi, sonra da “tenkid” kelimesi kullanılmıştır. Tenkid kelimesinin noktalama anlamına gelen tenkit sözcüğü ile karıştırılması nedeniyle Cumhuriyet döneminde “eleştiri” lafzı kabul görmüştür. Bk. Ulaş Bingöl, *Modernizmden Postmodernizme Eleştiri Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019), 1/266-267.

²⁷ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Kum: Neşru Edebi'l-Havza, h. 1405), “Nakd”, 3/426; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, ts.), “Nakd”, 418; Ahmed Emîn, *en-Nakdü'l-edebeî* (Kahire: Hindâvî, 2012), 13.

²⁸ Emîn, *en-Nakdü'l-edebeî*, 13-14.

²⁹ Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dârü Sâdır, 1972), 2/20.

³⁰ Emîn, *en-Nakdü'l-edebeî*, 13-14.

Eğer onları bırakırsan onlar da seni bırakır.’ hadisinde de böyledir.³¹ Daha geniş olarak; ‘bir şeyi değerlendirmek, güzel ya da çirkin olduğuna hükmetmek’ anlamına gelir. Bu da kelimenin ‘dirhemleri ayırmak’ şeklindeki (sözlük) anlamıyla uyumludur.”³²

Nakd (tenkit) terim olarak; “edebî eserlerin incelenmesi ve değerinin tespit edilmesi” anlamına gelir.³³ Edebî tenkidin pek çok işlevi vardır. Bu sayede çok eski zamanlardan itibaren edebiyatla birlikte var olmuştur. Edebî tenkidin başlıca işlevleri şunlardır:³⁴

- Tanıtım: Edebî eserlerin okurlara tanıtılması
- Tashih: Edebî eserlerin farklı nüshalarının tespit edilmesi
- Eserin ortaya çıktığı dönemle irtibatlı olarak aydınlatılması
- Eseri ortaya koyan yazarın incelenmesi: Edebî eseri ortaya koyan yazarın şahsiyet özelliklerinin ortaya konulması, eserin ortaya çıkışındaki psikolojik amillerin açıklanması
- Açıklama: Edebî eserlerin anlaşılması zor yönlerinin açıklanması, şiirlerin anlamının düzyazı olarak açıklanması
- Edebî eserin iç unsurlarının incelenmesi: Eserdeki unsurların incelenmesi ve bu unsurların birbirleriyle ilişkilerinin ortaya konulması
- Sanatsal inceleme: Edebî eserlerin sanatsal açıdan incelenmesi
- Değerlendirme: Edebî eserlerin değerlerinin tespit edilmesi, eserlerin edebiyat tarihindeki yerinin saptanması, edebî mirasa ve dünya edebiyatına katkılarının belirlenmesi
- Yönlendirme ve Rehberlik: Okurların eserle ilgili algılarını şekillendirmek ya da bizzat yazarların kendisini yönlendirmek.

Edebî tenkit, edebî eserlerin anlaşılması ve değerlerinin tespit edilmesini sağlamakta, bu sayede eserlerin gizli yönleri açığa çıkarılabilmekte ve edebiyat tarihi içerisindeki konumları tayin edilebilmektedir.

³¹ “إن نقدت الناس (إن نقدت الناس) ” “İnsanları ayıplarsan; onlar da seni ayıplarlar. Eğer onları bırakırsan onlar da seni bırakır.” hadisi için bk. Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *en-Nihâyetün fî ġarîbi’l-hadîs ve’l-eser*, thk. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî (el-Memleketü’l-Arabîyyetü’s-Suûdiyye: Dârü İbni’l-Cevzî, h. 1421), 936.

³² Emîn, *en-Nakdû’l-edebî*, 13.

³³ Bk. İbrahim Mahmud Halîl, *en-Nakdû’l-edebîyyi’l-hadîs mine’l-muhâkât ila’t-tefkîk* (Amman: Dârü’l-Mesîra, 2011), 11.

³⁴ Edebî tenkidin işlevleri hakkında bk. Enrique Anderson Imbert, *Metodos de Critica Literaria* (Madrid: Revista de Occidente, 1969), 46-49; Enrique Anderson Imbert, *Menâhicü’n-nakdi’l-edebî*, çev. et-Tahir Ahmed Mekki (Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 1991), 49-53; Kutub, *en-Nakdû’l-edebî*, 7.

Modern Arap Edebî Tenkidine Genel Bakış

Arap edebî tenkidinin ilk zamanlarında edebî tenkit genellikle edebî zevke dayalı öznel değerlendirmeler şeklinde yapılmıştır. Câhiliye dönemi meşhur eleştirmeni Nâbiğa ez-Zübyânî'nin (ö. 604 [?]) Ukâz Panayırında Hansâ (ö. 24/645), A'şâ Meymûn b. Kays (ö. 7/629 [?]) ve Hassân b. Sâbit'in (ö. 60/680 [?]) şiirlerini dinledikten sonra Hansâ'ya hitâben “el-A'şâ senden önce okumasaydı senin insanların ve cinlerin en iyi şiir inşad edenini olduğunu söyledim.” şeklindeki sözleri buna örnek verilebilir.³⁵

Arap eleştirmenler zaman içerisinde eleştiri hükümlerini gerekçelendirerek açıklamışlardır. Örneğin; Hz. Ömer, Züheyr b. Ebû Sûlmâ (ö. 609 [?]) hakkında “O, şairler şairidir” dedikten sonra onun sözü anlaşılır şekilde söylediğini ve insanları ancak kendilerinde var olan özelliklerle övdüğünü belirterek beğenisini gerekçesiyle birlikte açıklamıştır.³⁶

Sadru'l-İslam döneminden itibaren edebî eserlerin İslamî değerlere uygun olup olmadığı önemli sayılan bir kriter olmuştur. Kur'an'ın dil ve üslûp özellikleri İslam'ın zuhurundan itibaren eleştirmenlerin dikkatini çekmiş, 9. yüzyılın başlarından itibaren Kur'an'ın icazını konu alan çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Abbâsiler döneminde edebî tenkit alanındaki çalışmalar hız kazanarak şiir mefhumunu inceleyen,³⁷ şairleri tabakalara ayıran, şiirlerini mukayese eden eserler telif edilmiştir.³⁸

Eski Arap eleştirmenler, edebî eserleri daha çok lafız-anlam ilişkileri, dil ve gramer kurallarına uygunluk durumları, belagat özellikleri ve içerdikleri edebî sanatlar açısından değerlendirmişlerdir.³⁹ Modern dönemde bilim, kültür ve sanat alanlarında yaşanan büyük değişimlerle beraber edebî tenkit yeni hususiyetler kazanmıştır. Bunlar;

³⁵ Bk. Seyyid Kutub, *Kütüb ve şahsiyyât* (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1983), 133-135; Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 163.

³⁶ Seyyid Kutub, *en-Nakdû 'l-edebî: Usûluhu ve menâhicuhu* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003), 135.

³⁷ İbn Kuteybe (ö. 276/889) *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arâ* adlı eserinde lafız ve anlam özellikleri bakımından şiiri kategorilere ayırmış, Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?]) *Nakdû 'ş-şî'r* adlı eserinde şiiri; “Anamlı ölçülü ve kafiye söz” olarak tanımlayıp unsurlarını (lafız, anlam, vezin, kafiye) açıklamıştır. Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009); Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer, *Nakdû 'ş-şî'r*, thk. Muhammed Abdülmün'im Hafâcî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.).

³⁸ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtü 'ş-şu'arâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001); Ebü'l-Kâsım el-Âmidî, *el-Muvâzene beyne şî'ri Ebî Temmâm ve'l-Buhtürî* (Beyrut: Matbaatü Cerîdeti'l-İkbal, h. 1332); Ebü'l-Hasen el-Cürcânî, *el-Vesâta beyne 'l-Mütenebbî ve husûmih*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim-Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2006).

³⁹ Bk. Kutub, *Kütüb ve şahsiyyât*, 4; Mehmet Ali Kılav Araz, “Modern Arap Edebiyatında Öne Çıkan Bazı Eleştirmenler”, *Eskiye* 26 (2013), 181, 185.

- Batı etkisi:

Modern dönem Arap eleştirisi Batı edebiyatından ve eleştirisinden pek çok hususta etkilenmiştir.⁴⁰ Batı’da ortaya çıkan edebî akımlar, Arap dünyasına da yayılarak yazarları ve eleştirmenleri önemli ölçüde etkilemiştir. Örneğin; romantik akımdan etkilenen Arap edipler, edebî eserlerde duygu, hayal gücü ve ifadenin samimiyeti gibi mefhumlara önem verirken,⁴¹ sembolik akımdan etkilenen edipler, mecaz ve simge kullanımlarıyla dikkat çekmişlerdir. Realist yazar ve eleştirmenler ise toplumsal konuların edebî eserlerde yer bulmasına büyük önem vermişler, sanatın toplumsal hayatla ilişkisini öne çıkarmışlardır.⁴²

Roman, tiyatro gibi Arap edebiyatına sonradan giren edebî türlerin tenkidinde nasıl bir yol izleneceği yönündeki sorular modern dönem Arap eleştirmenleri için önemli olmuştur. Mısırlı yazar Salâh Fadl, *İntâcü’-d-delâleti’l-edebiyye* adlı eserinde bu hususa şöyle dikkat çekmiştir: “(Arap diline sonradan giren roman ve tiyatro türlerini) diğer edebiyatlarda asırlar boyu süren doğal gelişimlerine bırakamazdık. Uzun periyotları kısaltmamız, asırların tamamının üzerinden atlayıp çeşitli açılardan başkalarının bıraktığı yerden başlamamız gerekiyordu.”⁴³

Fadl’in ifade ettiği gibi modern dönem Arap edip ve eleştirmenler, Batı’da var olan kuram ve yöntemlerden yararlanarak Arap edebiyatına sonradan giren edebî türlerin gelişmesi yönünde önemli gayret sarf etmişlerdir.⁴⁴

- Bilimsellik ve nesnellik arayışları

19. yüzyılda doğa bilimlerindeki büyük gelişmeler, edebiyat incelemelerine bilimsellik kazandırma yönündeki girişimlere ilham vermiş, edebî eserlerle ilgili incelemelerde nesnellik arayışları ortaya çıkmıştır.⁴⁵ Şevkî Dayf, *Fi’n-nakdi’l-edebî* adlı eserinde bu duruma şöyle dikkat çekmiştir: “O dönemde deneysel bilimler, fizik ve kimya büyük bir gelişme gösteriyordu ve bunların yankıları Comte ve benzerlerinin pozitivist felsefesinde

⁴⁰ Modern Arap edebî tenkidi üzerinde Batı etkisi konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed A. Abubakar, “A Developmental Overview of Modern Arabic Literary Criticism in Egypt from Late Nineteenth Century through the 1930s”, *Islamic Studies* 34/ 3 (1995), 305-314; A. N. Staif, “The Question of Foreign Influences in Modern Arabic Literary Criticism”, *Journal of Arabic Literature* 16 (1985), 109-118.

⁴¹ Reşâd Rüşdî, *el-Medhal ila’n-nakd* (Kahire: Mektebetü’l-Anglo el-Mısriyye, 1984), 10.

⁴² Arap edebiyatında etkili olan edebî akımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Hızır Hamd, *el-Mezâhibü’l-edebiyye* (Beyrut: Dârü’l-Kalem, ts.), 118-179.

⁴³ Salâh Fadl, *İntâcü’-d-delâleti’l-edebiyye* (Kahire: Müessesetü Muhtar, ts.), 174.

⁴⁴ Fadl, *İntâcü’-d-delâleti’l-edebiyye*, 174.

⁴⁵ Bk. Şevkî Dayf, *Fi’n-Nakdi’l-edeb* (Dârü’l-Maârif, 2004), 36.

Edebî eserlerin ortaya çıktığı dönem, şairin hayatı ve kişiliği gibi unsurlar, modern dönemde edebî eserlerin değerlendirilmesinde dikkate alınan önemli hususlar olmuştur. Edebî eserlerin ortaya çıktığı bağlamın dikkate alınarak değerlendirildiği tarihsel, sosyolojik, ideolojik, psikolojik vb. yöntemler modern dönem Arap eleştirisinde önemli yer bulmuştur.⁵² Modern Arap edebî tenkidinde, dil, tarih, kültür, psikoloji, sosyoloji gibi farklı cihetlerden eserlere yaklaşılması, edebî metinlerin çeşitli boyutlarının görünür hale gelmesine imkân sağlamıştır.

- Eski Arap edebiyatının yeniden değerlendirilmesi

Modern dönem Arap eleştirisinde, eski Arap edebiyatı ve eleştiri mirası korunarak yeniden değerlendirilmiştir. Gelenekçi Arap edip ve eleştirmenler, eski Arap edebiyatından ilham almışlar, estetik beğeni kriterlerini seleflerinden öğrendikleri şekilde sürdürmüşlerdir. Yenilikçi Arap eleştirmenleri ise eski şiir teorisi ve eleştiri kriterlerini sorgulamışlar, edebî metinlerin lafız, anlam ve nazım özellikleri bakımından ya da dil ve gramer özellikleri bakımından değerlendirilmesini yetersiz bularak siyasî, tarihî ve toplumsal bağlamın da dikkate alınması gerektiğini öne sürmüşlerdir.⁵³ Ancak bu durum, yenilikçi şairlerin geleneksel mirası tümünden reddettikleri şeklinde yorumlanmamalıdır. Yenilikçi görüşleriyle bilinen Tâhâ Hüseyin'in, *Hâfız ve Şevkî* adlı eserinde yer alan bir yazısı bu duruma örnek teşkil etmektedir: "İnsanlar yenilikçilerin sadece yenide sanatsal lezzet bulduklarını düşündüklerinde yanılıyorlar. Ben yeninin savunucularındanım ve onu ısrarla destekleyen ve ona çağıranlardan biriyim, ancak yine de eskiyi okurken eşsiz bir zevk alıyorum; çünkü eski ve yeni sanatsal güzelliklerini sırf eski ya da yeni olmaktan almamışlardır."⁵⁴

Eski Arap edebiyatından aktarılan edebî metinler, modern dönem eleştirmenleri tarafından yeni yöntemlerle değerlendirilmiştir. Böylece eski Arap edebiyatı metinlerinin daha önce fark edilmeyen anlamları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Modern dönemde yapılan yapısal ve göstergebilimsel analizler ile klasik metinlerin dil ve anlatım yapısı

⁵² Bk. İbrahim Şeyh-Halil Saâfîn, *Menâhicü'n-nakdi'l-edebîyyi'l-hadîs* (Amman: Câmîatü'L-Kudsî'l-Meftûha, 2008), 61.

⁵³ Bk. Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 164-165; Hüseyin, *Zikrâ Ebi'l-Alâ*, 3;

⁵⁴ Hüseyin, *Hâfız ve Şevkî*, 24.

analiz edilirken tarihsel ve psikolojik yöntemler ile edebî eseri ortaya çıkaran siyasî, toplumsal ortam, yazarın hayatı ve şahsiyet özellikleri analiz edilmiştir.⁵⁵

Modern Dönemde Mısır'da Edebî Tenkide Genel Bakış

Modern dönemde Mısır'da, Arap edebiyatı ve eleştirisinin canlanmasına öncülük eden pek çok edip ve eleştirmen yetişmiştir. Modern dönem şairlerinden Mahmud Sâmî el-Bârûdî'nin (1839-1904) öncülüğünde İhyâ ekolü ortaya çıkmış, eski Arap edebiyatından alınan ilham ile modern dönemde edebî canlanmanın önü açılmıştır.⁵⁶ Mısırlı eleştirmen Hüseyin el-Mersafî (1815-1890) *el-Vesiletü'l-edebyyye li'l-'ulûmil-'Arabîyye* (1872) adlı eseriyle İhyâ ekolü şairlerinin sergiledikleri yaklaşımı eleştiri alanında sergilemiş, genel olarak geleneksel çizgiyi sürdürmüştür.⁵⁷

Modern dönemde Mısır'da yeni eğitim kurumlarının açılması ve buralarda yabancı hocaların görev yapması,⁵⁸ yurt dışına öğrencilerin gönderilmesi, matbaanın yaygınlaşması gibi gelişmeler sonucunda Arap edip ve eleştirmenler yeni düşüncelerle karşılaşmışlardır. Fransa'da eğitim alıp 1918 yılında Mısır'a dönen Ahmed Dayf'ın *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab* (1921) adlı eserinde şu ifadelerle yer verilmiştir:⁵⁹

“Bu eserimiz şayet Arap belagatının incelenmesi ve anlaşılmasında yeni bir yol izlemeye çağırıyorsa, bunun sebebi; Mısır'ın şu an bir bakıma rönesans dönemine benzeyen bir ilerleme hali içinde olmasıdır. Böyle zamanlarda zihinlerde, toplumlarda olduğu gibi bir devrim, değişim ve her şeyde yeniye doğru bir yönelme olur. Bu duygunun her birimizin ruhuna, hatta sadece eskiyi seven ruhlara bile işlediğini görürüz.”⁶⁰

Mısır'da Abdurrahman Şükrî, Abbas Mahmûd el-Akkâd ve İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî tarafından temsil edilen Dîvân ekolü ile eleştiri alanında önemli bir yenilik

⁵⁵ Örneğin; Suriyeli eleştirmen Kemâl Ebû Dîb, eski Arap şiirlerini yapısal eleştiri yöntemini kullanarak değerlendiren, Mısırlı eleştirmen Tâhâ Hüseyin, tarihsel eleştiri yöntemini kullanarak incelemiştir. Bk. Kemâl Ebû Dîb, *Cedeliyyetü'l-hafâ' ve't-tecellî dirâsâtün bünyevîyye fi'ş-şî'r* (Amman: Fezâât, 2018); Tâhâ Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â'* (Kahire: Hindâvî, 2014), 17-323.

⁵⁶ Rahmi Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi* (Ankara: Vadi Yayınları, 2012), 14-15.

⁵⁷ Muhammed Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn* (Windsor: Hindâvî, 2021), 16-17; İbrahim es-Saâfin-Halil eş-Şeyh, *Menâhicü'n-nakdi'l-edebyyyi'l-hadîs* (Amman: Câmiatü'l-Kudsi'l-Meftûha, 2008), 64; Rahmi Er, “Tenkit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/460.

⁵⁸ Bk. İzzüddin el-Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebyyyi'l-hadîs fi Mısır* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1970), 101.

⁵⁹ Eser, Ahmed Dayf'ın Mısır Üniversitesinde verdiği derslerin notlarından oluşmaktadır. Bk. Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebyyyi'l-hadîs fi Mısır*, 307; Ahmed Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab* (Kahire: Matbaatü's-Sufûr, 1921).

⁶⁰ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 1-2.

gerçekleşmiştir. Dîvân ekolü şairleri İhyâ ekolü şairlerinin şiir alanındaki otoritesini sarsmaya çalışmışlar, bu ekolün önemli şairlerini eleştirmişlerdir.⁶¹ Akkâd ve Mâzinî tarafından 1921 yılında yayımlanan *ed-Dîvân fi'l-edeb ve'n-nakd* adlı eser bu duruma tanıklık etmektedir.⁶²

Dîvân yazarları Şevkî'nin bir mersiyesinin birlik ve bütünlükten yoksun olduğunu göstermek için onun altmış dört beyitten oluşan şiirinde beyitlerin yerlerini değiştirerek şiirin daha güzel hale geldiğini iddia etmişler, böylece -her beyti diğer beyitlerden bağımsız ve müstakil gören- geleneksel şiir anlayışını tenkit etmişlerdir.⁶³

Dîvân ekolünün temsilcileri şiirde duygu unsuruna büyük önem vermişler, bu ekolün önemli temsilcilerinden olan Akkâd, şairi; “hisseden ve hissettiren kişi” olarak tanımlamıştır. Dîvân ekolü şair ve eleştirmenleri nesirde de ifadelerin açık olmasına büyük önem vermişlerdir.⁶⁴

2. Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte Mısır'da -Dîvân ekolü şairleriyle temsil edilen- romantik akımın etkileri zayıflayarak realist akım etkili olmaya başlamıştır.⁶⁵ 1950'li yıllardan itibaren Luis Avad ve Muhammed Mendûr gibi Mısırlı eleştirmenler edebiyatın hayatla ve toplumla ilişkisini öne çıkarmışlardır.⁶⁶ Edebiyatın siyasî ve toplumsal misyonuna inanan eleştirmenler Arap yazarları gerçekçi yazılar yazmaya ve eserlerinde toplumsal meseleleri ele almaya teşvik etmişlerdir.⁶⁷

Edebiyatın toplumsal misyonunu savunan eleştirmenlerin karşısında sanatın sanat için olduğu düşüncesini savunan Mısırlı eleştirmenler de olmuştur. Bu isimlerin başında Reşâd Rüşdî gelmektedir. Rüşdî, edebî eserin, ortaya çıktığı dönem ve yazarından

⁶¹ Dîvân ekolü şairleri Abdurrahman Şükrî (1886-1958), Abbas el-Akkâd (1889-1964) ve İbrâhim el-Mazini (1890-1949) romantik şairlerin birinci kuşağını oluşturmaktadır. Romantik şairlerin ikinci kuşağını ise Apollo grubu oluşturmaktadır. Luis Avad'ın ifadesine göre Arap şiirinin romantik ekolü 2. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle çökmüştür. Bk. Cihân es-Sedât, *Eserü'n-nakdi'l-İncilîzî fi'n-nukkâdî'r-Rûmânsiyyîn fî Mısır beyne'l-harbeyn* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1992), 8-9.

⁶² Bk. Abbas Mahmûd el-Akkâd-İbrahim Abdülkâdir el-Mâzinî, *ed-Dîvân fi'l-edeb ve'n-nakd* (Kahire: Dârü's-Şa'b, 1997), 128-129.

⁶³ Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân fi'l-edeb ve'n-nakd*, 132-141.

⁶⁴ İstayf, *Fi'n-nakdi'l-edebîyyi'l-'Arabîyyi'l-hadîs*, 1/183-186.

⁶⁵ Bk. Sedât, *Eserü'n-nakdi'l-İncilîzî fi'n-nukkâdî'r-Rûmânsiyyîn fî Mısır beyne'l-harbeyn*, 8-9.

⁶⁶ Şükrî Muhammed Ayyâd, *el-Mezâhibü'l-edebîyye ve'n-nakdiyye 'inde'l-'Arab ve'l-ğarbiyyîn* (Kuveyt: Metâbiu's-Siyâse, 1993), 33-39.

⁶⁷ Bk. Mahmûd Emîn el-Âlim-Abdulazîm Enîs, *Fi's-Sekâfeti'l-Mısriyye* (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Cedîd, 1955), 33.

bağımsız değerlendirilmesi gerektiğine vurguda bulunmuş, edebî tenkit alanında “yeni eleştiri”nin düşüncelerini savunmuştur.⁶⁸

1967 Savaşı’nda yaşanan siyasî başarısızlığın yarattığı şok edebî tenkit alanında yeni bir aşamaya geçilmesini gerekli kılmıştır.⁶⁹ Savaş sonrasında Mısır’da edebî tenkit alanında yeni eleştiri ve ideolojik eleştirinin yerini yapısalcılık ile ilgili düşünce ve uygulamalar almıştır.⁷⁰ Ancak yapısalcılığın dil ve anlam ilişkisini aşırı sabit ve kesin olarak ele aldığını savunan düşünürler, metinlerin mutlak bir anlamı olduğu düşüncesinden uzaklaşmışlardır.⁷¹

Modern dönemde sayıları artan eğitim kurumları ve üniversiteler sayesinde akademik olarak yapılan eleştiri çalışmalarının sayısı artmış, Salâh Fadl, İzzüddin İsmail ve Câbir Asfûr’un (1944-2021) editörlüğünde 1980’de çıkartılmaya başlayan *Fusûl* dergisi başta olmak üzere çeşitli edebiyat ve eleştiri dergileri genel okur kitlesine hitaben eleştiri faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu çalışmalarda; farklı dil ve kültürlerin edebiyat ve eleştiri birikiminden yararlanılmış,⁷² Arap edebî tenkidine çok sayıda yöntem aktarılmıştır. Bu durum, Arap edebiyat eleştirisinin yöntemsel özgünlüğünü de önemli bir mesele haline getirmiştir.⁷³

1.2. Modern Mısır Arap Edebiyatında Edebî Tenkidi Etkileyen Faktörler

Modern Mısır Arap edebiyatında tenkidin oluşumu ve gelişimi, çeşitli kültürel, siyasî ve sosyal dinamiklerin etkisiyle şekillenmiştir. Bu bağlamda edebî akımlar, sanat anlayışları, siyasî faktörler, eğitim, matbaanın kullanımı, basın faaliyetleri ve edebî toplantılar edebî tenkidin yönünü belirleyen unsurlar arasında yer almaktadır.

1.2.1. Edebî Akımlar

Edebî akımların Batı’daki tarihî serüvenine bakıldığında; Batı edebiyat teorisinde uzun süre neoklasizmin hâkim olduğu fark edilir. Onun aşırı biçimci ve duygulardan kopuk bir hal alması üzerine 18. yüzyılda sanatta duygunun önemine dikkat çeken düşünceler ortaya

⁶⁸ Reşâd Rüşdî, *Fennü kitâbeti’l-mesrahiyye* (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1998), 11.

⁶⁹ Salâh Fadl, *Aynü’n-nakd: Sîratün fikriyye* (Kahire: Menşûrât Battûne, 2018), 85.

⁷⁰ Câbir Asfûr, *Tahaddiyâtü’n-nakdi’l-mu’âsır* (Beyrut: Dârü’t-Tenvîr, 2014), 22-23.

⁷¹ Bk. Gülhanım Küçükalkan, *Derrida ve Yapısöküm* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2018), 64-65.

⁷² Desûkî İbrahim, *Nakdü’n-nakd: Kırâatun fi’n-nakdi’l-hadâsî* (Windsor: Hindâvî, 2022), 12.

⁷³ Bk. Abdulazîz Hammûde, *el-Merâya’l-muhaddebe mine’l-bünyeviyye ile’t-tefkîk* (Kuveyt: Âlemü’l-Ma’rife, 1998).

çıkmağa başlamıştır.⁷⁴ 19. yüzyılın ortalarından itibaren Batı edebiyatlarında natüralizm akımı etkili olmaya başlamış, bu akımın etkisiyle edebî eserler, tabiat bilimlerinde kullanılan yöntemlerle incelenmek istenmiştir.⁷⁵ Natüralizmin ortaya çıktığı dönem aynı zamanda gerçekçilik (realizm) akımı da etkili olmuş, realist yazar ve eleştirmenler, romantizmin gerçekten kopuk hayalciliğine karşı çıkarak sosyal gerçekliğin sanat ortamına aktarılmasını istemişlerdir.⁷⁶

Sanatın sosyal ve ahlâkî işlevinin olmasını reddeden sanatçı ve eleştirmenler ise “Sanat, sanat içindir” düşüncesini savunarak sanatın amacının, kusursuz bir biçim ve ahenk içinde güzeli yaratmak olduğunu ifade etmişlerdir.⁷⁷ Edebiyatta sembolizm akımı da “Sanat, sanat içindir.” anlayışında olduğu gibi natüralizm ve realizme karşı gelişmiş bir akımdır. Sembolistler, romantik akıma mensup sanatçı ve eleştirmenler gibi sanatın özünü duygularda görmüşler, yaratıcı hayal gücüyle bu gerçeklerin sanat ortamına aktarılabilceğine inanmışlardır.⁷⁸

Modern Arap edebî tenkidî, Batı’da ortaya çıkan edebî akımlardan önemli ölçüde etkilenmiş ve bu akımlar, tenkidin yöntemlerini ve edebî eserleri değerlendirme ölçütlerini şekillendirmiştir. Bu etkileşim sonucunda, Mısır başta olmak üzere Arap dünyasında çeşitli ekoller ortaya çıkmıştır. Bu ekolleri ve Batı edebî akımlarının etkisini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

1. İhyâ Ekolü

Mahmud Sâmî el-Bârûdî’nin (1839-1904) öncülüğünde, Ahmed Şevkî (1868-1932) ve Hâfız İbrâhim (1871-1932) gibi şairlerin temsil ettiği İhyâ ekolü, Arap şiirini klasik köklerinden ilham alarak yeniden canlandırmak istemişlerdir.⁷⁹ Modern dönem Arap eleştirmenler içerisinde özellikle Hüseyin el-Mersafî, bu ekol içerisinde yer almış, el-

⁷⁴ Sevim Kantarcıoğlu, *Edebiyat Akımları Platon’dan Derrida’ya* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2009), 93.

⁷⁵ Hypolyte Adolph Taine (1828-1893) bu eleştirmenler arasındadır. Bk. Kantarcıoğlu, *Edebiyat Akımları Platon’dan Derrida’ya*, 148.

⁷⁶ Rene Wellek gerçekçiliği; insanın “çağdaş sosyal gerçeğinin objektif bir şekilde sanat ortamına aktarılması” olarak tanımlamıştır. Bk. Kantarcıoğlu, *Edebiyat Akımları Platon’dan Derrida’ya*, 148, 150, 157.

⁷⁷ Kantarcıoğlu, *Edebiyat Akımları Platon’dan Derrida’ya*, 182.

⁷⁸ Ellmann ve Fiedelson, *The Modern Tradition* (1965) adlı eserin giriş bölümünde; bütün romantiklerin sembolist olmadıkları halde bütün sembolistlerin romantik olduklarını ifade etmişlerdir. Bk. Kantarcıoğlu, *Edebiyat Akımları Platon’dan Derrida’ya*, 199.

⁷⁹ Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*, 14-15.

Vesîletü'l-edebîyye li'l-'ulûmil-'Arabîyye adlı eserinde, İhyâ ekolünün öncü şairi olan Mahmûd Sâmi el-Bârûdî'nin (1839-1904) şiirlerini üstün görmüştür.⁸⁰

2. Romantizm

Modern Arap edebiyatındaki dikkat çeken ilk yenilik arayışı, Lübnan asıllı Mısırlı şair Halîl Mutrân'da (1869-1949) görülmüştür. Biçimle içerik arasında içerikten yana bir tercih üzerinde duran Mutrân, şiirin, bireysel görüş ve duyguları ifade etmesi gerektiğini düşünmüştür. Mutrân'dan sonra Mısır'da özellikle Dîvân ekolü şair ve eleştirmenleri İngiliz romantik şairlerin etkisinde kalarak edebiyat ve eleştiri alanında yeni bir çılgır açmışlardır.⁸¹ Abdurrahman Şükrî, Abbas Mahmûd el-Akkâd ve İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî tarafından temsil edilen Dîvân ekolü şairleri en büyük eleştirilerini İhyâ ekolü şairlerine yöneltmişlerdir. Akkâd ve Mâzinî'nin 1921 yılında yayımladıkları *ed-Dîvân fi'l-edeb ve'n-nakd* adlı eserde İhyâ ekolünün önemli bir ismi olan Ahmed Şevkî'ye sert eleştiriler getirilmiştir. Eserde geçen ifadeler arasında şunlar bulunmaktadır:

“Şevkî simsarlarından biri şöyle dedi: (Şevkî'nin) Mustafa Kâmil (için yazdığı) mersiye hakkında ne düşünüyorsunuz, onu da eleştiriyor musunuz? Şöyle dedim: Saçmalığı, yalanı, sahteliği, dağınıklığı eleştirmeyeceğim de neyi eleştireceğim?”
“Şevkî ve onun gibilerin anlamla ilgili en sık düştükleri hatalar; dağınıklık,⁸² anlamın bozulması,⁸³ taklit ve asıldan ziyade tâlî unsurlara ehemmiyet vermektir.”⁸⁴

Dîvân ekolünün temsilcileri sanatta duygu unsuruna büyük önem vermişler,⁸⁵ eserin; edibin kişisel vicdanının ifadesi olduğunu düşünmüşlerdir.⁸⁶

3. Sembolizm

Mısır'da 1930'lu yıllarda yayımlanan dergi ve gazetelere bakıldığında yazarların Batı'daki sembolist edebiyattan örnekleri çevirmeye ilgi gösterdikleri ve sembolizm hakkında yazılar yayınladıkları fark edilir. Örneğin; bu yıllarda Mısır dergilerinde Batı'da sembolizmin öncülerinden kabul edilen Fransız yazar Charles Baudelaire'nin (1821-

⁸⁰ Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 16.

⁸¹ Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*, 16.

⁸² Dağınıklık (tefekkek) ile kastedilen; şiirin birlik ve bütünlükten yoksun olması yani şiirin ölçü ve kafiye dışında bir bütünlük oluşturmaması, ayrı ayrı mısralardan oluşan dağınık bir derleme şeklinde olmasıdır. Bk. Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 130; Seyyid el-Bahrâvî, *el-Bahs 'ani'l-menhec fi'n-nakdi'l-edebîyyi'l-'Arabîyyi'l-hadîs* (Kahire: Dârü Şarkîyyât, 1993), 17, 19.

⁸³ Burada “ihâle” lafzı kullanılmıştır. İhâle; konudan sapma, mübalağa ya da gerçeklere aykırılık gibi sebeplerle anlamın bozulmasıdır. Bk. Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 142.

⁸⁴ Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 128-129.

⁸⁵ İstayf, *Fi'n-nakdi'l-edebîyyi'l-'Arabîyyi'l-hadîs*, 1/183-186.

⁸⁶ Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 39-40.

1867) şiirinden çeviri yapılmış, Paul Valery'in (1871-1945) sembolik bir eseri olan *Semiramis* aktarılmış, Bışr Fâris'in (1906-1963) mukaddimesinde sembolizm hakkında bilgi verdiği *Mefriku't-tarîk* adlı oyunu yayımlanmıştır.⁸⁷ Bu dönemde Mısırlı edipler sembolik çalışmalar kaleme almışlardır. Tevfik el-Hakîm'in *Ehlü'l-Kehf* (1933), *Şehrâzâd* (1934) ve *Pygmalion* (1942) gibi eserleri bu kapsamda görülen çalışmalardandır.⁸⁸

Sembolist edipler, mirasla kurulan ilişkinin taklitten ziyade, özümseme ve farkındalık ilişkisi olduğunu düşünmüşler, mirasın sembolik malzemelerin taşıyıcısı olduğunu fark etmişler ve eserlerinde mitlerden yararlanmışlardır.⁸⁹ Arap edebiyatında Temmûz şiir hareketi üzerinde sembolizmin önemli etkileri olmuştur. 1950'lerde ortaya çıkan hareket, adını mitolojide geçen, baharı ve yeniden dirilişi simgeleyen efsaneden almıştır. Bu hareket içinde yer alan şairler, şiirlerinde mitolojik öğeleri sıkça kullanmışlardır.⁹⁰

4. Realizm

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte Mısır'da -Dîvân ekolü şairleriyle temsil edilen- romantik akımın etkileri zayıflayarak realist akım etkili olmaya başlamıştır.⁹¹ Rahmi Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi* adlı eserinin giriş bölümünde bu konuda şu ifadelerde bulunmuştur: "Özellikle Filistin trajedisi, pek çok şairin, sayılamayacak kadar acıları olan bir dünyadan güzellik, doğa ve düş dünyasına kaçmasını artık utanılacak hâle getirmişti."⁹²

1950'li yıllardan itibaren Luis Avad ve Muhammed Mendûr gibi Mısırlı eleştirmenler edebiyatın hayatla ve toplumla ilişkisini öne çıkarmışlardır.⁹³ Edebiyatın siyasî ve

⁸⁷ Bk. Antûn Ğattâs Kerem, *er-Remziyye ve 'l-edebi 'l-'Arabiyyi 'l-hadîs* (Beyrut: Dârü'l-Keşşâf, 1949), 115-118; Muhammed Fettûh Ahmed, *er-Remz ve 'r-remziyye fi 'ş-şiri 'l-mu 'âsır* (Kahire: Dâru'l-Maarif, 1984), 196. Lübnanlı şair Saîd el-Akl (1912-2014) 19. yüzyıl Fransız sembolist teorisinin Arap şiirinde en başarılı yorumcusu olarak kabul edilmektedir. Bk. Salma Khadra Jayyusi, *Trends and Movements in Modern Arabic Poetry* (Leiden: E. J. Brill, 1977), 488-489; Selmâ el-Hadrâ' el-Ceyyûsî, *el-İtticâhât ve 'l-harekât fi 'ş-şiri 'l-'Arabiyyi 'l-hadîs*, çev. Abdulvâhid Lü'lüe (Beyrut: Merkezü Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2007), 517-518. Arap edebiyatında sembolizmin sanatsal bir olgu olarak yerleşmesinde Yûsuf el-Hal'in (1917-1987) Lübnan'da kurduğu *Şi'r* dergisinin önemli etkileri bulunmuştur. Bk. Mansûr Kaysûme, *el-İtticâhü 'r-remzî fi 'ş-şiri 'l-'Arabiyyi 'l-hadîs* (Munastır: ed-Dârü't-Tûnisiyye li'l-Kitâb, 2016), 72-73.

⁸⁸ Kerem, *er-Remziyye ve 'l-edebi 'l-'Arabiyyi 'l-hadîs*, 131-136.

⁸⁹ Kaysûme, *el-İtticâhü 'r-remzî fi 'ş-şiri 'l-'Arabiyyi 'l-hadîs*, 76-77, 83.

⁹⁰ Bk. İbrahim Usta, "Modern Arap Şiirinde Sembolik Bir Figür Olarak İsâ Mesîh", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 15 (2020), 238-239; Salih Tur, "Çağdaş Arap Şiirinde Temmuz Şiir Hareketi", *EKEV Akademi Dergisi* 12/36 (2008), 352.

⁹¹ Bk. Sedât, *Eserü 'n-nakdi 'l-İncilîzî fi 'n-nukkâdi 'r-Rûmânsiyyîn fi Mısır beyne 'l-harbeyn*, 8-9.

⁹² Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*, 25.

⁹³ Şükri Muhammed Ayyâd, *el-Mezâhibü 'l-edebiyye ve 'n-nakdiyye 'inde 'l-'Arab ve 'l-ğarbiyyîn* (Kuveyt: Metâbiu's-Siyâse, 1993), 33-39.

toplumsal misyonuna inanan eleştirmenler Arap yazarları gerçekçi yazılar yazmaya ve eserlerinde toplumsal meseleleri ele almaya teşvik etmişlerdir. Örneğin; Mahmûd Emîn el-Âlim (1922-2009) ve Abdulazîm Enîs (1923-2009) yayımladıkları *Fi's-Sekâfeti'l-Mısriyye* (1955) adlı eserde şu ifadeler yer vermişlerdir: “(Realizm), insan hayatına saygı duyan ve geleceğine inanan tek görüştür ki; edebiyattan mesaj, edipten sorumlu bir elçi çıkarır! Mısırlı ediplerin hitap ettikleri halka karşı büyük bir sorumlulukları vardır. Pek çok edebiyat duayeni bu görevi ifa etmekte yetersiz kalsa da gençlerimizin bu eksikliği gidermesi umut edilir.”⁹⁴

5. “Sanat, sanat içindir”

20. yüzyılın ortalarında Mısır’da edebiyatın toplumsal misyonunu savunan eleştirmenlerin karşısında “Sanat, sanat içindir.” anlayışını savunan Mısırlı edip ve eleştirmenler olmuştur. Başta Reşâd Rüşdî olmak üzere sanatın bir araç olamayacağı düşüncesinde olan eleştirmenler, edebî eserlerin ortaya çıktığı dönem ve yazarlarından bağımsız olarak değerlendirilmesi gerektiğine vurguda bulunmuşlardır.⁹⁵ Câbir Asfûr, *Tahaddiyâtü'n-nakdi'l-mu'âsır* adlı eserinde bu hususa şöyle dikkat çekmiştir:

“Reşâd Rüşdî ve onunla aynı düşünceyi savunanların karşı karşıya kaldığı görüşün temsilcileri, edebî metnin bağımsız ve kendi kendine yeterli olmadığını düşünüyor, çünkü onun belli bir sosyal tabakaya mensup bir yazar tarafından üretildiğini, yazarın da içinde bulunduğu toplumu ifade etmesi gerektiğini, yaşadığımız gerçeklikteki kaygıları dile getirmesi gerektiğini savunuyordu. Öte yandan; edebî eserin yazarın vicdanının bir ifadesi olduğunu, suyun kaynağından fışkırması gibi ya da ışığın, lambadaki iç kaynağından yayılması gibi yazarın vicdanından ortaya çıktığını düşünen romantik okulla irtibatlı eleştirmenler vardı.” “Yeni eleştiri, önceki her iki eğilimi de aynı şekilde reddetti.” “Şu tarz ifadeleri tekrarlamaya başladık: ‘Edebî eser, kendi kendine yeterlidir.’ ‘Bağımsız olarak vardır.’”⁹⁶

Câbir Asfûr’un ifadesine göre; edebî eseri yazarından ve ortaya çıktığı dönemden ve çevreden bağımsız gören bu estetik eğilim, onu toplumsal gerçekliğin bir yansıması olarak gören düşünce karşısında var olmaya 1967 Savaşı’na kadar devam etmiştir. Ardından farklı şekilleriyle yapısalcılık öne çıkmıştır.⁹⁷

⁹⁴ Âlim- Enîs, *Fi's-Sekâfeti'l-Mısriyye*, 33.

⁹⁵ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 11.

⁹⁶ Asfûr, *Tahaddiyâtü'n-nakdi'l-mu'âsır*, 22.

⁹⁷ Asfûr, *Tahaddiyâtü'n-nakdi'l-mu'âsır*, 22-23.

1.2.2. Sanat Anlayışları

Batı düşüncesinde bilinen en eski sanat anlayış, sanatı bir “yansıtma” olarak gören düşüncedir. Bu düşüncenin başlangıcı Platon’un *Devlet* adlı eserine dayandırılmaktadır. Eserde sedir resmi yapan bir ressam, sedirin “benzetmeci”si olarak anılmakta, tragedya şairinin benzer bir iş yaptığı şöyle ifade edilmektedir: “Tragedya şairinin yaptığı da bu değil midir? Benzetme değil midir onun yaptığı da?”⁹⁸

Sanatı bir yansıtma olarak gören düşünce, modern dönemde özellikle realist yazar ve eleştirmenler tarafından kabul edilmiştir.⁹⁹ Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerden Hüseyin Heykel (1888-1956), “Edebiyat, ortaya çıktığı asrı yansıtan bir aynadır.”¹⁰⁰ şeklindeki ifadesiyle, Muhammed Mendûr (1907-1965) da şu cümleleriyle bu düşünceye işaret etmiştir: “Edebiyat, doğayı ve yaşamı dille taklit eder. Müzik melodiyi, resim; çizgi ve renklerle taklit eder. Taklit de gerçekte olanın, gerçekleşmesi mümkün olanın ya da olması gerekenin taklidi olabilir.”¹⁰¹

Sanatın mahiyetine dair ortaya çıkan bir düşünce de onu “ifade ve anlatım” olarak gören düşüncedir. Bu düşünce; sanatı bir ifade ve duygu aktarımı olarak görmektedir. Modern dönemde Mısır’da bu düşünceyle öne çıkan isimler, Dîvân ekolü şairleri; Abdurrahman Şükrî (1886-1958), Abbâs Mahmûd el-Akkâd (1889-1964) ve İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî (1890-1949) olmuştur. Mâzinî *Kabzu’r-rîh* (1927) adlı eserinde, şiiri; “insanın kendisiyle baş başa kaldığında kendisine itiraf ettiği ve ruhundakine en uygun şekilde ifade ettiği duygular” şeklinde açıklamıştır.¹⁰²

Edebiyatın mahiyetine dair en eski düşünce olduğu kabul edilen, edebiyatın dış dünyayı, hayatı, toplumu, ideal olanı vb. yansıttığı yönündeki düşüncelerin ve edebiyatı insanın iç dünyasının bir ifadesi olarak gören düşüncelerin sorgulanması, edebî eserin sanatsallığını ortaya koyan düşünceleri ortaya çıkarmıştır. Bu düşüncelerde, edebî eser toplumun bir yansıması ya da sanatçının ifade ve anlatımı değil; yeni bir “üretim” olarak görülmüştür. Bu düşünceye göre; nasıl ki doğan bir bebek doğumuyla annesinden ayrı müstakil bir varlığa kavuşmuşsa edebî eser de ortaya çıkışıyla yazarından ayrı müstakil bir varlığa

⁹⁸ Bk. Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 338-339; Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, 17.

⁹⁹ Salâh Fadl, *Menhecû’l-vâkı’iyye fi’l-ibdâ’i’l-edebî* (Kahire: Dârü’l-Maârif, 1980), 6.

¹⁰⁰ İbrahim Avad, *Muhammed Hüseyin Heykel edîben ve nâkiden ve müfekkiren İslâmiyyen* (Kahire: Mektebetü Zehrai’ş-Şark, 1998), 193.

¹⁰¹ Mendûr, *en-Nakdû ve’n-nukkâdû’l-mu’âsırîn*, 135.

¹⁰² İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî, *Kabzu’r-rîh* (Kahire: Hindâvî, 2011), 95.

kavuşur. Batı düşüncesinde “yeni eleştiri”nin öncüleri tarafından ifade edilen bu düşünce, Mısır’da özellikle Reşâd Rüşdî (1912-1983) tarafından savunulmuştur.¹⁰³ *Fennü kitâbeti’l-mesrahiyye* adlı eserinde, “Sanatsal Çalışmanın Bağımsızlığı” başlığı altında şu ifadeler yer vermiştir: “O halde bu bir yaratım faaliyetidir. Aktarım ve tahlil değil, bir sentezdir. Suyun oksijen ve hidrojenden farklı olması gibi yeni bileşim, aslî unsurlarından farklıdır. Bu sebeple bir sanat eserinin yaratıldığını söyleyebiliriz.”¹⁰⁴

Bu düşünce ile sanat eserinin toplumsal gerçekliği yansıttığı yönündeki düşünceler Mısır’da bir süre birlikte var olmaya devam etmiştir.¹⁰⁵ Ardından; 1967’de savaşın patlak vermesiyle Arap dünyasındaki edebî ve kültürel çehre değişmiş, yapısalcılık edebî tenkit sahnesinde yer almış,¹⁰⁶ ancak yapısal eleştirinin de tenkidıyla edebî eserin anlam ve değerinin belirlenmesinde okura önem atfedilmeye başlamıştır.¹⁰⁷

1.2.3. Siyasî Faktörler

Siyasî olaylar Mısırlı eleştirmenlerin duygu, düşünce ve vicdanları üzerinde derin tesirler bırakmıştır. Fransız işgali (1798-1801), Urâbî Paşa ayaklanması (1882), 1882’de başlayan ve uzun yıllar devam eden İngiliz işgali, 1. Dünya Savaşı, 1919 Devrimi, 1922’de Mısır’a verilen (kısmî) bağımsızlık ve diğer önemli siyasî olaylar Mısır siyasî yaşamını çalkantılı kılmıştır. İşgalden bağımsızlığa uzanan modern dönem Mısır siyasî tarihi, bağımsızlık ve millî uyanış düşüncelerini Mısırlı yazar ve eleştirmenlerin önemli meseleleri haline getirmiştir. Selâme Musa’nın (1887-1958) 1919 Devrimi’nden önce ve sonra edebiyat ve sanatı halkın devrimci hedefleriyle birleştirmenin gerekliliği üzerine yazdığı yazılar,¹⁰⁸ Hüseyin Heykel’in (1888-1956) siyasî devrimle beraber edebî bir devrimin yaşandığı yönündeki düşünceleri Mısırlı eleştirmenlerin edebiyat ve siyasî hayat arasında kurdukları irtibatın dikkat çekici örneklerindendir. Heykel *Sevratü’l-edeb* (1933) adlı eserinde şu ifadeler yer vermiştir: “O halde bu kitabın başlığını *Sevratü’l-edeb (Edebiyatın Devrimi)* olarak seçtiğimde abartmıyordum. Zira edebiyat son yarım asırdır devam eden bir devrim içindedir. (Edebî devrim) kendi seyrinde devam eden siyasî

¹⁰³ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 10; Rüşdî, *el-Medhal ila’n-nakd*, 11.

¹⁰⁴ Rüşdî, *Fennü kitâbeti’l-mesrahiyye*, 24.

¹⁰⁵ Bk. Asfûr, *Tahaddiyâtü’n-nakdi’l-mu’âsır*, 22-23.

¹⁰⁶ Bk. Asfûr, *Tahaddiyâtü’n-nakdi’l-mu’âsır*, 22-23.

¹⁰⁷ Postmodern edebiyat eleştirisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kantarcıoğlu, *Edebiyat Akımları Platon’dan Derrida’ya*, 262-304.

¹⁰⁸ Ğâlî Şükri, *Sevratü’l-Mu’tezil: Dirâse fî edebi Tevfik el-Hakîm* (Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedide, 1982), 56.

devrime paralel bir devrimdir. Muadili ile aynı durgunluk, uyanış, ilerleme ve gerileme şekillerini yaşamaktadır.”¹⁰⁹

1952 Devrimi’nden sonraki süreçte özellikle Abdunnasır döneminde (1954-1970) ideolojik fikir ve uygulamalar dönemin politikasında belirleyici rol oynamış, edebî eserlere ideolojik açıdan yaklaşan eleştirmenler olmuştur. Bazı eleştirmenler toplumsal içerikli yazılar yazmaları konusunda yazarları teşvik etmişlerdir. Örneğin; Luis Avad 7 Aralık 1953 tarihinde *el-Cumhûriyye* gazetesinde yazdığı yazısında şu ifadelere yer vermiştir: “Bencil edebiyat bitti... Bitmediyse bitirmek için çalışacağız. Yeni bir çağın eşliğindeyiz ve yeni bir hayat uğruna yazıyoruz.”¹¹⁰

Luis Avad’ın 1963 yılında yayımlanan *el-İştirâkiyye ve’l-edeb* (1963) adlı eserinde de “Sosyalist bir toplumda edebiyatın konumu nedir? Sosyalist edebiyatın ilkeleri nelerdir?” sorularına cevap aranmıştır.¹¹¹

Siyasî hayatta yaşananlar Mısırlı eleştirmenlerin düşüncelerini şekillendirmiştir. 1967’de yaşanan siyasî başarısızlıkla¹¹² ilgili olarak Salâh Fadl, *‘Aynü’n-nakd* adlı eserinde şu ifadelere yer vermiştir: “1967’deki şokun ardından Arap dünyasında yeni bir aşamaya geçilmesinin gerekliliğini hissetmişim. Millî bilincin parçalanması ve pembe hayallerin kayboluşu; özgürleşme, bilgi ve ilerlemede başka yolların izlenmesi gerektiğinin ilanıydı.”¹¹³

Siyasî hayatın edebî tenkit üzerindeki etkileri kapsamında bahsedilmesi gereken bir husus da sansür ve otosansürdür. Basın ve ifade özgürlüğü yazar ve eleştirmenler için her zaman önemli bir mesele olmuştur. Tâhâ Hüseyin bir yazısında, “Meşhur şairlerimizin şiirlerini alıp özgürce, ayrıntılı ve net bir şekilde inceleyebilseydim ne kadar mutlu olurum!” ifadesinde bulunarak ifade özgürlüğüne duyduğu ihtiyacı dile getirmiştir.¹¹⁴ Mısır’da zaman zaman uygulanan sansürler yayın faaliyetlerini sekteye uğratmış, edebî ve eleştirel üretimi kısıtlamıştır. Marina Stagl *The Limits of Freedom of Speech* adlı eserinde Abdunnasır ve Sedat dönemlerindeki sansür uygulamalarını ve etkilerini ayrıntılı olarak

¹⁰⁹ Muhammed Hüseyin Heykel, *Sevratü’l-edeb* (Kahire: Hindâvî, 2012), 14.

¹¹⁰ Nesim Mucellî, Luis ‘Avad ve me’ârikühü’l-edebîyye (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1995), 105.

¹¹¹ Bk. Luis Avad, *el-İştirâkiyye ve’l-edeb* (PDF: İttihâdu’l-Küttâbi’l-‘Arab, 2013).

¹¹² 1967 yılında Mısır tarihindeki en önemli siyasî başarısızlıklardan birini yaşamıştır. Arap ülkeleri ile İsrail arasında gerçekleştirilen Altı Gün Savaşı yenilgi ile sonuçlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Üsâme Ebû Râşid vd., *Harbû huzeyrân/Yunyû 1967* (Beyrut: el-Merkezü’-Arabî li’l-Ebhâs ve Dirâseti’s-Siyâsât, 2020).

¹¹³ Fadl, *‘Aynü’n-nakd*, 84-85.

¹¹⁴ Tâhâ Hüseyin, *Hâfız ve Şevkî* (Kahire: Hindâvî, 2014), 15.

ele almıştır. Stagħ'ın çalışması; ifade özgürlüğündeki kısıtlamaların sansürün yanı sıra otosansüre de neden olabildiğini ortaya koymaktadır.¹¹⁵ Eleştiri yazılarını isimsiz olarak yayımlayan eleştirmenleri de bu kapsamda düşünmek mümkündür.¹¹⁶

Siyasî hayatla irtibatları bakımından Mısırlı eleştirmenler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Muhammed Mendûr gibi bazı eleştirmenler siyasî hayatta aktif olarak görev yaparken bir kısmı siyasî hayattan ve siyasetle irtibatlı kişilerden uzaklaşma eğiliminde olmuşlardır. Siyasî hayatla iç içe olmak eleştirmenlerin edebî eserlere bakışını etkilemiştir. Örneğin; Muhammed Mendûr'un siyasî hayatta aktif olarak rol alması toplumsal gerçeklikle ilgili bilgilerini artırmış, edebî eserlere yaklaşımını şekillendirmiştir.¹¹⁷ Öte yandan; edebiyat ve eleştiri faaliyetlerinde siyasî çağrışımlardan ve siyasî kişilerden özellikle uzak durma eğilimine, Câbir Asfûr'un *Fusûl* dergisi hakkındaki ifadelerinden örnek verebiliriz. Câbir Asfûr, *Fusûl* dergisinin iç kapağına yazacakları isimler üzerine uzun uzadıya düşündüklerini, dergiyi siyasî çatışmalardan uzak tutmak için siyasî hayattan uzak kişilerin isimlerine yer verdiklerini belirtmiştir.¹¹⁸

1.2.4. Eğitim

Genel olarak eğitimin, özel olarak edebiyat eğitiminin eleştirmenlerin yetişmesinde önemli katkıları olmuştur. Eleştirmenlerin edebiyat eğitimi almaları onların edebiyat tarihi, edebî akımlar vb. konularda bilgi sahibi olmalarını sağlamış, Arap edebiyatı ve Batı edebiyatından seçkin örnekleri okumaları ve ezberlemeleri edebî zevk oluşumunu desteklemiştir. 1908 yılında açılan Mısır Üniversitesi¹¹⁹ başta olmak üzere açılan üniversite ve diğer eğitim kurumları yeni yöntem ve yaklaşımların tanınmasına zemin hazırlamıştır.¹²⁰ Mehmed Ali Paşa döneminden (1805-1848) itibaren İtalya (1813),

¹¹⁵ Yazarlar ve eleştirmenler, -otosansürle ilgili olarak- sembolik ve kapalı ifadelere başvurabilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Marina Stagħ, *Hudûdu hürriyyeti't-ta'bir*, çev. Talat eş-Şâyib (Kahire: Dârü Şarkıyyât, 1995); Sabry Hafez, "The Limits of Freedom of Speech: Prose Literature and Prose Writers in Egypt under Nasser and Sadat by Marina Stagħ", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 59/1 (1996), 157-159.

¹¹⁶ Mustafa Sâdık er-Râfî'nin, Abdullah Afîfî hakkında yazdığı eleştiri yazılarında ismini açıkça zikretmemesini bu kapsamda görebiliriz. Bk. Muhammed Said Aryân, *Hayâtü'r-Râfî* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübra, 1955), 173-176.

¹¹⁷ Fuâd Devvâra, *'Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1996), 262.

¹¹⁸ Asfûr, *Tahaddiyâtü'n-nâkıdî'l-mu'âsır*, 101-102.

¹¹⁹ 1933 yılında ismi I. Fuâd Üniversitesi şeklinde, 1952 Devrimi'nden sonra da Kahire Üniversitesi şeklinde değiştirilmiştir. Bk. Raûf Abbâs Hâmid, *Târihu Câmiati'l-Kahire* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1994), 155.

¹²⁰ Bk. Emîn, *Neş'etü'n-nakdî'l-edebıyyi'l-hadîs fî Mısır*, 101.

İngiltere (1818) ve Fransa (1826, 1844) gibi Avrupa ülkelerine Arap öğrencilerin gönderilmesi¹²¹ onların farklı dil ve kültürlerin edebiyatlarından haberdar olmalarını sağlamıştır. Ayrıca yurt dışına gönderilen öğrencilerin dil becerilerinin artırılması edebiyat ve eleştiri alanında önemli eserlerin Arapçaya kazandırılmasına katkıda bulunmuştur.¹²² Mesela 1826'da Fransa'ya giden grubun başında bulunan Rifâa et-Tahtâvî (1801-1873) ülkesine döndüğünde Medresetü'l-Elsün'de (Diller Okulu) görevlendirilerek Mısır'da çeviri faaliyetlerine öncülük yapmıştır.¹²³

Eleştirmenlerin genel eğitim düzeyleri ve kültürel donanımları eleştiri faaliyetinin niteliğini etkilemektedir. Reşâd Rüşdî, *Fennü kitâbeti'l-mesrahiyye* adlı eserinde; “Tiyatro izleyicilerimizin kültür düzeylerini ölçmek zordur ama tiyatro eleştirmenlerinin tiyatro meselelerini, yöntemlerini, esaslarını ne ölçüde anladıklarını gazete ve dergilerde yazdıkları eleştiri yazılarında fark etmek kolaydır.” şeklindeki ifadesiyle eleştirmenlerin tiyatro hakkındaki bilgi düzeyinin önemine ve kültürel donanım bakımından yetkin olmalarının gerekliliğine dikkat çekmiştir.¹²⁴ Nitekim; nitelikli eleştiri yazılarının ortaya konulmasında eleştirmenlerin bilgi ve kültür düzeylerinin önemi büyüktür.¹²⁵

1.2.5. Matbaanın Kullanımı

Matbaanın kullanımı Arap edebiyatının gelişiminde önemli bir teknik unsurdur. Mısır'da Arapça ilk matbaa; 1798 yılında Napolyon'un beraberinde getirdiği matbaa ile gerçekleşmiş, işgalin ardından Napolyon ülkesine dönerken bu matbaayı geri götürmüştür. Sonraki süreçte Mehmed Ali Paşa döneminde (Görev Süresi: 1805-1848) İtalya'ya gönderilen öğrenci grubunun 1821 yılında üç baskı makinesiyle Mısır'a dönmesiyle Bulak Matbaası'nın temelleri atılmıştır.¹²⁶ Zaman içerisinde sayıları artan ve yeni teknolojilerin kullanıldığı matbaalar sayesinde Mısır'da yayıncılık faaliyetleri

¹²¹ Mehmet Yalar, *Hazırlayıcı Faktörler Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 135; Kâzım Yaşar Koprman, “Ali Paşa Mübarek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/433-434.

¹²² Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebiyi'l-hadîs fi Mısır*, 67.

¹²³ Umer ed-Desûkî, *Neş'etü'n-nesri'l-hadîs ve tetavvuruhu* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 2007), 8; Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebiyi'l-hadîs fi Mısır*, 51; Hilal Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/95-97.

¹²⁴ Rüşdî, *Fennü kitâbeti'l-mesrahiyye*, 29.

¹²⁵ Rüşdî, *Fennü kitâbeti'l-mesrahiyye*, 29.

¹²⁶ Halil İbrâhim Erol, “1798-1850 Arası Mısır'da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 7/2 (2020), 179.

artmış, askerî, bilimsel, dinî yayınların yanı sıra edebî eserler basılarak edebî hayat canlanmıştır.¹²⁷

1.2.6. Basın Faaliyetleri

Mısır'da matbaacılığın gelişmesi basın hayatını doğrudan etkilemiş; siyasî, kültürel, edebî vb. yayınlar yapılmıştır. Savaşlar, ekonomik zorluklar ve sansür uygulamaları gazete ve dergi faaliyetlerini zaman zaman sekteye uğratsa da genel olarak yayın hayatı canlı kalmıştır. *Ravzatü'l-medâris* (1870),¹²⁸ *el-Müktetaf* (1876),¹²⁹ *el-Âdâb* (1887),¹³⁰ *el-Hilâl* (1892),¹³¹ *el-Beyân* (1897),¹³² *ez-Ziyâ* (1898),¹³³ *Misbâhu's-şark* (1898),¹³⁴ *el-Mecelletü'l-Mısriyye* (1900),¹³⁵ *el-Cerîde* (1907),¹³⁶ *ez-Zühûr* (1910),¹³⁷ *es-Siyâsetü'l-üsbûiyye* (1926),¹³⁸ *el-Mecelletü'l-cedîde* (1929),¹³⁹ *Mecelletü Apollo* (1932),¹⁴⁰ *er-Risâle*

¹²⁷ Bk. Edîb Mürüvve, *es-Sahâfeti'l-'Arabiyye: Neş'etühâ ve tetavvuruhâ* (Beyrut: Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayat, 1956), 202; Desûkî, *Neş'etü'n-nesri'l-hadîs ve tetavvuruhu*, 7-8.

¹²⁸ Ali Mübarek tarafından çıkartılan ve editörlüğünü Rifâa et-Tahtâvî'nin yaptığı dergi, yayın hayatına sekiz yıl devam etmiştir. Bk. Mürüvve, *es-Sahâfeti'l-'Arabiyye*, 192; Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebiyi'l-hadîs fî Mısır*, 77.

¹²⁹ Yakup Sarruf ve Fâris Nimr tarafından önce Beyrut'ta yayımlanmış, 1884'te Kahire'ye taşınmıştır. Batı'daki ilmî gelişmeleri takip eden ve ilmî çalışmaların çevirilerine yer veren dergi, 1952 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Bk. Mürüvve, *es-Sahâfeti'l-'Arabiyye*, 178; Enver el-Cündî, *Tatavvuru's-sahâfeti'l-'Arabiyye fî Mısır* (Kahire: Matbaatü'r-Risâle, 1967), 324-325.

¹³⁰ Ali Yusuf tarafından Kahire'de yayımlanmıştır. Cündî, *Tatavvuru's-sahâfeti'l-'Arabiyye fî Mısır*, 325.

¹³¹ 1892 yılında Corcî Zeydân tarafından Kahire'de yayımlanmaya başlayan dergi, modern edebî kalkınmada önemli rol oynamıştır. Bk. Mürüvve, *es-Sahâfeti'l-'Arabiyye*, 197; Râmî Atâ Sıddık, *es-Sahâfe ve hitâbu'l-muvâtine* (Kahire: el-Arabî li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2010), 102.

¹³² Lübnanlı yazar İbrâhim b. Nâsîf el-Yâzicî'nin 1897'de Mısır'da yayımladığı dergi uzun ömürlü olmamıştır. Şükran Fazlıoğlu, "Yâzicî, İbrâhim b. Nâsîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/366.

¹³³ İbrâhim Nâsîf el-Yâzicî tarafından 1898'de Kahire'de yayımlanmaya başlamış ve Yâzicî'nin 1906'da vefatına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Bk. Fazlıoğlu, "Yâzicî, İbrâhim b. Nâsîf", 366.

¹³⁴ İbrahim el-Müveylîhî tarafından Kahire'de yayımlanmıştır. Bk. Cündî, *Tatavvuru's-sahâfeti'l-'Arabiyye fî Mısır*, 325.

¹³⁵ Halil Mutran tarafından Kahire'de çıkartılmıştır. Bk. Cündî, *Tatavvuru's-sahâfeti'l-'Arabiyye fî Mısır*, 325.

¹³⁶ Ahmed Lutfi es-Seyyid'in Kahire'de çıkarttığı 1915 yılına kadar yayımlanan gazetedir. Bk. Mürüvve, *es-Sahâfeti'l-'Arabiyye Neş'etühâ ve tetavvuruhâ*, 200.

¹³⁷ Antûn el-Cemîl ve Emîn Takıyyüddin'in çıkarttığı 1913 yılına kadar yayımlanan dergidir. Bk. Cündî, *Tatavvuru's-sahâfeti'l-'Arabiyye fî Mısır*, 325, 332.

¹³⁸ Bu yayın, el-Ahrâru'd-düstüriyyîn partisinin yayın organı olan *es-Siyâse* gazetesinin haftalık edebiyat ve kültür eki iken hizipçilik yapmakla suçlanarak 1931'de kapatılmıştır. Bk. Rıza Muhammed Fevzi Necm, *es-Sahâfeti'l-edebiyetü bi-Mısır fî'n-nisfi'l-evvelî mine'l-karnî'l-işrin: es-Siyâsetü'l-üsbûiyye nemûzecen* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2010), 45.

¹³⁹ Selâme Mûsâ tarafından 1929-1941 yıllarında yayımlanmıştır. Bk. Ali Şalaş, *el-Mecellâtü'l-edebiyette fî Mısır: Tatavvuruhâ ve devruhâ* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1988), 142.

¹⁴⁰ Bu dergi Eylül 1932'den Aralık 1934'e kadar yayımlanmıştır. Bk. Hasan Tevfik, "Cemâatu Apollo eş-Şi'riyye: Keyfe inbesekat ve mâ me'ârikehâ ve te'sîruhâ fî ş-şî'ri'l-mu'âsır?", *Mecelletü'l-Faysal* 33 (1980), 74.

(1933),¹⁴¹ *es-Sekâfe* (1939),¹⁴² *el-Kâtibu'l-Misrî* (1945),¹⁴³ *el-Cumhûriyye* (1953),¹⁴⁴ *el-Mesrah* (1964),¹⁴⁵ *el-Cedîd* (1972),¹⁴⁶ *Fusûl* (1980)¹⁴⁷ modern dönemde Mısır'da yayımlanan edebî içerikli yayınlar arasındadır.

Mısır'da yayımlanan edebî içerikli gazete ve dergiler yeni yetişen yazarlar için son derece önemli olmuştur. Tâhâ Hüseyin ve Muhammed Hüseyin Heykel, Ahmed Lütfi es-Seyyid'in (1872-1963) editörlük yaptığı *el-Cerîde*'nin kendileri için taşıdığı değeri eserlerinde ifade etmişlerdir. Tâhâ Hüseyin otobiyografisinde bu gazete sayesinde pek çok kişiyi tanıdığını belirtmiş,¹⁴⁸ Heykel, Ahmed Lütfi Seyyid'e ithaf ettiği *Fî Evkâtî'l-Ferâğ* adlı eserinde şu ifadelerle yer vermiştir: “*el-Cerîde*'yi kalplerin ve zihinlerin boş vakitlerde kaleme döktüğü ürünlerin toplandığı bir alan haline getirme lütfunda bulundunuz.” “Hepsinden öte babacan şefkatinizin sizi tanıyan ruhta bıraktığı sevgi ve bağlılığa sahipsiniz!”¹⁴⁹

Edebî içerikli dergi ve gazeteler; dil, edebiyat ve tenkit yazılarının paylaşıldığı, edebî tartışmaların yapıldığı, telif ve tercüme eserlerden bölümlerin aktarıldığı, yeni eserlerin tanıtıldığı mecralar olarak Mısır'da edebî hayatı şekillendirmiştir. Edebî yaratıcılığı desteklemiş, yeni şair ve yazarları Arap dünyasında tanıtmıştır. Tunuslu şair Ebû'l-Kâsım eş-Şâbbî'nin (1909-1934) *Apollo* dergisinde 1933'te yayımlanan “*Salavâtun fî heykeli'l-hub*” adlı kasidesiyle Arap dünyasında romantik bir şair olarak tanınmaya başladığı

¹⁴¹ Ahmed Hasan ez-Zeyyât tarafından 1933 yılında yayımlanmaya başlayan dergi çeşitli aşamalardan geçerek 1965 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Zehra Özli, *er-Risâle Dergisinin XX. Yüzyıl Arap Edebiyatındaki Yeri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

¹⁴² Mısır'daki *Lecnetü't-Terceme ve'n-Neşr* tarafından çıkartılan derginin editörlüğünü Ahmed Emîn yapmıştır. 1952 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Bk. Lam'î el-Mutî'î, *Mevsû'atu ricâl ve'n-nisâ' min Mısır* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003), 296.

¹⁴³ Editörlüğünü Tâhâ Hüseyin'in yaptığı aylık dergidir, 1948 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Bk. Abdullah b. Hamd el-Kar'âvî, “Fikriyyâtî ma'a's-sahâfe”, *Mecelletü'l-Faysal* 209 (1994), 68.

¹⁴⁴ Devrim ilkelerini yaymak için kurulan gazetelerdendir. Genel Yayın Yönetmenliğini Hüseyin Fehmi'nin yaptığı gazete 7 Aralık 1953 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Bk. Mucellî, *Luis 'Avad ve me'ârikühü'l-edebîyye*, 16, 113.

¹⁴⁵ Dergi beşinci yılında “*el-Mesrah ve's-sinema*” adını almıştır. Bk. İzzet Bedr, *el-Mecellâtü'l-edebîyye fî Mısır min 1954 ilâ 1981* (Kahire: el-Meclisü'l-Âlâ li's-Sekâfe, 2016), 204-205. Derginin 1962-1967 yıllarında genel yayın yönetmenliğini Reşâd Rüşdî yapmıştır. Bk. Nebîl Râğîb, *Reşâd Rüşdî* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993), 7,

¹⁴⁶ 1972'deki kuruluşundan 1983'teki kapanışına kadar derginin genel yayın yönetmenliğini Reşâd Rüşdî yapmıştır. Bk. Râğîb, *Reşâd Rüşdî*, 3-7, 17, 25.

¹⁴⁷ 1980 yılında Salâh Fadl, İzzüddin İsmail ve Câbir Asfûr editörlüğünde çıkartılmaya başlayan dergi edebî tenkit alanına hasredilmiştir. Bk. İbrahim, *Nakdû'n-nakd: Kırâatun fî'n-nakdi'l-hadâsî*, 12; Câbir Asfûr, *Beiden 'an Mısır* (Kahire: ed-Dârü'l-Misriyyetü'l-Lübnâniyye, 2017), 8.

¹⁴⁸ Tâhâ Hüseyin, *el-Eyyâm* (Kahire: Merkezü'l-Ehrâm li't-Terceme ve'n-Neşr, 1992), 317, 338-339; Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â*, 9.

¹⁴⁹ Muhammed Hüseyin Heykel, *Fî Evkâtî'l-ferâğ* (Kahire: Hindâvî, 2013), 7.

bilinmektedir.¹⁵⁰ 1962-1967 yıllarında Reşâd Rüşdî'nin genel yayın yönetmenliğini yaptığı *el-Mesrah* dergisi de Semîr Serhân (1941-2006), Abdulazîz Hammûde (1937-2006) gibi eleştirmenlerin yetiştiği adeta bir okul olmuştur.¹⁵¹

Bazı dergi sahiplerinin tenkit yazıları kaleme alma hususunda yazarları teşvik ettiği de unutulmamalıdır. Örneğin *el-'Usûr* dergisinin sahibi İsmail Mazhar (1891-1962) Mustafa Sâdık er-Râfî'yi (1881-1937) eleştiri yazıları kaleme almaya teşvik etmiştir.¹⁵² *'Ale's - Seffûd* başlıklı bu yazılar kitap olarak basılırken İsmail Mazhar eserin ön sözünde şu ifadeler yer vermiştir: “*es-Seffûd*’un yayımlanmasıyla eleştiriye kişilere tapınmaktan özgürleştirme eğilimimizi tatmin etmek istedik ki; bu amansız hastalık Doğu’nun diğer milletlerden geri kalmasına sebep olmuştur.”¹⁵³

1.2.7. Edebî Toplantılar

Modern dönem Mısırlı eleştirmenler için edebî sohbet ve toplantıların önemi büyük olmuştur. Muhammed Mendûr ve Câbir Asfûr gibi eleştirmenler çalışmalarında bu toplantılardan bilhassa bahsetmişlerdir. Muhammed Mendûr, *Me'ârikün edebiyye* adlı eserinde kendi evinde gerçekleştirilen toplantılardan bahsetmiş, bu toplantılardan birinde; “yeni eleştiri”nin öncü isimlerinden Thomas Stearns Eliot’un (1888-1965) ve Mısırlı eleştirmen Reşâd Rüşdî’nin görüşlerini ele alıp tartıştıklarını ifade etmiştir.¹⁵⁴

Câbir Asfûr da *Tahaddiyâtü'n-nâkıdî'l-mu'âsır* adlı eserinde; Salâh Fadl (1938-2022), Sîzâ Kâsım (1935-2024), Abdülhamîd Havâs (1937-2017) gibi isimlerin 1970’lerin sonlarından itibaren her salı Mısırlı yazar Abdulazîz el-Ehvânî’nin (1915-1980) evinde buluşarak edebî toplantılar yaptıklarını ifade etmiştir. Bu toplantılarda edebî meseleleri ve edebî tenkide dair görüşleri tartışmışlar, toplantıya davet ettikleri Şükrî Ayyâd (1921-1999) gibi isimlerle fikrî tartışmalar gerçekleştirmişlerdir. Böylece; bu toplantılar edebiyat ve eleştiri düşüncelerini şekillendirdikleri ve müzakere ettikleri önemli ortamlar olmuştur.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Ebü'l-Kâsım eş-Şâbbî, “Salavât fi heykeli'l-hubb”, *Apollo* 8 (1933), 848-851; Tevfik, “Cemâatu Apollo eş-Şi'riyye: Keyfe İnbesekat ve mâ me'ârikehâ ve te'sîruhâ fi'ş-şî'ri'l-mu'âsır?”, 33/74.

¹⁵¹ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 7.

¹⁵² Aryân, *Hayâtü'r-Râfî*, 189.

¹⁵³ Mustafa Sâdık er-Râfî, *'Ale's-seffûd* (Mısır: Dârü'l-Usûr, 1930), 6-7; Aryân, *Hayâtü'r-Râfî*, 191.

¹⁵⁴ Muhammed Mendûr, *Me'ârikün edebiyye* (Kahire: Dârü Nahdati Mısır, ts.), 77-83.

¹⁵⁵ Asfûr, *Tahaddiyâtü'n-nâkıdî'l-mu'âsır*, 96-99.

1.3. Modern Dönemde Mısır’da Öne Çıkan Eleştirmenler

Mısır’ın tarihî ve coğrafi değeri, İslam dünyasının en eski eğitim kurumlarından birine sahip olması, modern dönemde Batı ile kurulan yakın temas, aktif yayıncılık faaliyetleri gibi pek çok faktör bölgede önemli edip ve eleştirmenin yetişmesini sağlamıştır. Bu eleştirmenlerin büyük çoğunluğu şiir, hikâye, tiyatro gibi farklı edebî türlerde sanatsal ürünler vererek eleştirmenlik vasıflarının yanı sıra ediplik vasıflarını da kendilerinde toplamışlardır. Dolayısıyla modern dönem Arap eleştirmenleri edebiyatın meseleleri ile yakından ilgilenmişler, edebî eserde aradıkları kriterleri kendi edebî çalışmalarında da ortaya koymaya çalışmışlardır.

Modern dönem Arap edebî tenkidinde; ortaya koydukları teorik ve tatbikî eleştiri çalışmaları ile dikkat çeken ve çeşitli eleştiri yöntemlerinin tanınmasına öncülük eden Mısırlı eleştirmenler bulunmaktadır. Arap edebî tenkidini geleneksel çizgisini koruyarak yeniden canlandırmak isteyen Hüseyin el-Mersafî (1815-1890), gelenekçi tutumuyla bilinen önemli eleştirmen Mustafa Sâdık er-Râfî (1881-1937), modern Arap edebî tenkidine esaslı yenilikler getiren İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî (1890-1949), Abdurrahman Şükrî (1886-1958) ve Abbas Mahmûd el-Akkâd (1889-1964) gibi Dîvân ekolü şairleri, Fransız edebî tenkidinde var olan düşünce ve yöntemlerin tanınmasına öncülük eden Ahmed Dayf (1880-1945), Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1957), Muhammed Mendûr (1907-1965) ve Tâhâ Hüseyin (1889-1973) gibi eleştirmenler, edebî tenkit alanında özgün görüşleri, teorik ve tatbikî çalışmaları bulunan Seyyid Kutub (1906-1966), sanatın toplumsal işlevine dikkat çeken Luis Avad (1915-1990), “Sanat, sanat içindir.” anlayışını Mısır’da temsil eden önemli eleştirmen Reşâd Rüşdî (1912-1983), psikanalitik, yapısal eleştiri yöntemleri gibi yeni eleştiri yöntemlerinin Mısır’da tanınmasına öncülük eden İzzüddin İsmail (1929-2007) ve Salâh Fadl (1938-2022), modern Arap edebî tenkidinde izlenimci eleştiri yöntemiyle özdeşleşmiş bir isim olan Yahyâ Hakkı (1905-1992) modern dönem Arap edebî tenkidinin yöntemsel gelişimine büyük katkılar sunmuşlardır.

1.3.1. Hüseyin el-Mersafî (1815-1890)

1815’te Mısır’ın Kalyûbiye şehrinde dünyaya gelen Mersafî üç yaşında görme duyusunu kaybetmiştir. Ezher’de eğitim gören eleştirmen daha sonra burada ders vermeye

başlamıştır. 1872 yılında Dârülulûm¹⁵⁶ hocası olarak görevlendirilmiş, 1888 yılına kadar on altı yıl boyunca bu görevine devam etmiştir.¹⁵⁷

Hüseyin el-Mersafi'nin Dârülulûm'da verdiği derslerden oluşan *el-Vesîletü'l-edebiyye li'l-'ulûmil-'Arabiyye*¹⁵⁸ adlı eseri, modern dönemde Arap edebî tenkidi alanındaki ilk çalışmalardan kabul edilmektedir. Bu eser; klasik kitaplarda olduğu gibi sarf, nahiv gibi dil ilimleri ve edebiyata dair konuların yanı sıra şairler, yazarlar ve onların edebî metinleriyle ilgili örnekleri ve Mersafi'nin değerlendirmelerini içermektedir.¹⁵⁹

Mersafi'nin, kadim Arap şiirini çağlar boyunca yaşamış yüksek sanatsal özellikleriyle yeniden canlandırılmak istendiği bu eserinin, Bârûdî ve pek çok İhyâ ekolü şairi üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁰ Eser, genel olarak geleneksel eleştiri çizgisinde bir eser olarak değerlendirilmiş, Muhammed Mendûr *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsırûn* adlı eserinde şu ifadelerle yer vermiştir:

“Şeyh Hüseyin el-Mersafi'nin, *ed-Dîvân*¹⁶¹ sahiplerinin ve *el-Ğurbâl*¹⁶² sahibinin yaptıkları gibi edebî tenkit ilkelerini yenilediğini iddia edemeyiz. Nitekim Mersafi şiir tanımında da -eski Arap edebiyatında olduğu gibi- beyitleri müstakil birim olarak ele almayı sürdürmüştür.” “Dolayısıyla; (eserdeki) eleştiri yönteminin geleneksel eleştiri yönteminden sapmadığı açıktır.”¹⁶³

1.3.2. Mustafa Sâdık er-Râfî (1881-1937)

Mısır'ın Kalyûbiye şehrinde dünyaya gelen Mustafa Sâdık er-Râfî'nin ailesi aslen Trablusşam şehrendir. Babası Mısır'ın çeşitli bölgelerinde kadılık yapmıştır. Kulağında yaşadığı sağlık problemi nedeniyle ilkokuldan sonra resmi olarak eğitime

¹⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Hilal Görgün, “Kahire Dârülulûmu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/555.

¹⁵⁷ Bk. Hüseyin el-Mersafi, *el-Vesîletü'l-edebiyye* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye, 2012), 1/7-13; Hüseyin el-Mersafi, *Risâletü'l-kelimi's-semân*, thk. Hâlid Ziyâde (Katar: el-Merkezü'l-Arabiyyi'l-ebhâs ve dirâsâti's-siyâsât, 2019); 6-7; Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsırûn*, 10.

¹⁵⁸ Mersafi'nin iki cilt halinde hazırlanan eserinin ilk cildi 1872 yılında Maârif Matbaasında, ikinci cildi ise 1875 yılında el-Medârisü'l-Mülkiyye Matbaasında, 1879 yılında Vâdü'n-Nil Matbaasında basılmıştır. Bk. Mersafi, *el-Vesîletü'l-edebiyye*, 1/14-15.

¹⁵⁹ Mersafi, *el-Vesîletü'l-edebiyye*; Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsırûn*, 10.

¹⁶⁰ Talâl Zeynel Saîd, *Fezâu'l-edeb fezâu'n-nakd: Mukârabâtun fî tahlîli'n-nassi'l-edebî ve nakdu'n-nakd* (Amman: Dârü Ğaydâ' li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2017), 111; Ahmet İsmailoğlu, “el-Menhecü'n-nakdi inde'l-Mersafi dirâse tahlîliyye”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* Ö14 (2024), 991.

¹⁶¹ Bk. Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 128-129.

¹⁶² Lübnanlı yazar Mihail Nuayme'nin (1889-1988) 1923'te yayımlanan eseridir. Bk. Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsırûn*, 19-22.

¹⁶³ Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsırûn*, 17-18.

devam edememiştir. Kendisini yetiştirmiş, mahkemede katiplik yaparak geçimini sağlamıştır.¹⁶⁴

1911 yılında yayımladığı *Târîhu âdâbi'l-'Arab*¹⁶⁵ adlı eseriyle bilinen Râfî, eserini edebiyatı devirlere göre inceleyen pek çok edebiyat tarihi kitabından farklı şekilde kaleme almıştır. Eserin ikinci cildi, Kur'an'ın icazını konu almaktadır.¹⁶⁶ Abbas Mahmûd el-Akkâd ve Tâhâ Hüseyin gibi dönemin önemli eleştirmenleriyle edebî tartışmalarda bulunan Râfî,¹⁶⁷ divanları, mektupları, makaleleriyle Arap edebiyatında önemli bir yer edinmiştir. *Tahte Râyeti'l-Kur'an: el-Ma'reke beyne'l-kadîm ve'l-cedîd* (1926) adlı eserinde çeşitli dergilerde yayımlanmış yazıları yer almaktadır.¹⁶⁸ Bunlar içerisinde “Kitâbu’ş-Şi’ri’l-Câhilî” başlıklı yazısı, Tâhâ Hüseyin’in İslam öncesi Arap şiiri hakkındaki görüşlerinin alimler tarafından nasıl tenkit edildiğine dairdir.¹⁶⁹

Mustafa Sâdık er-Râfî’nin *Vahyü’l-kalem* (1936) adlı eserinde; dil, kültür, edebiyat ve eleştiri gibi farklı alanlarda yazıları yer almaktadır.¹⁷⁰ Yazılarında Kur'an ve hadislerdeki üstün anlatım özelliklerine dikkat çeken Râfî, bu husustaki hissiyatını etkileyici bir dille anlatmaktadır.¹⁷¹

Mustafa Sâdık er-Râfî’nin *'Ale's-seffûd: Nazarât fî Divâni'l-'Akkâd* (1930) adlı eseri 1929-1930 yıllarında *el-'Usûr* dergisinde yayımlanan ve Abbas Mahmûd el-Akkâd'ı

¹⁶⁴ Aryân, *Hayâtü'r-Râfî*, 23; Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebiyi'l-hadis fî Mısır*, 123; Erol Ayyıldız, “Mustafa Sâdık er-Râfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/353-354.

¹⁶⁵ Eserin ilk cildinde Arapların kökeni, dillerin menşei gibi konulara yer verilmiştir. İkinci cildi Kur'an'ın icazı konusundadır ve bazı değişikliklerle *İ'câzü'l-Kur'an* adıyla yeniden yayımlanmıştır. 1926 yılında tamamlanan eserin üçüncü cildi ise Râfî'nin vefatından sonra 1940 yılında öğrencisi Muhammed Saîd el-Aryân (1905-1964) tarafından yayımlanmıştır. Bk. Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebiyi'l-hadis fî Mısır*, 127-130.

¹⁶⁶ Kur'an'ın üslûbunun yanı sıra harf ve kelime dizisinde de icazın bulunduğu belirtilmiş, Kur'an'daki belâgata dikkat çekilmiştir. Bk. Muhammed Aruçi, “İcâzü'l-Kur'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/408.

¹⁶⁷ Mustafa Sâdık er-Râfî'nin edebî tartışmaları için bk. Ümmülhayr Harhâş, *el-Me'ârikü'l-edebiyiye inde Mustafa Sâdık er-Râfî: Kitâbu 'Ale's-Seffûd' enmûzecen* (M'sila: Câmiatü Muhammed Bûdiyâf, Külliyyetü'l-Âdâb, Yüksek Lisans Tezi, 2015-2016), 39; Hadîce el-Yetîm, “el-Menhecü'n-nakdi 'inde'-Râfî'î ve ma'reketi'l-asâleti ve'l-hadâse”, *Mecelletü İbn Haldûn li'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs* 2/12 (2022), 213-234.

¹⁶⁸ Mustafa Sâdık er-Râfî, *Tahte Râyeti'l-Kur'an: el-Ma'reke beyne'l-kadîm ve'l-cedîd* (Windsor: Hindâvî, 2014).

¹⁶⁹ Tâhâ Hüseyin'e yöneltilen eleştiriye göre; İslam öncesi Arap şiiri Kur'an ve hadisi anlama hususunda referans alınan önemli bir kaynak iken Tâhâ Hüseyin'in ilgili eserinde, bu kaynağın doğruluğuna şüphe getirilmektedir. Tevrat ve Kur'an'da İbrahim ve İsmail'den bahsedilmesi, Tâhâ Hüseyin'e göre onların tarihî varlıklarını ispat etmeye yeterli değildir. Bu iddia Kur'an ayetlerine olan inancı tahrip etmektedir. Bk. Râfî, *Tahte Râyeti'l-Kur'an*, 142-143.

¹⁷⁰ Bk. Mustafa Sâdık er-Râfî, *Vahyü'l-kalem* (Kahire: Hindâvî, 2014).

¹⁷¹ Bk. Râfî, *Vahyü'l-kalem*, 764.

tenkit eden yazılarını içermektedir. Bu yazılarda Akkâd'ın ifadeleri dil, gramer, üslûp, belagat vb. açılardan değerlendirilmekte, Akkâd sert bir dille eleştirilmektedir.¹⁷²

1.3.3. Ahmed Dayf (1880-1945)

Ahmed Dayf Ezher'de beş yıl eğitim gördükten sonra Dârülulûm'da eğitim görmüş ve 1909 yılında mezun olmuştur. 1912 yılına kadar öğretmenlik yapan Ahmed Dayf 1912 yılında Fransa'da Sorbonne Üniversitesi'ne gitmiştir. Orada yaklaşık yedi yıl kalan Dayf edebiyat alanında eğitim almış ve 1918 yılında doktora tezini tamamlamıştır. Aynı yıl Mısır'a dönerek 1924 yılına kadar Mısır Üniversitesi'nde Arap edebiyatı hocası olarak görev yapmıştır. Daha sonra Dârülulûm'da da görev yapan Dayf, 1940 yılında emekli olmuştur.¹⁷³

Ahmed Dayf'ın Arap edebî tenkidi alanındaki en önemli eseri, 1921 yılında yayımladığı *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab* adlı eseridir. Ahmed Dayf, bu eserinde edebiyat ve eleştiriye dair bazı meselelere ve Fransa'da ortaya çıkan eleştiri yöntemlerine yer vermektedir.¹⁷⁴

Ahmed Dayf'ın edebî tenkit alanında önemli olan bir diğer eseri de *Belâğatü'l-'Arab fi'l-Endelüs* (1924) adlı çalışmasıdır.¹⁷⁵ Endülüslü bazı tanınmış şair ve yazarların incelendiği bu çalışma, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab* adlı eserde ortaya konulan düşüncelerinin uygulandığı tamamlayıcı bir eser olarak değerlendirilir.¹⁷⁶

Ahmed Dayf'e göre edebî eserlerin; lafızları ve edebî sanatları vb. açılardan incelenmesi yazarların yetenekleri hakkında hüküm vermek için yeterli değildir. Edebî eserlerin ortaya çıkışında etkili olan dış ve psikolojik amillerin de dikkate alınması gerekmektedir. Örneğin; Câhiliye şiirini inceleyen bir kişi, Câhiliye dönemini fikrî, sosyal vb. açılardan da incelemelidir.¹⁷⁷

¹⁷² Eserde geçen bir ifade şöyledir: “Anlamak; zekâ, idrak, zevk, sağduyu ve basiret gerektiren bir eylemdir. Bilgiçler gürûhunun (el-Akkâd kastediliyor) böyle araçları yoktur.” Bk. Râfî, *'Ale's-Seffûd*, 3.

¹⁷³ Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebîyyi'l-hadîs fî Mısır*, 307; Halil eş-Şeyh, “Ahmed Dayf ve menhecu'd-dirâseti'n-nakdiyyeti'l-mukârane”, *Mecelletü merkezi'l-vesâiki ve'd-dirâsâti'l-insâniyye* 10 (1998), 246-247.

¹⁷⁴ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 6; Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebîyyi'l-hadîs fî Mısır*, 307; Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 32-33; Şeyh, “Ahmed Dayf ve menhecu'd-dirâseti'n-nakdiyyeti'l-mukârane”, 250-259.

¹⁷⁵ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*; Ahmed Dayf, *Belâğatü'l-'Arab fi'l-Endelüs* (Susa: Dârü'l-Maârif li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1998).

¹⁷⁶ Bk. Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebîyyi'l-hadîs fî Mısır*, 319.

¹⁷⁷ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 7, 16; Emîn, *Neş'etü'n-nakdi'l-edebîyyi'l-hadîs fî Mısır*, 309-310.

1.3.4. İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî (1890-1949)

İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî 1890 yılında Kahire’de doğmuştur. Küçük yaşta babasını kaybetmesi nedeniyle çocukluk dönemi zor şartlar altında geçmiştir. 1907-1909 yıllarında Yüksek Öğretmen Okulu’nda eğitim görmüş, bu okuldan mezun olunca öğretmen olarak görev yapmıştır. 1913 yılında istifa edip özel okullarda çalışmaya başlamış, 1917 yılında öğretmenliği tamamen bırakıp kendini gazeteciliğe vermiştir.¹⁷⁸

Şükrî’nin kendisi hakkında yaptığı açıklamalar aralarının açılmasına neden olmuş,¹⁷⁹ 1921 yılında Akkâd ile birlikte yayımladıkları *ed-Dîvân fi’l-edeb ve’n-nakd* adlı eserde Şükrî’ye yönelik sert eleştirilere yer vermişlerdir. Bu eserde, Mısırlı yazar Mustafa Lutfî el-Menfelûtî’ye (1876-1924) yönelik eleştiriler de yer almıştır. Menfelûtî’nin *el-‘Aberât* adlı eserinde, çok sayıda mef’ûl-ü mutlak ve sıfat kullanması yersiz bulunarak tenkit edilmiştir.¹⁸⁰ Şiirlerinin yanı sıra roman ve tiyatro türünde eserleri de bulunan Mâzinî’nin edebî tenkit alanındaki eserleri şunlardır:

- *eş-Şi’r: Ğâyâtuhu ve vesâtuhu* (1915):

Çeşitli filozof ve eleştirmenlerin düşüncelerinden yararlanılarak şiir mefhumunun açıklandığı eserde, şiirle ilgili meselelere yer verilmiştir.¹⁸¹ Şiirde duyguların yeri vurgulanmıştır.¹⁸²

- *Şi’ru Hâfiz* (1915):

¹⁷⁸ İbrahim Abdülkâdir el-Mâzinî, *eş-Şi’r: Ğâyâtuhu ve vesâtuhu*, thk. Fâyiz Tarhînî (Beyrut: Dârü’l-Fikri’l-Lübânî, 1990), 5-9. 2. Basım; Erol Ayyıldız, “Mâzinî, İbrâhim Abdülkâdir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/197.

¹⁷⁹ Aralarındaki anlaşmazlığın başlangıcı Şükrî’nin 1916 yılında yayımladığı *el-Hatarât* adlı şiir kitabının mukaddimesinde Mâzinî’nin şiirlerinin hangi şairlerden alıntı olduğuna dair şu ifadeleriyle ilişkilendirilmektedir: “Bir edip Mâzinî’nin *Ukaz* dergisinde yayımlanan ‘eş-Şâirü’l-muhtedır’ adlı şiirine dikkatimi çekti. İngiliz şair Shelley’in (1792-1822) ‘Adonais’ şiirinden alındığını fark ettik. Başka bir edip Mâzinî’nin ‘Kabrü’ş-şî’r’ adlı şiirinin Alman şair Heine’dan (1797-1856) alındığına dikkat çekti. Bir başkası ‘Fetâ min siyâki’l-mevt’ adlı şiirinin İngiliz şair Hood’dan (1799-1845) alındığını bildirdi. Bir edip de Mâzinî’nin ‘er-Râi’l-ma’bûd’ başlıklı şiirinin Amerikalı şair Lowell’dan (1874-1925) alıntı olduğuna dikkat çekti. ‘el-Verdetü’r-rasûl’ başlıklı şiiriye İngiliz şair Waller’a ait... *el-Beyân* dergisinde ‘Tenâsühü’l-ervâh’ adlı makalesini okudum. Bu makale başından sonuna kadar İngiliz yazar Addison’un *The Spectator* dergisinden alıntıdır... Bir ifrit görmüş olsaydım bu kadar şaşırıp hayrete düşmezdim. Hayatım boyunca da bu şaşkınlıktan kurtulacağımı zannetmiyorum... Kimsenin Mâzinî’yi övdüğünden, onu üstün tuttuğundan, *Dîvân*’ımın ikinci cildini ona ithaf ettiğimden ve ona olan dostluğumdan habersiz olduğunu zannetmiyorum. Fakat tüm bunlar göstermek istediğimi ortaya koymaktan ve yaptığından dolayı onu suçlamaktan beni alıkoymuyor. Bk. Hamdi es-Sekkût-Marsden Jones, *A’lâmü’l-edebi’l-mu’âsir fi Mısır 3: ‘Abdurrahmân Şükrî* (Kahire: Merkezü’d-Dirâsâtü’l-Arabîyye bi’l-Câmiati’l-Emrikiyye, 1980), 23-24.

¹⁸⁰ Bk. Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 101-109; Mendûr, *en-Nakdu ve’n-nukkâdu’l-mu’âsirün*, 103-104.

¹⁸¹ Mâzinî, *eş-Şi’r: Ğâyâtuhu ve vesâtuhu*.

¹⁸² Mendûr, *en-Nakdu ve’n-nukkâdu’l-mu’âsirün*, 96-97.

İhyâ ekolü şairlerinden Hâfız İbrâhim'in (1871-1932) eleştirildiği bir çalışmadır.¹⁸³ Yapılan eleştirilerde sert bir üslup kullanılmıştır.¹⁸⁴ Dîvân ekolü şairi Abdurrahman Şükrî ile İhyâ ekolü şairi Hâfız İbrahim'in şiirleri arasında mukayese yapılarak Şükrî'nin şiirleri daha üstün görülmüştür.¹⁸⁵ Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre; Mâzinî'nin bu eseri yayımlaması, Hâfız İbrâhim'i rahatsız etmiş ve dönemin Eğitim Bakanı tarafından Mâzinî'nin tayini çıkarılmıştır. Bunun üzerine istifa etmiştir.¹⁸⁶

- *Hasâdü'l-heşim* (1925):

Edebiyat, kültür ve eleştiri alanlarında çeşitli yazılar yer almaktadır. Eserde geçen "Taklîdü'l-kudemâ" başlıklı yazısında Mâzinî, edebiyatta kudemanın yolunu takip edenler hakkında; "Biz onların dillerinin vârisi değil miyiz? Vârisin miras aldığı şey üzerinde tasarruf hakkı yok mudur?" sorularına yer vererek eski Arapları aynen taklit etmeyi doğru bulmamıştır.¹⁸⁷ Eserin sonuç bölümünde yer alan yazısında Mâzinî, daha önce kaleme aldığı ve Hâfız İbrahim'i eleştirdiği yazılardan duyduğu pişmanlığı dile getirmiştir.¹⁸⁸

- *Kabzu'r-rîh* (1927):

¹⁸³ İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî, *Şi'ru Hâfız* (Kahire: Hindâvî, 2013); Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 97.

¹⁸⁴ Eserde anlatılan bir anekdot şöyledir: Bir arkadaşı Mâzinî'ye, Hâfız şiir söylemekten tevbe etmişken onu eleştirmekten niçin kaçınmadığını sorar. Bunun üzerine Mâzinî, "Hâfız tevbe etmiş olsa da insanlar etmemiştir. Hâlâ içlerinde onu şairlerden sayıp 'Nil Şairi' ve 'Doğunun Şairi' şeklinde isimlendirenler var." diyerek eleştirmeye devam edeceğini söylemiştir. Bk. Mâzinî, *Şi'ru Hâfız*, 13.

¹⁸⁵ Mâzinî bu eserinde Abdurrahman Şükrî'nin şiirlerini Hâfız İbrahim'in şiirlerinden üstün görse de aralarındaki ilişki daha sonra bozulmuş, Mâzinî ve Akkâd tarafından kaleme alınan *ed-Dîvân*'da Şükrî aleyhinde "Sanemü'l-elâlib" başlıklı yazılara yer verilmiştir. Bk. Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 99.

¹⁸⁶ Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 97.

¹⁸⁷ İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî, *Hasâdü'l-heşim* (Kahire: Hindâvî, 2011), 154.

¹⁸⁸ Eserde şöyle geçer: Mâzinî hasta olduğunda bir arkadaşı onu ziyarete gelir ve Hâfız'ın şiirine yönelik birtakım eleştirilerin bulunduğu bir gazeteyi ona gösterir. Aslında bu eleştirilerin çoğunu Mâzinî daha önce dile getirmiştir. Arkadaşı ona; "Yazan sen değil misin?" diye sorunca, "Asla" diye yanıt verir ve ona bir hikâye anlatır. Hikâyeye göre hırsızın geldiğini anlayan ev sahibi bir köşede saklanır. Ev sahibini saklanırken bulan hırsız onu başka bir hırsız sanar. Daha sonra Mâzinî şöyle söyler: "İşte dostum! Ben de bu soyulan evin sahibi gibiyim...Yani bu eski saçmalıkları yazanın ben olduğumu insanların fark etmesinden korktuğum için eleştirilerimi çaldıklarını belirtmekten utanıyorum." der. Bk. Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 97-98. Mâzinî, *Hasâdü'l-heşim*, 276-277. Mâzinî'nin Hâfız İbrahim hakkındaki yazılarını değerlendiren Muhammed Mendûr'a göre bu yazılarda pek çok yerde sert ve aşırı ifadeler kullanılmış olsa da Mâzinî'nin zekasına, sağlam zevkine, iyi ve kötü şiire dair geniş bilgisine tanıklık ettiğinden büsbütün saçmalık olarak değerlendirilemez. Bk. Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 101.

Mâzinî'nin eski-yeni meselesi, yazarlık ve şiir mefhumu gibi konularda yazıları yer almaktadır.¹⁸⁹ Eserde; Tâhâ Hüseyin'in *Fi 'ş-Şi 'ri 'l-Câhilî* adlı eseri hakkında Mâzinî'nin değerlendirmeleri de yer almaktadır.¹⁹⁰

- *Beşşâr b. Bürd* (1944):

Beşşâr b. Bürd'ün hayatı ve şiirleri üzerinedir.¹⁹¹ Eserde, şairin hayatıyla şiirleri arasında kurulan bağlantı ve yer verilen psikolojik açıklamalar dikkat çekicidir. Örneğin; Beşşâr'ın insanları hicvetmeye olan düşkünlüğü, mevâlî olması ve kör olması sebebiyle yaşadığı acziyet duygusu ile ilişkilendirilmiştir. Mahrum bırakıldığı veya kaybettiği şeyi telafi etmeye çalışmanın insanın doğasında var olduğu ifade edilerek Beşşâr'ın edebî ifade gücünü kullanarak aciz hissettiği konuların telafisine yöneldiği ifade edilmiştir.¹⁹²

Mâzinî'nin yenilikçi tutumu, onu İhyâ ekolü şairlerini eleştirmeye yöneltmiştir. Romantik bir şair olan Mâzinî, edebî eserlerde duyguların samimi olarak ifade edilmesini önemli görmüştür.

1.3.5. Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956)

Mısır'ın Dekahliye şehrinde dünyaya gelen Muhammed Hüseyin Heykel, ilk ve orta öğrenimini Kahire'de tamamlamış, 1909 yılında Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Lisansüstü eğitim görmek için Fransa'ya gitmiş,¹⁹³ Fransa'da bulunduğu süre zarfında Arap edebiyatının ilk edebî romanı kabul edilen *Zeyneb*'i kaleme almıştır.¹⁹⁴ 1912'de Mısır'a dönüp bir avukat olarak çalışmaya başladığında diğer vasıflarının avukatlık vasfının önüne geçmesini istemediği için *Zeyneb*'i "Mısriyyun Fellâh" (Köylü Bir Mısırlı) mahlasıyla yayımlamıştır.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Mâzinî, *Kabzu 'r-rîh*, 95.

¹⁹⁰ Mâzinî'nin bu husustaki açıklamaları şöyle özetlenebilir: Tâhâ Hüseyin, İmruülkays'ın Yemen kökenli olmasına rağmen onun şiirlerinde Kureyş lehçesinin kullanıldığını, onun şiirinde Yemenli olduğunu gösteren hiçbir işaretin bulunmadığını belirterek bu şiirlerin aslında İmruülkays'a ait olmadığını ifade etmiştir. Ancak Tâhâ Hüseyin, İmruülkays'a nispet edilen beyitlerin bir kısmını kabul ederken bir kısmını reddetmiştir. Halbuki kabul ettiği beyitlerde de Yemen lehçesine dair bir işaret yoktur. Bk. Mâzinî, *Kabzu 'r-rîh*, 144-145.

¹⁹¹ Bk. İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî, *Beşşâr b. Bürd* (Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1944).

¹⁹² Mâzinî, *Beşşâr b. Bürd*, 23.

¹⁹³ Dayf, *el-Edebü 'l-'Arabiyyu 'l-mu 'âsır fi Mısır*, 270; Muhammed Hüseyin Heykel, *Şark ve Ğarb* (Kahire: Hindâvî, 2012), 119.

¹⁹⁴ Muhammed Hüseyin Heykel, *Zeyneb* (Kahire: Hindâvî, 2011), 9; Rahmi Er, "Muhammed Hüseyin Heykel ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 37 (1995), 599-623.

¹⁹⁵ Heykel, *Zeyneb*, 9.

1917’de Mısır Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde ders vermeye başlayan Heykel,¹⁹⁶ 1922 yılında anayasa komitesinin hukuk komisyonunda yer almış, Ahrârü’-d-düstûriyyîn Partisi’nin ileri gelen isimlerinden olmuştur.¹⁹⁷ 1922 yılında *es-Siyâse* gazetesinin editörlüğünü üstlenmiş,¹⁹⁸ 1926’da gazetenin haftalık edebiyat ve kültür eki olan *es-Siyâsetü’l-usbû’iyye*’yi yayımlamaya başlamıştır.¹⁹⁹ 1936-1941 yıllarında senatoda görev yapmış, 1937 yılında Maarif Bakanı olmuş, 1943 yılında parti başkanlığına seçilmiş, 1945-1950 yıllarında Senato Başkanı olarak görev yapmıştır. 1952 Devrimi’nden sonra bütün partilerin feshedilmesiyle politik hayatı sona ermiştir.²⁰⁰

1920’li yıllarda millî edebiyatın oluşması yönündeki fikirleriyle öne çıkan Heykel, gerçek edebiyatın, ortaya çıktığı çevreyi ve dönemi mümkün olduğunca yansıtmayı gerektiğini düşünmüştür.²⁰¹ 1922 yılında Tutankamon’un mezarına ilişkin gözlemlerini anlatan makaleler yazmıştır.²⁰² 1930’lu yıllarda misyonerlik faaliyetlerinin artması üzerine Hz. Peygamber ve halifelerle ilgili eserler yazma gereği duymuş; bu kapsamda *Hayâtu Muhammed*, *es-Siddîk Ebû Bekr* ve *el-Fâruk ‘Umer* adlı eserlerini yayımlamıştır.²⁰³ *Müzekkirâtün fi’s-siyâseti’l-Mısriyye* (1951) adlı eserinde hayatından örneklerle dönemin siyasî atmosferine tanıklık etmek istemiştir.²⁰⁴

Hüseyin Heykel’in hikayelerinin ve seyahat eserlerinin²⁰⁵ yanı sıra edebî tenkit alanında eserleri bulunmaktadır. *Fi Evkâti’l-ferâğ* (1925) adlı eseri; “Fi’n-Nakd”, “Şuûn Mısriyye” ve “Havâtır fi’t-târîh ve’l-edeb” başlıklı üç bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümünde

¹⁹⁶ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hayatu Muhammed*, thk. Muhammed Fethi Ebû Bekir (Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyyetü’l-Lübnaniyye, ts.), 6-7.

¹⁹⁷ Hilal Görgün, “Muhammed Hüseyin Heykel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/286-290.

¹⁹⁸ Dayf, *el-Edebü’l-‘Arabiyyu’l-mu’âsir fi Mısır*, 271.

¹⁹⁹ Dayf, *el-Edebü’l-‘Arabiyyu’l-mu’âsir fi Mısır*, 272; Heykel, *Hayatu Muhammed*, 8.

²⁰⁰ Dayf, *el-Edebü’l-‘Arabiyyu’l-mu’âsir fi Mısır*, 273.

²⁰¹ Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 83.

²⁰² Heykel, *Fi Evkâti’l-ferâğ*, 155-157, 163-166; Lorenzo Casini, “Muhammad Husayn Haykal’s Anti-Enlightenment Modernity (1916-1925)”, *Oriente Moderno* 99 (2019), 38; Görgün, “Muhammed Hüseyin Heykel”, 17/286-290.

²⁰³ Muhammed Hüseyin Heykel’in vefatından sonra oğlu Ahmed tarafından *‘Usman b. Affan* adlı eseri de yayımlanmıştır. Bk. Avad, *Muhammed Hüseyin Heykel edîben ve nâkiden ve müfekkiren İslâmiyyen*, 251.

²⁰⁴ Hüseyin Heykel’in *Müzekkirâtün fi’s-siyâseti’l-Mısriyye* adlı eserinde geçen şu ifadeler dikkat çekicidir: “Tarihçiler genellikle tarihî olayların gidişatında Mısır halkının rolünü unutmuş, Mısır topraklarının şahit olduğu savaşlardan bahsetmekle iktifa etmişlerdir. Eğer halkın bu olaylara ilişkin tutumunu belirtmiş olsalardı ortaya çıkan sonuçlar üzerinde belirleyici bir etkisinin bulunduğu hükmederlerdi.” Bk. Muhammed Hüseyin Heykel, *Müzekkirâtün fi’s-siyâseti’l-Mısriyye* (Kahire: Dârü’l-Maârif, ts.), 5.

²⁰⁵ Muhammed Hüseyin Heykel, *Kısas Mısriyye* (Windsor: Hindâvî, 2014); Bk. Muhammed Hüseyin Heykel, *‘Asratü’l-eyyâm fi’s-Sûdân* (Kahire: Şeriketü’t-Tevzîu’l-Mısri, ts.); Muhammed Hüseyin Heykel, *Veledî* (Kahire: Hindâvî, 2012). Hac intibalarını anlattığı eseri için bk. Muhammed Hüseyin Heykel, *Fi Menzili’l-vahy* (Kahire: Dârü’l-Maârif, ts.).

Mustafa Sâdık er-Râfî, Corcî Zeydân, Kâsım Emîn (1863-1908), Tâhâ Hüseyin gibi isimler hakkındaki yazıları yer almaktadır.²⁰⁶ Heykel, Mustafa Sâdık er-Râfî ve Corcî Zeydân hakkındaki yazılarında onların edebiyat tarihine dair eserlerini incelemiştir.²⁰⁷ Râfî'nin *Târîhu âdâbi'l-'Arab* eseri ile ilgili olarak yaptığı değerlendirmede, yazarın öznel ve taraflı bir yaklaşımla eseri kaleme aldığını iddia etmiş, Râfî'nin Arapları aşırı övmesi nedeniyle kitabın eleştirel ruhunu zayıf bulmuştur. Râfî'yi üslûbu açısından değerlendiren Heykel, onun kendini Mısır çevresinden uzaklaştırarak bedevî Arapların düşünce ve ifade kalıplarını taklit etmeye çalıştığını ileri sürmüştür.²⁰⁸ Zeydân'ın *Târîhu âdâbi'l-luġati'l-'Arabîyye* adlı eseriyle ilgili değerlendirmesinde; Zeydân'ın Arap edebiyatını tarihî devirlere göre incelemesini güzel bulmuş, ancak Câhiliye şairlerinin hayatları ve şiirleri hakkında verilen bilgi ve açıklamaları kısa ve yetersiz bulmuş, edebiyat tarihi içerisinde Kur'ân ve hadisten bahsedilmemesini şöyle tenkit etmiştir:²⁰⁹

“Bu sükûtun nedenini sorma hakkımız olduğunu düşünüyorum. Müellif, Kur'ân'ın edebî tarihi ve Câhiliye edebiyatıyla irtibatı ve aralarındaki farktan neden bahsetmemiştir? Kur'ân, sadece İslam diniyle ilgili meselelerde değil, Arap milletin âdâbı, siyaseti ve hayatının her yönüyle ilgili konularda da büyük öneme sahip değerli bir Kitap'tır.” “Kendimi yazarın yerine koyup bu sessizliğin nedenini sorduğumda ikna olacağım açık bir cevap bulamadım.”²¹⁰

Hüseyin Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâġ* adlı eserinde yer verdiği, Mısırlı yazar Kâsım Emîn hakkındaki yazılarında Fransız eleştirmen Hippolyte Taine'in görüşlerinden etkilenerek onun “ırk”, “çevre” ve “an” unsurlarıyla formüle edilen teorisi ekseninde açıklamalar yapmıştır.²¹¹ Heykel'in Taine'e verdiği önem, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye* (1929) adlı eserinde de göze çarpmaktadır. Nitekim önemli bazı isimlerin hayatlarını anlattığı bu eserinde Taine'in hayatına da yer vermiştir.²¹² David Semah'a göre Heykel'in Taine'in

²⁰⁶ Fransız yazarlar Anatole France (1844-1924) ve Pierre Loti (1850-1923), eski Amerika Devlet Başkanı Woodrow Wilson (1856-1924), Mısırlı yazarlar Kâsım Emîn (1863-1908), Ahmed Lutfi es-Seyyid, Muhammed Ferîd Vecdî (1878-1954), Tâhâ Hüseyin, Mustafa Sâdık er-Râfî, Corcî Zeydân ve Muhammed es-Sibâi (1881-1931) gibi isimler hakkındaki yazıları yer almaktadır. Bk. Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâġ*.

²⁰⁷ Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâġ*, 125-151.

²⁰⁸ Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 69; Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâġ*, 127-128.

²⁰⁹ Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâġ*, 138, 145, 147.

²¹⁰ Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâġ*, 147-148.

²¹¹ Bk. Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâġ*, 62; Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 70.

²¹² Muhammed Hüseyin Heykel bu eserinde; Hidiv İsmail Paşa (1830-1895), Hidiv Tevfik Paşa (1852-1892), Butrus Ğâlî (1922-2016), Mustafa Kâmil (1874-1908), Kâsım Emîn (1863-1908), Abdülhâlık Servet (1873-1928) gibi Mısır'da önemli etkiler bırakan isimlerin ve sevdiği Batılı yazar ve sanatçıların biyografilerine yer vermiştir. Alman piyanist ve besteci Beethoven (1770-1827), Fransız eleştirmen

edebiyat görüşlerine verdiği büyük önem 1920’li yılların sonlarına kadar devam etmiş, Mısırlı yazarlar içerisinde en çok o, Arap okurlarını Taine’in düşüncesiyle tanıştırmıştır.²¹³ Taine’in determinist ve edebiyatın bilimsel olarak incelenmesi şeklindeki düşüncelerinden etkilenen Heykel, *Fî Evkâti’l-ferâğ* adlı eserinde yer alan “Havâtırun fi’n-nakd” başlıklı yazısında; Avrupalı yazarların öznel eleştiri ve nesnel eleştiri arasında ayırım yaptıklarını, kişisel beğeni ve estetik anlayışa dayanan öznel eleştirinin genellikle makbul sayılmadığını ifade etmiştir.²¹⁴

Hüseyin Heykel’in edebiyat devrimini konu edinen *Sevratü’l-edeb* (1933) adlı eseri, farklı dönemlerde kaleme alınan yazılarından derlendiği için onun fikrî hayatında meydana gelen değişimleri yansıtmaktadır.²¹⁵ Nitekim Heykel, 1920’li yıllarda Fir’avniyye akımının etkisinde kalmış, millî edebiyat düşüncesini savunmuştur. 1930’lu yıllarda ise Batı medeniyeti hakkındaki düşünceleri değişmiş, İslam tarihi ve medeniyetine ilgi göstermiştir.²¹⁶ Dolayısıyla *Sevratü’l-edeb* adlı eserinde yer alan yazılarda her iki dönemden de izler bulunmaktadır.²¹⁷

Heykel’in edebî tenkit düşünce ve yaklaşımında da değişim yaşanmıştır. Nesnel eleştiri idealine olan güveni zamanla sarsılmış, örneğin 1934’te kaleme aldığı, Tevfik el-Hakîm’in (1902-1987) *Şehrâzâd* (1934) adlı tiyatro eseri hakkındaki yazısında -hayatının önceki dönemlerinde savunduğu nesnel eleştirinin aksine- eserin kendisi üzerinde bıraktığı etkilere dikkat çekerek öznel değerlendirmelerde bulunmuştur.²¹⁸

1.3.6. Abdurrahman Şükrî (1886-1958)

1886 yılında Mısır’da Port Said’de dünyaya gelmiştir. İlköğretimi Port Said’de, liseyi İskenderiye’de tamamlamıştır.²¹⁹ Sonrasında Kahire’de bulunan Hidiv Hukuk Okulu’nda

Hippolyte Taine, İngiliz şair ve oyun yazarı Shakespeare (ö. 1616) ve İngiliz şair Shelley (1792-1822) eserde hayatı anlatılan diğer isimlerdir. Bk. Muhammed Hüseyin Heykel, *Terâcimu Mısıriyye ve Ğarbiyye* (Kahire: Hindâvî, 2014), 9; Dayf, *el-Edebü’l-‘Arabiyyu’l-mu‘âsir fî Mısır*, 272;

²¹³ Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 70.

²¹⁴ Heykel, *Fî Evkâti’l-ferâğ*, 13.

²¹⁵ Heykel, *Sevratü’l-edeb*; Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 96-97.

²¹⁶ Görgün, “Muhammed Hüseyin Heykel”, 17/287-288.

²¹⁷ Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 100.

²¹⁸ Heykel, *er-Risâle* gazetesinin 23 Nisan 1934 tarihli sayısında; Tevfik el-Hakîm’in *Şehrâzâd* (1934) adlı tiyatro eserinin kendisine neşe ve keyif verdiğini ifade etmiştir. Bk. Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 103-104.

²¹⁹ Dayf, *el-Edebü’l-‘Arabiyyu’l-mu‘âsir fî Mısır*, 129; Sekkût-Jones, *A’lâmü’l-edebi’l-mu‘âsir fî Mısır 3: ‘Abdurrahman Şükrî*, 4.

eğitime başlamış, 1906 yılında bu okuldan çıkarılması nedeniyle Yüksek Öğretmen Okulu'nda eğitimine devam etmiştir.²²⁰

Yüksek Öğretmen Okulu'nda eğitim gördüğü dönemde İngiliz eleştirmen Francis Turner Palgrave'in (1824-1897) *Golden Treasury* adlı eserini incelemiş, bu eserle İngiliz şairlerin lirik şiirlerini tanımıştır.²²¹ Aynı dönemde Ahmed Lütfi es-Seyyid'in (1872-1963) editörlük yaptığı *el-Cerîde* gazetesinde de yazılar yayımlamıştır.²²² 1909 yılında Yüksek Öğretmen Okulu'ndan mezun olunca İngiltere'ye giderek orada İngiliz edebiyatı okumuş, edebiyat ve tarih alanında lisans eğitimi almıştır. 1912'de İskenderiye'ye dönerek tarih ve İngilizce öğretmenliği, idarecilik, Millî Eğitim Bakanlığı'nda müfettişlik görevlerinde bulunmuştur.²²³ Şiir koleksiyonları, hikâyeleri, otobiyografisi,²²⁴ çeşitli gazete ve dergilerde yazdığı yazılarıyla Arap edebiyatında önemli bir yer edinmiştir.²²⁵ Arap edebiyatında Dîvân ekolü olarak bilinen yenilikçi şairler grubu içerisinde yer alan Şükrî, 1901 yılında yayımladığı ilk divanının kapağında yer verdiği şu beyit ile yeni şiir anlayışına dikkat çekmiştir:

أَلَا يَا طَائِرَ الْفُرْدُوسِ إِنَّ الشَّيْخَ وَجَدَانٌ

“Ey Firdevs (cennet) kuşu! Şüphesiz şiir, vicdandır.”²²⁶

İngiliz edebiyatı başta olmak üzere Avrupa edebiyatından etkilenen Dîvân ekolü şairleri, şiirin; şairin kişisel vicdanının ifadesi olduğunu düşünmüşlerdir. Şiirde duygu unsuruna dikkat çekmişler, beyitler arasında anlam bütünlüğüne önem vermişlerdir.²²⁷ Şiirde tasvirin mekanik şekilde yapılmasını istememişler, betimlemenin kişinin duygu, düşünce, hatıra, istek vb. ile ilişkilendirilerek yapılmasını ve şiirin duyguları yaşatmasını istemişlerdir.²²⁸

²²⁰ Bu kurum, Şükrî'nin kaydolduğu dönemde iki özelliğiyle dikkat çekmektedir. Bunlar; Fransızca ağırlıklı müfredat ve siyasî aktivizm. Şubat 1906'da okulda gerçekleştirilen greve Şükrî'nin katılması onun okuldan atılmasına neden olmuştur. Bk. Terri DeYoung, “‘Abd al-Rahmân Shukrî”, *Essays in Arabic Literary Biography: 1850-1950*, ed. Rogger Allen (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2010), 330. 328-334.

²²¹ DeYoung, “‘Abd al-Rahmân Shukrî”, 330; Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyu'l-mu'âsir fî Mısır*, 129.

²²² Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyu'l-mu'âsir fî Mısır*, 129-130.

²²³ Sekkût-Jones, *A'lâmü'l-edebi'l-mu'âsir fî Mısır 3: 'Abdurrahmân Şükrî*, 12-32; Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyu'l-mu'âsir fî Mısır*, 129; Hilâl Görgün, “Şükrî, Abdurrahman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/253-254.

²²⁴ Bk. Abdurrahman Şükrî, *el-Î'tirâf ve hüve kıssatü nefis* (Windsor: Hindâvî, 2019).

²²⁵ Bk. Abdurrahman Şükrî, *Dirâsâtun fî 'ş-şiri'l-'Arabî*, nşr. Muhammed Receb el-Beyyûmî (Kahire: ed-Dârü'l-Misriyyü'l-Lübnâniyye, 1994); Abdurrahman Şükrî, *Nazarâtun fî'n-nefs ve'l-hayât*, nşr. Muhammed Receb el-Beyyûmî (Kahire: ed-Dârü'l-Misriyyetü'l-Lübnâniyye, 1996); Abdurrahman Şükrî, *es-Semerât* (Windsor: Hindâvî, 2015).

²²⁶ Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirîn*, 37.

²²⁷ Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirîn*, 39-40.

²²⁸ Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirîn*, 43.

Şükrî'nin Mâzinî ve Akkad gibi Dîvân ekolü şairleri üzerinde etkisi büyük olsa da *el-Hatarât* adlı şiir kitabının mukaddimesinde, Mâzinî'nin şiirlerinin hangi şairlerden alıntı olduğuna dair ifadelerle yer vermesi aralarının açılmasına neden olmuştur.²²⁹ Bunun üzerine; Mâzinî ve Akkâd tarafından yayımlanan *ed-Dîvân fi'n-nakd ve'l-edeb* adlı eserde (1921) Şükrî'yi eleştiren yazılara yer verilmiştir.²³⁰ Şükrî'nin yazılarından örnekler verilerek onun zihninden geçenlerin sağlıklı bir insanda bulunmayacağı iddia edilmiştir.²³¹ Şükrî'nin *el-İ'tirâfât* adlı eserinde şu ifadelerin geçtiğine dikkat çekilmiştir: “Evet! Bundan dolayı (olumsuz düşünceler nedeniyle) delilikten muztarip oldum. Onun acı kadehinden içtim. Derinliklerine ulaştım. Deliliğini hissetmeyen bir deliden bahsetmiyorum. Aksine deliliğin farkında olan, onun hakkında düşünen, sebeplerini ve sonuçlarını bilen bir deliden bahsediyorum.”²³²

Mâzinî ve Akkâd her ne kadar *ed-Dîvân*'da bu ifadelerle yer vermiş olsalar da sonraki süreçte yaptıkları açıklamalarda Şükrî'nin kendileri için taşıdığı değeri itiraf etmişlerdir. Mâzinî, 5 Mayıs 1930 tarihli *es-Siyâse* gazetesinde şu ifadelerde bulunmuştur:

“Yüksek Öğretmen Okulu'nda öğrenci olduğumuz dönemde ben acemiymdim, o ise edebî görüşünde belli bir noktaya ulaşmıştı. Olması gerekene ilişkin net bir fikri vardı. Elimden tutup adımlarıma rehberlik eden ilk kişinin o olduğunu inkâr edersem bu benim için utanç verici olur. Onun sürekli desteği olmasaydı muhtemelen uzun yıllar bocalayacaktım.”²³³

Akkâd, 1959 yılında *el-Hilâl* dergisinde şu açıklamayı yapmıştır: “Arap edebiyatı ve İngiliz edebiyatına ve o dile aktarılanlara onun kadar muttali olan başka bir şair ya da yazar ne ondan önce ne de ondan sonra tanıdım. Bahsettiğim her kitap hakkında bilgisi vardı. Zaman zaman görmediğimiz ve okumadığımız kitaplardan, özellikle de hikâye ve tarih kitaplarından bahsederdi.”²³⁴

Abdurrahman Şükrî'nin miras bıraktıkları şiir alanında daha çok olsa da arkadaşları ve çağdaşları onun rehberliğine dikkat çekmişler ve sözlü eleştiride büyük emeğinin

²²⁹ Sekkût-Jones, *A'lâmü'l-edebi'l-mu'âsir fî Mısır 3: 'Abdurrahmân Şükrî*, 23-24.

²³⁰ Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 57-71, 165-175. Eserde geçen ifadelerden biri şöyledir: “Daha önce Şükrî'nin şiirinde sinir sistemindeki rahatsızlıklara dair deliller bulunduğu konusunda onu uyarmıştık. Öncelikle ihtiyacı olan huzura ulaşması, çabalarının sonuçsuz kalmaması ve emeğinin zâyî olmaması adına bütün telif ve nazım faaliyetlerinden uzaklaşmasını tavsiye etmiştik. Bk. Akkâd- Mâzinî, *ed-Dîvân*, 70-71.

²³¹ Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 175.

²³² Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 166-167.

²³³ Bk. Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirîn*, 36-37; Sekkût-Jones, *A'lâmü'l-edebi'l-mu'âsir fî Mısır 3: 'Abdurrahmân Şükrî*, 15, 20.

²³⁴ Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirîn*, 37.

bulunduğunu ifade etmişlerdir. Akkâd, *eş-Şehr* dergisinde yayımladığı bir makalede, Şükrî'nin arkadaşlarına ve öğrencilerine sözlü olarak yaptığı katkıların yayımladıklarından kat kat fazla olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Divan, kitap ya da makaleyi alır, göz gezdirir, sonra -bir bakışta ve bir dokunuşta mücevheri değerlendiren, işin ehli bir sarraf gibi- değerlendirmesini yapardı. Onu dinleyen kişi, bundan sonra kitabı tekrar tekrar incelese; Şükrî'nin bir oturuşta dile getirdiği görüşten daha isabetli bir görüşe ulaşmazdı.”²³⁵

Abdurrahman Şükrî, şiirin; duyguların ve vicdanın ifadesi olmasına önem vermiş ve şiirde anlam bütünlüğüne dikkat çekmiştir.²³⁶ Bir yazısında; bazı yazarların ifadelerinde garib kelimeler kullanarak üslubu zorlaştırdıklarını ifade eden Mâzinî, garib kelime kullanımının üslûbu daha üstün hale getireceği zannını bir yanılğı olarak görmüştür. Bu hususta el-Mütenebbî'nin garîb kelimeler içermeyen ama güçlü, parlak bir üsluba sahip şu beytini örnek göstermiştir:

عَرَفْتُ اللَّيَالِي قَبْلَ مَا صَنَعْتُ بِنَا فَلَمَّا دَهَشْتَنِي لَمْ تَرُدَّنِي بِهَا عَلَمًا

“Gecelerin ne getireceğini bilirdim öncesinde;

Başıma düşen dert, artırmadı bilgimi.”²³⁷

1.3.7. Abbas Mahmûd el-Akkâd (1889-1964)

Abbas Mahmûd el-Akkâd 1889 yılında Mısır'ın Asvan şehrinde doğmuştur. İlkokuldan sonra resmî bir eğitim görmemiştir. On iki yaşındayken kendi müsvedde gazetesini hazırlayan Akkâd,²³⁸ on altı yaşına geldiğinde Muhammed Ferîd Vecdî'nin (1878-1954) yayımladığı *ed-Düstûr* gazetesinin editörlüğünü yapmıştır.²³⁹ Hayatı boyunca memurluk, gazetecilik, öğretmenlik ve milletvekilliği gibi çeşitli görevler ifa etmiştir.²⁴⁰

²³⁵ Mendûr, *en-Nakdu ve 'n-nukkâdu 'l-mu 'âsırûn*, 35.

²³⁶ Mendûr, *en-Nakdu ve 'n-nukkâdu 'l-mu 'âsırûn*, 39-40.

²³⁷ Mendûr, *en-Nakdu ve 'n-nukkâdu 'l-mu 'âsırûn*, 40; 174.

²³⁸ Abbas Mahmûd el-Akkâd, *Hayatü kalem* (Kahire: Hindâvî, 2013), 21.

²³⁹ Gazetenin son sayısına kadar editörü olarak kalmaya devam etmiştir. Bk. Akkâd, *Hayatü kalem*, 18, 27, 59.

²⁴⁰ Halit Zavalı, “Abbas Mahmûd el-Akkâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/267-269.

Hz. Muhammed, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer gibi şahsiyetlerin hayatlarını anlattığı eserleri,²⁴¹ şiir kitapları, otobiyografik eserleri²⁴² ve tenkit çalışmaları bulunmaktadır. Edebî tenkit alanındaki eserleri şunlardır:

- *Hulâsatü'l-yevmiyye* (1912):

Çeşitli kavramlar ve açıklamaları içeren eserde; şair, yazar ve şiir gibi edebî kavramların açıklamalarına da yer verilmiştir.²⁴³

- *ed-Dîvân fî'n-nakd ve'l-edeb* (1921):

Mâzinî ile birlikte kaleme aldıkları bu eser, Dîvân ekolünün yenilikçi fikirlerini içermektedir. Eserde, Şevkî'nin şiirinin birlik ve bütünlükten mahrum olduğu ortaya konulmaya çalışılmış,²⁴⁴ Mustafa Lutî el-Menfelûtî'nin yazılarında çok fazla sıfat, hal, mefulü mutlak kullanıldığı belirtilerek ifadeleri eleştirilmiştir.²⁴⁵

- *el-Fusûl* (1922):

Abbas Mahmûd el-Akkâd'ın 1914-1922 yıllarında yayımlanan yazılarından derlenmiştir.²⁴⁶ Eserin içinde yer alan Ebü'l-Alâ el-Maarrî hakkındaki yazılarda; onun şahsiyet özellikleri, melankolik mizacı ve şiirlerindeki karamsarlık konularına yer verilmiştir. Bu yazılarda psikolojik yöntem kullanılmış, Maarrî'nin şiirleri ve şairin psikolojik özellikleri arasındaki irtibat ortaya konulmaya çalışılmıştır.²⁴⁷

- *İbnü'r-Rûmî hayâtühû min şî'rihi* (1931):

İbnü'r-Rûmî'nin (ö. 283/896) hayatı ve şiirleri üzerinedir. Eserde tarihsel yöntemden yararlanılmıştır. Eserin ilk bölümünde; İbnü'r-Rûmî'nin yaşadığı dönem (hicrî üçüncü asır) hakkında bilgi verilmiş, dönemin siyasî, toplumsal, fikrî ve ahlâkî yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Yapılan açıklamalar, İbnü'r-Rûmî'nin şiirlerinden aktarılan beyitlerle desteklenmiştir.²⁴⁸ Eserin ikinci ve üçüncü bölümlerinde; İbnü'r-Rûmî hakkındaki

²⁴¹ Bk. Abbas Mahmûd el-Akkâd, *'Abkariyyetü Muhammed* (Kahire: Hindâvî, 2013); Abbas Mahmûd el-Akkâd, *'Abkariyyetü 'Umer* (Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 1947), 2. Basım; Abbas Mahmûd el-Akkâd, *'Abkariyyetü's-Sıddîk* (Gize: Nahdatu Mısır, 2005). Akkad'ın eserlerini isimlendirme şekli ve mucizeye yaklaşımını eleştirenler olmuştur. Bk. Salih el-Luhaydan, *Nakdû ârâ'i ve merviyâtü'l-ulemâ' ve'l-müerrihîn alâ dav'i'l-abgariyyât* (Dimeşk: Dâru Râcih, 2004).

²⁴² Abbas Mahmûd el-Akkâd, *Ene* (Gize: Nahdatu Mısır, 2005); Akkâd, *Hayatü kalemi*; Abbas Mahmûd el-Akkâd, *Âlemü's-südüd ve'l-kuyûd* (Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebetü'-Asriyye, ts.).

²⁴³ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hulâsatü'l-yevmiyye ve's-şüzûr* (Kahire: Hindâvî, 2013).

²⁴⁴ Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 132-141.

²⁴⁵ Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 104-105.

²⁴⁶ Bk. Luis Avad, *Dirâsât edebîyye* (Kahire: Dârü'l-Müstakbeli'l-Arabî, 1989).

²⁴⁷ Abbas Mahmûd el-Akkâd, *Fusûl* (Windsor: Hindâvî, 2014), 9-27.

²⁴⁸ Abbas Mahmûd el-Akkâd, *İbnü'r-Rûmî hayâtühû min şî'rihi* (Mısır: Şeriketü Müsâheme Mısıriyye, 2000).

rivayetlere yer verilmiş ve hayatı hakkında biyografik bilgiler sunulmuştur.²⁴⁹ Dördüncü bölüm; şairin dehasına, beşinci bölüm; şairin hayata bakış açısına ve bu konudaki düşüncelerine, altıncı bölüm ise sanatı ve şiirlerine ayrılmıştır.²⁵⁰ Akkâd, şairin yaşadığı dönemin; onun bir şair olarak ortaya çıkmasına elverişli bir dönem olduğunu ifade etmekle beraber “dehalik” mefhumuna da yer vererek psikolojik yaklaşımını ortaya koymuştur.²⁵¹ Sanatsal üretimin kaynağı ile ilgili düşüncesini; “Ne dönem her şeydir ne de bireysel yetenek!” sözleriyle dile getirmiştir.²⁵²

• *Rivâyetü Kambîz fi 'l-mîzân* (1931):

Ahmed Şevkî 'nin *Kambîz* (1931) adlı eserinin tenkit edildiği eserde, Akkâd'ın Şevkî'ye yönettiği eleştiriler şu hususlardadır:

- ✓ Eserde, Kambiz'in Mısır'ı işgal etme sebebi; Firavun'un onu kızından başkasıyla evlendirmesi ile ilişkilendirilmiştir. Oysa Akkâd'a göre; işgalin ardında, o dönemde Persler ve Yunanlılar arasında devam eden şiddetli çatışmayla irtibatlı siyasî, askerî ve ekonomik başka sebepler vardır.²⁵³
- ✓ Kambiz ve ordusunun yaşadığı yenilgi -ki bu yenilgiler, Kambiz'in delirmesinde etkili olmuştur- eserde tasvir edilmemiş, ihmal edilmiştir.
- ✓ Eserin konusunun geçtiği dönemde yaşamış olan önemli bazı isimler eserde hiç geçmemektedir.²⁵⁴

Akkad'ın bu eleştirileriyle ilgili olarak Muhammed Mendûr tarafından yapılan bir değerlendirmede, tiyatro yazarının, tarihî gerçeklerin tümünü ele alma zaruretinin bulunmadığı, dramatik hedefine uygun şekilde seçimde bulunabileceği ifade edilmiştir.²⁵⁵

• *Şuarâ 'u Mısır ve bî'atuhum fi 'l-cîli 'l-mâzî* (1937):

Mısırlı şair ve yazarların hayatı ve edebî şahsiyetleri üzerine olan eserde; Hâfız İbrâhim (1871-1932), Hifnî Nâsîf (1856-1919), İsmail Sabrî (1854-1923), Muhammed Abdulmuttalib (1871-1931), Tevfik el-Bekrî (1870-1932), Abdullah Fikrî (1834-1889), Abdullah Nedim (1842-1896), Ali el-Leysî (1830-1896), Muhammed Usman Celâl (1829-1898), Mahmud Sâmi el-Bârûdî (1839-1904), Aîşe et-Teymûriyye (1840-1902),

²⁴⁹ Akkâd, *İbnü 'r-Rûmî hayâtühû min şî 'rihi*, 53-263.

²⁵⁰ Akkâd, *İbnü 'r-Rûmî hayâtühû min şî 'rihi*, 263-332.

²⁵¹ Akkâd, *İbnü 'r-Rûmî hayâtühû min şî 'rihi*, 55, 263.

²⁵² Akkâd, *İbnü 'r-Rûmî hayâtühû min şî 'rihi*, 54.

²⁵³ Muhammed Mendûr, *Muhâdarâtun 'an mesrahiyyâti 'Azîz 'Abâza* (Windsor: Hindâvî, 2019), 38.

²⁵⁴ Mendûr, *Muhâdarâtun 'an mesrahiyyâti 'Azîz 'Abâza*, 38.

²⁵⁵ Mendûr, *Muhâdarâtun 'an mesrahiyyâti 'Azîz 'Abâza*, 38.

Ahmed Şevkî'nin (1868-1932) ediplik yönleri incelenmiş ve edebiyat tarihi içerisindeki yerleri üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır.²⁵⁶

Eserin sonunda, “Şevkî'den Sonra” başlığına yer verilmesi dikkat çekicidir. Bu bölümde; Akkâd, Şevkî'den sonra yetişen neslin -kendisi de içindedir-, öncekilere benzemediğini ifade ederek onların okumalarını Fransız edebiyatıyla sınırlı tutmayıp özellikle İngiliz edebiyat ve eleştirisinden yararlandıklarını ifade etmiştir. Özellikle İngiliz yazar Hazlitt'i (1778-1830) anarak ona hayranlıklarını dile getirmiştir.²⁵⁷ Akkâd'ın eserin sonlarında dile getirdiği düşünceler, önceki nesilden ayıştıkları yönleri ortaya koymaya yöneliktir:

“Arkadaşlarımız (önceki nesil edipleri kast ediliyor) millî edebiyatın; içinde isimler, tarihler ve olaylarla millî gösterge ve işaretlerin geçtiği edebiyatı anladılar.” “Onlara göre; şairin insanî duygularını betimlemesi, Atlas Okyanusunu, Dicle Nehri'ni, Londra ve Paris manzaralarını vasfetmesi millî edebiyat değildir; çünkü Nil'i, Mısır'ı, Piramitleri, yerel haberleri ya da iç olayları içermez. Ancak bu; hatalı, eksik bir düşüncedir.”²⁵⁸

Akkâd'a göre edebiyatın millî olması; ülke adlarının ve önemli yerlerin kaydedilmesi değil; edibin milletini, insanları, dünyayı, yeryüzünü ve semayı hissetmesidir.²⁵⁹

- *Şâirü'l-ğazel 'Umer b. Ebî Rebîa (1943):*

Emevîler dönemi aşk şairi Ömer b. Ebû Rebîa'nın (ö. 93/711-712) yaşadığı dönem ve şiirleri hakkında kaleme alınmıştır.²⁶⁰ Akkâd'a göre; şairin geniş divanındaki şiirlerin hemen hemen hepsinin aşka dair olması okurlar için şaşırtıcı olsa da şairin yaşadığı dönem ve çevre dikkate alındığında şaşırtıcı değildir.²⁶¹ Eserde İbnü'r-Rûmî, lüks içinde yaşayan, kadınlarla münasebete düşkün, şehirli bir Arap olarak nitelenmiş, şiirlerinin onun ruh halinin ve mizacının samimi bir ifadesi olduğu ifade edilmiştir.²⁶²

- *Cemîl Büseyne (1945):*

Emevî devri şairlerinden Cemîl b. Abdullah b. Ma'mer (ö. 82/701) ve sevgilisi Büseyne'yi konu alan bir çalışmadır. Eserde; Cemîl'in yaşadığı dönem, aralarındaki aşk,

²⁵⁶ Abbas Mahmûd el-Akkâd, *Şuarâ'u Mısır ve bî'atuhum fi'l-cîli'l-mazi* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1950).

²⁵⁷ Akkâd, *Şuarâ'u Mısır ve bî'atuhum fi'l-cîli'l-mazi*, 192.

²⁵⁸ Akkâd, *Şuarâ'u Mısır ve bî'atuhum fi'l-cîli'l-mazi*, 194.

²⁵⁹ Akkâd, *Şuarâ'u Mısır ve bî'atuhum fi'l-cîli'l-mazi*, 194-195.

²⁶⁰ Bk. Abbas Mahmûd el-Akkâd, *Şâirü'l-ğazel 'Umer b. Ebî Rebîa* (Kahire: Hindâvî, 2013).

²⁶¹ Akkâd, *Şâirü'l-ğazel 'Umer b. Ebî Rebîa*, 10.

²⁶² Akkâd, *Şâirü'l-ğazel 'Umer b. Ebî Rebîa*, 44-45, 48.

Cemîl'in şiirinin özellikleri vb. ele alınmıştır.²⁶³ Cemîl'in şiirleri, onunla aynı dönemde yaşayan meşhur aşk şairi Ömer b. Ebû Rebîa'nın şiirleriyle mukayese edilmiştir.²⁶⁴

- *Ebû Nüvâs (1953):*

Eser, Abbâsiler dönemi şairlerinden Ebû Nüvâs (ö. 198/813 [?]) üzerinedir. Eserde en dikkat çekici özellik; şairin ve şiirlerinin psikolojik verilerden yararlanılarak değerlendirilmiş olmasıdır. Örneğin eserde; narsizm gibi kavramların mitolojide ve psikolojide ifade ettiği anlama yer verilmiş, Ebû Nüvas'ın şahsiyetiyle ilgili değerlendirmelerde bu kavramdan yararlanılmıştır.²⁶⁵

- *et-Ta'rîf bi-Shakespear (1958):*

İngiliz şair ve oyun yazarı William Shakespeare'ın (1564-1616) yaşadığı dönem, şairin hayatı ve edebî kişiliği üzerine kaleme alınmıştır. Shakespear'ın çalışmaları hakkında yapılan değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu değerlendirmeler içerisinde kelime dağarcının çok olması, son dönemlerindeki oyunlarında akıcı ve sade bir üslûp kullanması gibi hususlar bulunmaktadır.²⁶⁶ Eserde; Shakespear'ın çalışmalarını psikanalitik açıdan inceleyen çalışmalara temas edilmiş, bu kapsamda psikanalist Ernest Jones'un (1879-1958) çalışmasına dikkat çekilmiştir.²⁶⁷

- *el-Luğatü's-şâ'ire (1960):*

Arap dilinin kendine has özellikleri hakkında kaleme alınmıştır. Eserde "Arap Şiir Tenkidi" başlıklı bir bölüm de bulunmakta, bu bölümde; müsteşriklerin Câhiliye şiirinin mevsûkiyetine dair iddiaları ele alınmakta ve eleştirilmektedir.²⁶⁸

Akkâd'ın edebî tenkitte dikkate aldığı ve şiirsel mükemmelliğin ölçütü olarak gördüğü kriterler şunlardır:

1. Şiirin sözlü zanaatın bir ürünü olmaktan ziyade insanî değerler içermesi: Akkâd, ideal şiirin, yabancı dillere çevrildiğinde de değerini ve etkisini büyük oranda koruması gerektiğini düşünmüştür.

²⁶³ Bk. Abbas Mahmûd el-Akkâd, *Cemîl Büseyne* (Kahire: Hindâvî, 2013).

²⁶⁴ Akkâd, *Cemîl Büseyne*, 51.

²⁶⁵ Akkâd, *Ebû Nüvâs*, 26-76.

²⁶⁶ Abbas Mahmûd el-Akkâd, *Et-Ta'rîf bi-Shakespear* (Kahire: Hindâvî, 2013), 83-84.

²⁶⁷ Akkâd, *Et-Ta'rîf bi-Shakespear*, 92-93. Jones *Hamlet and Oedipus* (1949) adlı eserinde; Shakespear'ın *Hamlet* adlı oyununu psikanalitik açıdan incelemiş, Freud'un Odipus kompleksine dair düşüncelerinden yararlanarak eseri değerlendirmiştir. Bk. Ernest Jones, *Hamlet and Oedipus* (New York: Doubleday, 1954).

²⁶⁸ Bk. Abbas Mahmud Akkâd, *el-Luğatu's-şâ'ire* (Kahire: Hindâvî, 2013), 65-75.

2. Şairin kişiliğinin dizelerinin ardında ortaya çıkması: Akkâd, şairin karakterini ve iç hayatını algılamamanın mümkün olmadığı bir şiir kitabını yaşayan bir ruhun ifadesi olarak görmemiştir.
3. Şiirin organik bütünlüğü: Akkâd'a göre ideal şiir, birbirine bağımlı parçalardan oluşan tutarlı bir bütündür.²⁶⁹

1.3.8. Muhammed Mendûr (1907-1965)

1907 yılında Mısır'ın Kefr Mendûr kasabasında doğmuştur. Lisans eğitimlerini Kahire Üniversitesi'nde Arap Edebiyatı (1929) ve Hukuk (1930) Bölümleri'nde tamamlamıştır.²⁷⁰ 1930-1939 yıllarında Sorbonne Üniversitesi'nde Eski Yunan Dili, Latince ve Fransız Dili ve Edebiyatı alanlarında eğitim görmüş, hukuk, politik ekonomi ve mali mevzuat alanlarında sertifikalar almıştır.²⁷¹

1940-1941 Öğretim Yılı'nda Kahire Üniversitesi Fransızca Bölümü'nde Fransızca çeviri dersleri vermiş, 1942 yılında İskenderiye Üniversitesi açılınca bu üniversitede göreve başlamıştır. 1943 yılında hicrî dördüncü asırda Arap eleştiri akımları konulu doktora tezini hazırlamıştır.²⁷²

1944 yılında İskenderiye Üniversitesi rektörü Tâhâ Hüseyin ile aralarında yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle üniversiteden istifa etmiştir. *el-Mısri* gazetesinin Yazı İşleri Müdürü olarak kısa bir süre çalışmış, *er-Risâle* ve *es-Sekâfe* gibi dergilerde yazılar yayımlamış, 1944 yılında açılan Tiyatro Akademisi'nde dersler vermiştir.²⁷³ 1945 yılında Vefd Partisi'nin yayın organı olan *el-Vefdü'l-Mısri* gazetesinin Yazı İşleri Müdürü olarak görev yapmıştır.²⁷⁴ 1945-1946 yıllarında yazıları sebebiyle yaklaşık yirmi kez gözaltına alınmıştır.²⁷⁵ 1948 yılında avukatlık mesleğini icra etmiş, 1950 yılında Vefd Partisi'nden milletvekili olmuştur. 1952 Devrimi'nden sonra partilerin kapatılmasıyla kuruluşundan

²⁶⁹ Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 13-17.

²⁷⁰ Devvâra, 'Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn, 226-227, 231; Rahmi Er, "Mendûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/130-131.

²⁷¹ Devvâra, 'Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn, 233-234; Mendûr, *Me 'ârikun edebiyye*, 3; Mahmûd es-Semra, *Muhammed Mendûr (1907-1965): Şeyhu'n-nukkâd fî'l-edebi'l-hadîs* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2006),

²⁷² Bk. Devvâra, 'Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn, 241-244. Muhammed Mendûr'un doktora tezi en-Nakdü'l-menhecî 'inde'l-'Arab adıyla yayımlanmıştır. Bk. Mendûr, *en-Nakdü'l-menhecî 'inde'l-'Arab*.

²⁷³ Devvâra, 'Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn, 245-247.

²⁷⁴ Devvâra, 'Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn, 248.

²⁷⁵ Temmuz 1946'da on iki gazete ve dergi kapatılmıştır. Bunlar içerisinde el-Vefdü'l Mısri ve Muhammed Mendûr'un kendi imkânları ile çıkarttığı haftalık el-Ba's dergisi de vardır. Bk. Devvâra, 'Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn, 250.

itibaren ders verdiği Tiyatro Enstitüsü'ndeki görevini sürdürmüş, 1959 yılında bu enstitüde Dramatik Edebiyat Bölümü Başkanı olmuştur.²⁷⁶

1953 yılında Arap Dili Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde (el-Ma'hedü'l-Âlî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye) dersler vermeye başlamıştır. Bu enstitünün yönetmeliği, ders notlarının kitap olarak yayımlanmasını gerektirdiğinden bu enstitüde görev yaptığı süre içerisinde Mâzinî, Halîl Mutrân (1869-1949), Şevkî, İsmail Sabri (1854-1923), Veliyyüddîn Yeken (1873-1921), Azîz Abâza (1898-1973), Tevfîk el-Hakîm (1902-1987) gibi isimler hakkında eserler yayımlamıştır. 1954 yılında hukuk bürosunu kapatarak kendisini öğretmenliğe ve yazarlığa vermiştir.²⁷⁷

Ardında çeviri ve telif çok sayıda eser bırakan Mendûr'un edebî tenkit alanındaki eserleri şunlardır: *en-Nakdû'l-menhecî 'inde'l-'Arab* (1944),²⁷⁸ *Fî Mizânî'l-cedîd* (1944), *Fi'l-Edeb ve'n-nakd* (1949), *Cevletün fi'l-'âlemi'l-iştirâkî* (1957), *el-Edeb ve mezâhibuhu* (1957), *Kazâyâ cedîde fî edebine'l-hadîs* (1958), *es-Sekâfe ve echizetühâ* (1958); *Mesrahu Tevfîk el-Hakîm* (1961), *Fennü's-şi'r* (1962), *en-Nakd ve'n-nukkādû'l-mu'âsırûn* (1964). Kendisiyle yapılan bir röportajda bir edebiyat eleştirmeni olarak üç aşamadan geçtiğini; ilk aşamada edebî eserlere estetik açıdan yaklaştığını ve estetik değerlere odaklandığını,²⁷⁹ Arap Dili Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde görev yaparken betimleyici ve tahlili bir yöntem kullandığını, sonraki aşamada ise sosyalizme olan inancı sebebiyle ideolojik eleştiriyi benimsediğini ifade etmiştir.²⁸⁰

1.3.9. Seyyid Kutub (1906-1966)

Seyyid Kutub 1906 yılında Mısır'ın Asyût şehrinde dünyaya gelmiştir. Kahire'de Öğretmen Okulu'nda ve Dârülulûm Fakültesi'nde edebiyat eğitimi almıştır. 1933 yılında lisans mezuniyetinin ardından altı yıl öğretmenlik görevi ifa etmiş, Maarif Bakanlığı'nda müfettişlik gibi görevler yapmıştır. 1952 Devrimi'nden sonra Maarif Bakanlığı'ndan istifa etmiştir. İhvân-ı Müslimîn'e katılması sebebiyle tutuklanmalar yaşamıştır. 1954'te

²⁷⁶ Devvâra, *Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn*, 253-256; Er, "Mendûr", 29/130-131.

²⁷⁷ Devvâra, *Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn*, 257-258.

²⁷⁸ Muhammed Mendûr'un hicrî dördüncü yüzyılda Araplar arasındaki eleştiri akımları üzerine yazdığı doktora tezidir. Eserin beşinci baskısında Antoine Meillet (1866-1936) ve Lanson'un birer makalelerinin çevirisine de yer verilmiştir. Bk. Devvâra, *Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn*, 261; Mendûr, *en-Nakdû'l-menhecî 'inde'l-'Arab*.

²⁷⁹ Mendûr'un ifadesine göre *Fi'l-Mizani'l-cedîd* adlı kitabında yer alan makaleleri bu kapsamdadır. *en-Nakdû'l-menhecî 'inde'l-'Arab* adıyla kitap haline gelen doktora tezinde de bu yaklaşım vardır. Bk. Devvâra, *Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn*, 260-261.

²⁸⁰ Devvâra, *Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn*, 261-263.

Cemal Abdünnâsır'a karşı girişilen suikasttan sorumlu tutulan İhvân-ı Müslimîn yöneticileriyle beraber tutuklanmış, 21 Ağustos 1966 tarihinde idam cezasına çarptırılmıştır.²⁸¹ *Fî Zılâli'l-Kur'ân* adlı Kur'ân tefsiri²⁸² ve *et-Tasvîrû'l-fennî fi'l-Kur'ân* (1945)²⁸³ adlı eseriyle bilinen Seyyid Kutub'un edebî tenkit alanındaki eserleri şunlardır:

- *Mühimmetü's-şâ'ir fi'l-hayât ve şî'ru'l-cîli'l-mâzî* (1933):

Eserde; şiir mefhumu, şiirde hayal ve hakikat, şairin özellikleri gibi konular ele alınmıştır. Şairin, “hayatı derinden hissedenden ve onu içtenlikle anlatan kişi” olduğu ifade edilmiştir.²⁸⁴

- *Kütüb ve şahsiyyât* (1946):

Edebî tenkidin işlevi, şiirsel üretim süreci, Arap şiirinde tabiat gibi konularda Kutub'un teorik açıklamalarının yanı sıra Arap edebiyatındaki birtakım eserler üzerine yazdığı tenkit yazıları yer almaktadır. Eserde yer verilen tenkit yazıları el-Akkâd'ın *E'âsîru Mağrib* adlı şiir kitabı, Tâhâ Hüseyin'in *Binbir Gece Masalları*'ndan esinlenerek yazılan *Ahlâmu Şehrezâd* (1942) adlı eseri, Tevfik el-Hakîm'in (1902-1987) *Pygmalion* (1942) adlı tiyatro eseri ve *er-Rabâtü'l-mukaddes* (1944) adlı romanı, el-Mâzinî'nin kendi hayatından ilham alarak kaleme aldığı *İbrâhîm es-Sânî* (1943) adlı eseri vd. çalışmalar üzerinedir.²⁸⁵

- *En-Nakdü'l-edebî: Usûluhu ve menâhicuhu* (1948):

Eserde, edebî tenkit yöntemlerinden tarihî yöntem, psikolojik yöntem ve sanatsal yönteme yer verilmiş, bu üç yöntemin bir arada kullanıldığı “bütüncül yöntem” (el-menhecü'l-mütekâmil) önerisinde bulunulmuştur.²⁸⁶

²⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bk. el-Bâzeğî, *İstikbâlü'l-âhari'l-ğarb fi'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, 115; Hüseyin b. Mahmûd, *Merâhilü't-tatavvuri'l-fikrî fi hayâtî Seyyid Kutub* (PDF: Dârü'l-Cebhe, h. 1429), 5-8; Hilal Görgün, “Seyyid Kutub”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/64-68.

²⁸² Bu tefsirle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. H. Bekir Karlığa, “Fî Zılâli'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/50-51.

²⁸³ Seyyid Kutub, *et-Tasvîrû'l-fennî fi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2013); Seyyid Kutub, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Hilal Yayınları, 1969).

²⁸⁴ Seyyid Kutub, *Mühimmetü's-şâ'ir fi'l-hayât ve şî'ru'l-cîli'l-mâzî* (Köln: Menşûrâtü'l-Cemel, 1996).

²⁸⁵ Kutub, *Kütüb ve şahsiyyât*.

²⁸⁶ Bk. Seyyid Kutub, *en-Nakdü'l-edebî*.

1.3.10. Tâhâ Hüseyin (1889-1973)

Tâhâ Hüseyin 1889 yılında Mısır'ın Minye bölgesinde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda bir hastalık sonucu görme yetisini kaybetmiştir.²⁸⁷ 1902-1908 yıllarında Ezher'de eğitim görmüş,²⁸⁸ klasik metinleri anlama konusunda bilgi ve deneyim kazanmıştır.²⁸⁹

1910 yılında Mısır Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde eğitim görmeye başlamış, burada Carlo Alfonso Nallino (1872-1938), Gerardo Meloni (1882-1912), Enno Littmann (1875-1958), David Santillana (1855-1931) gibi isimlerden ders almıştır.²⁹⁰ Mısır Üniversitesi'nden iki öğrencinin Sorbonne Üniversitesi'ne gönderileceğini öğrenince bu öğrencilerden biri olmak için talepte bulunmuş, Mısır Üniversitesi bu talebini önce Mısır Üniversitesi'nde doktora eğitimini tamamlaması koşuluyla kabul etmiştir. Bunun üzerine 1914'te Ebü'l-Alâ el-Maarî (ö. 449/1057) hakkında hazırladığı tezi savunmuştur.²⁹¹ Ardından Sorbonne Üniversitesi'ne giderek önce tarih alanında lisans eğitimi, sonra da İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) toplum felsefesi üzerine hazırladığı tezle doktora eğitimini tamamlamıştır.²⁹²

Fransa'da bulunduğu süre zarfında evlenmiş ve bir kızı dünyaya gelmiştir. 1919 yılında ailesiyle beraber ülkesine dönmüş, Mısır Üniversitesi'nde eski Yunan ve Roma tarihi hocalığı yapmaya başlamıştır.²⁹³ 1925 yılında Arap Edebiyatı Bölümü'nün başkanı olmuştur.²⁹⁴ Üniversitede İslam öncesi şiir konusunda dersler vermiş, 1926'da *Fi'l-Şi'ri'l-Câhilî* adlı eserini yayımlamıştır. Bu çalışmasıyla kamuoyunun tepkisini kendi üzerine çekmiştir. 1928 yılında Edebiyat Fakültesi dekanlığına getirilse de siyasî sebeplerle aynı gün istifa etmek zorunda kalmış, 1930'da Edebiyat Fakültesi'ne yeniden dekan olarak

²⁸⁷ Enver el-Cündî, *Tâhâ Hüseyin: Hayâtuhu ve fikruhu fî mîzânî'l-İslâm* (Kahire: Dâru'l-İ'tisâm, 1977), 21. Tâhâ Hüseyin, bu konuda *el-Eyyâm* adlı eserinde şunları söylemiştir: “Görme engelli okurlar bir arkadaşlarının çocukluk günlerinden hayatını görecekler... (O çocuk) bu çetin sınavdan derinden etkilenmişti... Allah'a hamd olsun ki; üzüntüye yenik düşmedi ve içinde bulunduğu koşullar onu ümitsizliğe itmedi; bilakis gücü yettiğince yoluna devam etti.” Bk. Tâhâ Hüseyin, *el-Eyyâm*, 9.

²⁸⁸ Cündî, *Tâhâ Hüseyin: Hayâtuhu ve fikruhu fî mîzânî'l-İslâm*, 21; Şükran Fazlıoğlu, “Tâhâ Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/377-379.

²⁸⁹ Devvâra, *Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn*, 18.

²⁹⁰ Cündî, *Tâhâ Hüseyin*, 21. Tâhâ Hüseyin otobiyografisinde şu ifadeler yer vermiştir: “İtalyan müsteşrik Carlo Nallino, Arap edebiyatı ve Emevî şiiri öğretiyordu. Santillana Arapça eğitim veriyor, tatlı Tunus lehçesiyle İslam felsefesi tarihi, özellikle de çeviri tarihi öğretiyordu. Meloni de Arapça eski Doğu tarihini öğretiyordu.” “Alman Profesör Littmann da Sâmî dillerini ve Arap diliyle mukayesesini anlatmak üzere gelmişti.” Bk. Hüseyin, *el-Eyyâm*, 349.

²⁹¹ Hüseyin, *el-Eyyâm*, 367-382.

²⁹² Hüseyin, *el-Eyyâm*, 456-475; Fazlıoğlu, “Tâhâ Hüseyin”, 39/377-379.

²⁹³ Hüseyin, *el-Eyyâm*, 462-467, 482, 493-494; Cündî, *Tâhâ Hüseyin*, 22, 55; Fazlıoğlu, “Tâhâ Hüseyin”, 39/377-379.

²⁹⁴ Fazlıoğlu, “Tâhâ Hüseyin”, 39/377-379.

atanmış, politik yazıları sebebiyle 1932’de görevden alınmıştır. 1936-1939 yıllarında Edebiyat Fakültesi’nde dekanlık görevi yapmıştır. Bu dönemde üniversitede deneysel psikoloji laboratuvarın kurulmasına öncülük etmiştir.²⁹⁵

1939-1942 yıllarında Eğitim Bakanlığı Sanat Danışmanı olarak görev yapmış, 1942-1944 yıllarında İskenderiye Üniversitesi’nin (Câmiatu Fârûku’l-Evvel) kuruluşunda rol almış ve bu üniversitenin ilk rektörü olmuştur. 1945-1948 yıllarında *el-Kâtibü’l-Mısri*’nin yöneticiliğini yapmıştır. 1950’de Eğitim Bakanı olmuş ve iki yıl bu göreve devam etmiştir.²⁹⁶ Siyasî ve sosyal konularda çalışmaları, otobiyografisi, hatıraları,²⁹⁷ hikâye ve romanları bulunan Tâhâ Hüseyin’in edebî tenkit alanında önemli eserleri şunlardır:

- *Zikrâ Ebi’l-‘Alâ’ el-Ma‘arrî (1915):*

Bu eserde; Ebü’l-‘Alâ’nın yaşadığı dönemin siyasî, ekonomik, sosyal, ahlakî, ilmî ve fikrî hayatı hakkında açıklamalar yapılmış, dönemin dil ilimleri ve edebiyatı hakkında bilgi verilmiştir. Ardından şairin hayatı, edebî, ilmî ve felsefî yönleri anlatılmıştır.²⁹⁸

- *Hadîsü’l-erbi‘â I-III (1925-1926, 1957):*

İlk iki cildi Tâhâ Hüseyin’in 1923-1925 yılları arasında *es-Siyâse* gazetesinde çıkan yazılarından derlenmiştir. Üçüncü cildi, sonraki dönemlerde yayımlanan yazılarını içerir.²⁹⁹

- *Fi’ş-Şiri’l-Câhilî (1926):*

Tâhâ Hüseyin’in Câhiliye dönemi Arap şiirinin sonraki dönemlere intikaline şüpheyile yaklaştığı çalışmasıdır. Eserin girişinde konuya yaklaşımıyla ilgili yaptığı açıklamalarda; kudemânın edebiyata ve tarihe dair söylediklerinin tümüne şüpheyile yaklaştığını, aktarılan bilgilerin doğruluğunu araştırıp emin olmadıkça kabul etmek istemediğini ifade etmiştir.³⁰⁰

Tâhâ Hüseyin’in bu çalışmasında; “Descartes’in³⁰¹ şeylerin hakikatini araştırmak için ortaya çıkardığı yöntemi, edebiyat alanında uygulamak istediğini ifade etmiştir. Bu

²⁹⁵ Tâhâ Hüseyin, *Hısâmun ve nakd* (Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1979), 103-104; Cündî, *Tâhâ Hüseyin*, 57; Fazlhoğlu, “Tâhâ Hüseyin”, 39/377-379.

²⁹⁶ Fazlhoğlu, “Tâhâ Hüseyin”, 39/377-379.

²⁹⁷ Tâhâ Hüseyin, *Müzekkîrâtü Tâhâ Hüseyin* (Beyrut: Dâru’l-Âdâb, ts.).

²⁹⁸ Bk. Tâhâ Hüseyin, *Zikrâ Ebi’l-‘Alâ’* (Mısır: Mektebetü’l-Hilâl, 1922).

²⁹⁹ Fazlhoğlu, “Tâhâ Hüseyin”, 39/378.

³⁰⁰ Tâhâ Hüseyin, *Fi’ş-Şiri’l-Câhilî* (Sousse: Dâru’l-Maârif, 1926), 14.

³⁰¹ Fransız filozof René Descartes’in (1596-1650) şüpheciliği, “kesin bilgiyi bulana kadat tüm bilgileri gözden geçirme” anlamındadır. Bk. Ahmet Murat Seyrek, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Yediveren Yayınları, 2020), “Kuşkuculuk”, 126.

düşünce doğrultusunda eser boyunca bu şiirin, o döneme aidiyeti konusunda şüphe uyandırmaya çalışmıştır.³⁰² İçerdiği iddia ve düşünceler nedeniyle büyük tepkilere neden olan eser toplatılmış, 1929'da *Fi'l-Edebi'l-Câhilî* adıyla içinde bazı değişiklikler yapılarak yeniden yayımlanmıştır.³⁰³

- *Hâfız ve Şevkî* (1933):

Tâhâ Hüseyin'in daha önce *es-Siyâse, el-Cedîd, el-Müktetaf* ve *el-Hilâl* gibi farklı gazetelerde yayımlanmış yazılarından derleyerek hazırladığı eseridir. Bu yazılarda; eski-yeni meselesi, ideal şiir gibi konularda düşünce ve açıklamalar, Hâfız ve Şevkî'nin şiirleri ve bazı yabancı şair ve yazarlar hakkındaki değerlendirmeler bulunmaktadır. Eserde; Tâhâ Hüseyin'in ideal şiir konusundaki düşüncelerini açıkladığı şu ifadeleri dikkat çekicidir: “İdeal şiir; söylendiği çağın zevkine uygun bir biçimde, ebedî bir güzelliğe ulaşan, söylendiği insanların ruhlarıyla bağlantı kuran, onlara bu güzelliği gerçek anlamda tattıran, böylece; ölümsüzlükten kişisel nasibini alan müzikal (ahenkli) bir ifadedir.”³⁰⁴

Başka bir yazısında ideal şiir şöyle açıklanmıştır: “İyi şiir, her şeyden önce şairin duygularının bir aynası olmasıyla, bu duyguları doğal bir şekilde, yapmacıklıktan ve zorlamadan uzak bir şekilde temsil eden bir ayna olmasıyla ayırt edilir. Şairin ruhu duygulardan yoksunsa veya bu duygular, şairin dilinde onları temsil edecek şekilde ifadesini bulmuyorsa orada şiir yoktur.”³⁰⁵

- *Ma'a Ebi'l-Alâ' el-Ma'arrî fî sicnihi* (1935):

Tâhâ Hüseyin, *Ma'a Ebi'l-Alâ' el-Ma'arrî fî sica'ihî* (1935) adlı eserini daha önce Ebü'l-Alâ el-Maarrî hakkında hazırladığı çalışmadan³⁰⁶ farklı bir yaklaşımla hazırlamış,³⁰⁷ Ebü'l-Alâ'nın şiirlerinin, ruhunda harekete geçirdiği düşünceleri kaydettiğini ifade etmiştir.³⁰⁸

- *Min Hadîsi's-Şi'r ve'n-nesr* (1936):

³⁰² Hüseyin, *Fi's-Şiri'l-Câhilî*, 23; Tânk Bûhâle, “Dirâse nakdiyye tahliliyye fî kitâbi Fi's-Şi'ri'l-Câhilî li-Tâhâ Huseyn”, *Mecelletü İşkâlât* 2 (2013), 182-189.

³⁰³ Bk. İbrahim Avad, *Ma'reketü'siri'l-Câhilî beyne'r-Râfi ve Tâhâ Hüseyin* (Kahire: el-Fecrû'l-Cedîd, 1987), 9-13.

³⁰⁴ Hüseyin, *Hâfız ve Şevkî*, 29.

³⁰⁵ Hüseyin, *Hâfız ve Şevkî*, 77.

³⁰⁶ Bk. Tâhâ Hüseyin, *Zikrâ Ebi'l-'Alâ'* (Mısır: Mektebetü'l-Hilâl, 1922).

³⁰⁷ Bk. Tâhâ Hüseyin, *Ma'a Ebi'l-Alâ' fî sicnihi* (Kahire: Hindâvî, 2014).

³⁰⁸ Hüseyin, *Ma'a Ebi'l-Alâ' fî sicnihi*, 63.

Tâhâ Hüseyin'in bu eseri, Arap edebiyatının dünya edebiyatları arasındaki yeri, hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda nesrin ve şiirin durumu, Ebû Temmâm (ö. 231/846), el-Buhtürî (ö. 284/897), İbnür'-r-Rûmî (ö. 283/896) ve İbnü'l-Mu'tez'in (ö. 296/908) şiirleri üzerinedir.³⁰⁹

- *Ma'a'l-Mütenebbî (1936):*

Tâhâ Hüseyin, Abbâsiler dönemi meşhur şairi Mütenebbî'nin (ö. 354/965) hayatını ve şiirlerini incelediği bu eserinde, şiirler ve gerçek hayat arasındaki bağıntıya yer vermiştir. Bu eserde; şairin hayatı hakkındaki bilgiler, onun şiirlerinden örneklerle bir arada sunulmuş, şairin yaşadığı dönemin siyasî, ekonomik ve ahlâkî durumuna dikkat çekilmiştir.³¹⁰

- *Savtü Ebi'l-'Alâ' (1944):*

Meşhur Arap şairi Ebü'l-Alâ el-Maarrî (ö. 449/1057) üzerine olan eser, Ebü'l-Alâ'yı tanıtmak için kaleme alınmıştır. Hüseyin, hem Ebü'l-Alâ'nın eserlerinin anlaşılmasına yardımcı olmak istemiş hem de okurları kadim edebiyat zevkiyle buluşturmak istemiştir.³¹¹

- *Fusûl fi'l-'edeb ve'n-nakd (1945):*

Tâhâ Hüseyin'in bu eserinde; Akkâd'ın Ebü'l-Alâ hakkındaki eseriyle ilgili değerlendirmesi, Tevfik el-Hakîm'in *Ehlü'l-Kehf* adlı eseri hakkındaki yazısı, İbrahim el-Mısrî'nin *Nahve'n-nûr* adlı eseri hakkındaki yazısı gibi eleştiri yazıları yer alır. Bu değerlendirmelerde; Akkâd, Ebü'l-Alâ'yı olduğundan farklı şekilde anlattığı için eleştirilmiş,³¹² Tevfik el-Hakîm'in eseri, çeşitli açılardan güzel bulunmakla beraber dil, gramer ve üslûba dair birtakım hatalar bulunduğu gerekçesiyle eleştirilmiş, eserde yer yer fazla ayrıntıya girildiği; bu durumun eseri, oynanmaktan çok okunmaya uygun hale getirdiği ifade edilmiştir.³¹³ İbrahim el-Mısrî'nin eseriyle ilgili yaptığı değerlendirmede Hüseyin; yazarın eserde seçtiği karakterleri gerçekçi bulmamış, eserde işlenen acılarda aşırılığa kaçıldığını belirtmiştir.³¹⁴

- *Hisâmun ve nakd (1950):*

³⁰⁹ Tâhâ Hüseyin, *Min hadîsi 's-şi'r ve'n-nesr* (Kahire: Hindâvî, 2014).

³¹⁰ Tâhâ Hüseyin, *Ma'a'l-Mütenebbî* (Kahire: Hindâvî, 2014), 23-27.

³¹¹ Tâhâ Hüseyin, *Savtü Ebi'l-'Alâ'* (Kahire: Hindâvî, 2014), 9.

³¹² Tâhâ Hüseyin, *Fusûlun fi'l-'edeb ve'n-nakd* (Kahire: Hindâvî, 2013), 24.

³¹³ Hüseyin, *Fusûlun fi'l-'edeb ve'n-nakd*, 89.

³¹⁴ Hüseyin, *Fusûlun fi'l-'edeb ve'n-nakd*, 106.

Eser, Tâhâ Hüseyin'in edebiyata ve tenkide dair düşüncelerini içermektedir. Edebiyatın hayatla ilişkisi, Arap dilinin ve modern Arap edebiyatının içinde bulunduğu durum, bilim ve sanatta geri kalınması vb. sorunlar ele alınmıştır.³¹⁵

- *Nakd ve ıslah* (1956).

Eserde, Tâhâ Hüseyin'in çeşitli yabancı ve Arap yazarların eserleriyle ilgili uygulamalı tenkit yazılarının yanı sıra çeşitli meselelere ilişkin yazıları bulunmaktadır.³¹⁶

Tâhâ Hüseyin'in edebî tenkit yazılarında kullandığı eleştiri yöntemlerine bakıldığında; eserlerin ortaya çıktığı dönemin siyasî ve sosyal şartlarını, yazarın hayat hikâyesini dikkate alarak bağlamsal yöntemleri kullandığı ayrıca eserlerin sanatsal yönlerini incelemeye önem verdiği fark edilmektedir.³¹⁷ Hüseyin'in izlenimci eleştiri yöntemini kullandığı eleştiri yazıları da bulunmaktadır.³¹⁸

1.3.11. Reşâd Rüşdî (1912-1983)

1912 yılında Kahire'de dünyaya gelen Reşâd Rüşdî 1935 yılında I. Fuâd Üniversitesi (Kahire Üniversitesi) İngilizce Bölümü'nden mezun olmuştur. Mezun olunca İngilizce öğretmenini olarak görev yapmış, Mısır Radyosu'nun İngilizce bölümüne katkıda bulunmuştur. 1940'lı yılların sonlarında İngiliz Edebiyatı alanında doktora yapmak üzere İngiltere'ye gitmiş, 1952 Devrimi'nden sonra Mısır'a dönerek Kahire Üniversitesi'nde görev yapmıştır. Luis Avad'dan sonra İngilizce Bölüm Başkanı olarak görev yapmış ve bu görevi yaklaşık yirmi yıl sürdürmüştür.³¹⁹

1950'li yıllarda bir yıl süreyle misafir öğretim üyesi olarak görev yaptığı Yale Üniversitesi'nden döndüğünde edebî tenkit yaklaşımı daha da netleşmiştir.³²⁰ İngiliz ve Amerikan edebî tenkidinde etkili olan Yeni Eleştiri'yi benimsemiş, çalışmalarında bu fikirleri işlemiştir. Muhammed Mendûr ve Luis Avad gibi eleştirmenler tarafından savunulan “Sanat, hayat içindir.” görüşüne karşı “Sanat, sanat içindir.” düşüncesini savunmuştur.³²¹ 1962-1967 yıllarında *el-Mesrah* dergisinin genel yayın yönetmenliğini,

³¹⁵ Bk. Hüseyin, *Hısâmun ve nakd*, 222.

³¹⁶ Tâhâ Hüseyin, *Nakd ve ıslâh* (Kahire: Hindâvî, 2013), 108.

³¹⁷ Seyyid Kutub, Tâhâ Hüseyin'in eserlerinde (tarihsel eleştiri, psikolojik eleştiri ve sanatsal eleştiri yöntemlerini) birleştiren bütüncül yöntemin (el-menhecü'l-mütekâmil) kullanıldığını ifade etmiştir. Bk. Seyyid Kutub, *en-Nakdü'l-edebî: Usûluhu ve menâhicuhu* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003), 253.

³¹⁸ Bk. Hüseyin, *Ma'a Ebi'l-Alâ' fî sicnihi*; Muhammed Şenûfî, *Tatavvuru'n-nakdi'l-menhecî 'inde Tâhâ Huseyn* (Cezayir: Câmiatü'l-Cezâir, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât, Doktora Tezi, 2005-2006), 225.

³¹⁹ Bk. Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 5.

³²⁰ Bk. Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 9-10.

³²¹ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 10.

1972'deki kuruluşundan 1983'teki kapanışına kadar *el-Cedid* dergisinin genel yayın yönetmenliğini yapmıştır.³²²

1976-1983 yıllarında Enver es-Sedât'ın (1918-1981) Edebiyat ve Sanat Danışmanı olarak görev yapan Rüşdî'nin makalelerinin yanı sıra tiyatro, hikâye, roman gibi farklı türlerde eserleri bulunmaktadır.³²³ Edebî tenkit alanındaki eserleri şunlardır: *el-Medhal ile'n-nakd* (1948), *el-İtticâhâtü'l-mu'âsıra fi'n-nakdi'l-edebî* (1950), *Muhtârâtun mine'n-nakdi'l-edebîyyi'l-mu'âsır* (1951), *Mâ huve'l-edeb* (1959), *Fennü'l-kıssati'l-kasîra* (1959), *Makâlâtun fi'n-nakdi'l-edebî* (1962), *Fennü'd-drama* (1968), *en-Nakdû ve'n-nakdû'l-edebî* (1971), *Nazariyyetü'd-drama min Aristo ile'l-ân* (1972).³²⁴

Reşâd Rüşdî eleştiri alanındaki yazılarında Yeni Eleştiri'nin düşüncelerini savunmuş, edebî eserlerin bütünlüğüne, ortaya çıktığı dönem ve yazardan bağımsız değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.

1.3.12. Luis Avad (1915-1990)

Luis Avad 1915'te Mısır'ın yukarı kesiminde yer alan el-Minya'da dünyaya gelmiştir. Çocukluk yıllarını babasının görevi sebebiyle Sudan'ın Hartum şehrinde geçirmiştir.³²⁵ 1920 yılında annesi ve kardeşleriyle Mısır'ın el-Minya şehrine dönmüş, 1922 yılında babası da yanlarına gelmiştir.³²⁶ 1931 yılında liseyi el-Minya'da tamamladıktan sonra I. Fuâd Üniversitesi (Kahire Üniversitesi) İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde lisans eğitimi almıştır. 1937-1940 yıllarında Cambridge Üniversitesi'nde İngiliz Dili ve Edebiyatı alanında yüksek lisans eğitimi almıştır.³²⁷ Sonrasında Mısır'a dönerek

³²² Bk. Râğib, *Reşâd Rüşdî*, 3-7, 17, 25.

³²³ Faruk Abdulkadir, "Tecelliyât Reşâd Rüşdî ev avdetü'l-vechi'l-kabîh", *en-Nakid* 5 (1988), 48-53; Râğib, *Reşâd Rüşdî*, 5-13, 31; Mahir Şefik Ferid, Tüsâiyye nakdiyye (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2007), 553.

³²⁴ Rüşdî, *Fennü kitâbeti'l-mesrahiyye*, 6; Bessâm Kuttus, *Delîlû'n-nazariyyeti'n-nakdiyyeti'l-mu'âsıra menâhic ve teyyârât* (Amman: Fezâât, 2016), 83-84; Rüşdî, *Fennü kitâbeti'l-mesrahiyye*, 7; Reşâd Rüşdî, *Muhtârâtun mine'n-nakdi'l-edebîyyi'l-mu'âsır* (Kahire: Mektebetü'l-Anglo el-Misriyye, ts.); Râğib, *Reşâd Rüşdî*, 64.

³²⁵ Mucellî, *Luis 'Avad ve me'ârikühü'l-edebîyye*, 36. Luis Avad aslında 20/21 Aralık 1914'te dünyaya geldiğini ancak babasından adını belirten bir mektubun beklenmesi sebebiyle nüfusa 1915'te kaydedildiğini ifade etmiştir. Bk. Luis Avad, *Evrâkü'l-'umr: Senevâtü't-tekvîn* (Kahire: Mektebetü Meblûnî, ts.), 12, 25. Luis Avad kendisinin tipik bir Kıptî Ortodoks ailede büyüdüğünün düşünülmemesi için "Babam bir ateist değildi, sanırım bir agnostikti." ifadelerinde bulunmuştur. Bk. Avad, *Evrâkü'l-'umr*, 62, 64.

³²⁶ Avad, *Evrâkü'l-'umr*, 12-17.

³²⁷ Istayf, *Fi'n-nakdi'l-edebîyyi'l-'Arabîyyi'l-hadîs*, 1/275; Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb*, 12. Luis Avad'ın yüksek lisans tezi, İngiliz ve Fransız şiirinde retoriğin temelleri üzerinedir. Bk. Mucellî, *Luis 'Avad ve me'ârikühü'l-edebîyye*, 36

öğretmenlik, öğretim üyeliği, Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İngilizce Bölüm Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur.³²⁸

1946-1947 yıllarında Tâhâ Hüseyin'in başkanlık yaptığı *el-Kâtibü'l-Mısri*'nin editörlüğünü yapmış, 1947'de kısmen fushanın kısmen de konuşma dilinin kullanıldığı *Pluto Land* adlı şiir kitabını yayımlamıştır.³²⁹ 1951-1953 yıllarında Amerika'da Princeton Üniversitesi'nde "İngiliz ve Fransız Edebiyatında Prometheus Teması" adlı teziyle doktorasını tamamlamıştır.³³⁰ Amerika'dan döndükten sonra Mart 1954'e kadar *el-Cumhûriyye* gazetesinde edebiyat editörlüğü yapmıştır. Gazetede yazılarında "yaşam için edebiyat" sloganını savunmuştur.³³¹ Sanatın toplumsal işlevine dair onun başlattığı tartışmalara Muhammed Mendûr gibi isimler de katılarak edebiyat ve toplum ilişkisi üzerine tartışmalar yapılmıştır.³³² Eylül, 1954'te siyasî sebeplerle üniversiteden atılmış, 1959'da on altı ay süreyle tutuklanmış, Temmuz, 1960'ta serbest bırakılmıştır. Ocak, 1961'den itibaren *el-Cumhûriyye* gazetesindeki çalışmalarına geri dönmüş, sonrasında *el-Ehram*'da görev yapmıştır.³³³

1964'te el-Maarî'nin *Risâletü'l-ğufrân* adlı eseri üzerine yaptığı '*Alâ Hâmişi'l-ğufrân* adlı eseri sebebiyle Mısırlı yazar Mahmûd Muhammed Şâkir (1909-1997) ile tartışmalar yaşamıştır. Bu tartışmalar gelenek ve yenilik konusundaki tutum farklılıklarından ve edebî eserlerin dili gibi konulardaki düşünce farklılıklarından kaynaklanmaktadır.³³⁴

³²⁸ Mucellî, Luis 'Avad ve me 'ârikühü'l-edebîyye, 36.

³²⁹ Somekh, "The Concept of 'Third Language' and Its Impact on Modern Arabic Poetry", *Journal of Arabic Literature* 12 (1981), 77.

³³⁰ İstayf, *Fi'n-nakdi'l-edebîyyi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, 1/275; Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb*, 12; Mucellî, Luis 'Avad ve me 'ârikühü'l-edebîyye, 36-37.

³³¹ Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb*, 13; Mucellî, Luis 'Avad ve me 'ârikühü'l-edebîyye, 103, 105.

³³² Tâhâ Hüseyin, gazetenin 18 Aralık 1953 tarihli yazısında "yaşam için edebiyat" sloganının taraftarlarının yeni bir şey icat etmediklerini, edebiyatın bir araç olmadığını edebiyatın kendisinin bir amaç olduğunu ifade ettiği bir yazıyla bu tartışmalara katılmıştır. Muhammed Mendûr, gazetenin 26 Aralık 1953 tarihli yazısında Avad'ın çağrısını desteklemiştir. Bk. Mucellî, Luis 'Avad ve me 'ârikühü'l-edebîyye, 111-115.

³³³ İstayf, *Fi'n-nakdi'l-edebîyyi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, 1/275; Mucellî, Luis 'Avad ve me 'ârikühü'l-edebîyye, 37.

³³⁴ Bk. Mucellî, Luis Avad ve me 'ârikühü'l-edebîyye, 16.

Roman ve tiyatro türünde çalışmaları, İngiliz Edebiyatı, Mısır Düşünce Tarihi, filoloji³³⁵ ve eleştiri gibi alanlarda eserleri bulunmaktadır.³³⁶

Edebî tenkit alanındaki eserleri şunlardır: *Fennü 'ş-şî'r* (1938),³³⁷ *Prometheus Talikan* (1947),³³⁸ *el-Müessirâtü'l-ecnebiyye fi'l-edebî'l-'Arabiyyi'l-hadîs I-II* (1962-1963), *el-İştirâkiyye ve'l-edeb* (1963), *Dirâsât fi'n-nakd ve'l-edeb* (1963),³³⁹ *Nusûsu'n-nakdi'l-edebî 'inde'l-Yûnân* (1965), *Dirâsât 'Arabiyye ve Ğarbiyye* (1965), *'Alâ Hâmişi'l-ğufrân* (1966), *es-Sevra ve'l-edeb* (1967), *Ustûra Orestes ve'l-melâhimü'l-'Arabiyye* (1968), *el-Hürriyye ve nakdü'l-hürriyye* (1971), *Sekâfetünâ fî müfteraki't-turuk* (1974), *Dirâsât edebiyye* (1989).³⁴⁰

Luis Avad, farklı düşünce ve sanat okullarının doğuşuna neden olan şartların incelenmesi gerektiğini düşünmüştür. *Prometheus Talikan* adlı eserinde İngiltere'de romantik akımın ortaya çıkışını burjuva hareketinin yani orta sınıf ruhunun edebî ifadesi olarak görmüştür.³⁴¹ Edebiyatın, sanatın ve düşüncenin ekonomik ve maddî koşullardan büyük ölçüde etkilendiğini ancak yalnızca bu koşullarla ilişkilendirilmesinin doğru olmadığını savunmuştur.³⁴²

Sanatçıyı toplumdan ve hayattan soyutladığı gerekçesiyle “sanat için sanat” anlayışına karşı çıkmış, “Edebiyat, hayat içindir.” düşüncesini savunmuştur.³⁴³ Sanat için sanat

³³⁵ Arap filolojisine dair görüşlerine yer verdiği *Mukaddime fi fikhi'l-luğati'l-'Arabiyye* adlı eserinde dil meselesi, filolojik araştırmanın araçları, karşılaştırmalı fonetik ve karşılaştırmalı morfolojide bazı ilkeler gibi konulara yer verilmiş, Arapça'da sayı adları, vücudun parçaları, hayvan isimleri, bitki isimleri vb. diğer dillerle etimolojik benzerliklerinin olup olmadığı incelenmiştir. Bk. Luis Avad, *Mukaddime fi fikhi'l-luğati'l-'Arabiyye* (Kahire: Rü'ye, 2006).

³³⁶ Bk. Luis Avad, *Fi'l-Edebi'l-İncilizi'l-hadîs* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987); Luis Avad, *Târihu'l-fikri'l-Misriyyi'l-hadîs* (Kahire: Mektebetü Meblûnî, 1987).

³³⁷ Bu eser, milattan önce yaşamış olan Horace'ın şiirin doğası ve türleri üzerine olan *Ars Poetica* adlı çalışması üzerinedir. Esere Horace'ın hayatı hakkında bir bölüm de eklenmiştir. Bk. Horace, *Fennü 'ş-şî'r*, çev. Luis Avad (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1988).

³³⁸ İngiliz romantik şiirinin önemli temsilcilerinden Percy Bysshe Shelley'in (1792-1822) *Prometheus Unbound* adlı eserinin çevirisine yer verdiği *Prometheus Talikan* adlı esere müellif; “Sanayi Devrimi” ve “Romantik Akım” gibi başlıkların yer aldığı uzun bir giriş bölümü eklemiştir. Bk. Percy Bysshe Shelley, *Prometheus Talikan*, çev. Luis Avad (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1987).

³³⁹ Luis Avad'ın 1961-1962 yıllarında *el-Cumhûriyye* ve *el-Ehrâm* gazetelerinde yayımlanan yazılarını içermektedir. Bk. Luis Avad, *Dirâsâtün fi'n-nakd ve'l-edeb* (Beyrut: el-Mektebü't-Ticârî, 1963).

³⁴⁰ Akkâd, Tefik el-Hakîm, Salâh Abdussabûr (1931-1981), Muhammed İbrahim Ebû Senna (1937-), Salâh Câhin (1930-1986), Muhammed Afifi Matar (1935-2010), Hüseyin Afif (1902-1979), Bedr ed-Dîb (1926-2005) gibi şair ve yazarların çalışmaları hakkında Luis Avad'ın yazıları yer almaktadır. Bk. Avad, *Dirâsât edebiyye*.

³⁴¹ Lutfiyye Berhem, “el-Hitâbü'n-nakdî 'inde Luis 'Avad el-mefâhîm ve'l-icrâât”, *Mecelletü Dirâsâtin fi'l-Luğati'l-'Arabiyyet ve Âdâbihâ*, 1 (2010), 16.

³⁴² Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb*, 58; Berhem, “el-Hitâbü'n-nakdî 'inde Luis 'Avad el-mefâhîm ve'l-icrâât”, 19.

³⁴³ Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb*, 17, 23.

anlayışının edebiyatı toplumdan, ahlaktan, yaşamın bütün derin bileşenlerinden ve onun kalıcı ve yüce unsurlarından soyutladığını, güzellik dışında hiçbir otoriteyi tanımayarak yaşamı değersizleştirdiğini düşünmüştür.³⁴⁴

Edebî eserleri kişisel izlenimler ışığında değerlendiren izlenimci eleştiriyi de şöyle tenkit etmiştir: “İzlenimci eleştiri (en-nakdû’t-teessürî); sanat eseri sanki boşluktan çıkmış, sadece sanatçının içinde bulunduğu andaki duygulardan doğmuş gibi sanat eserlerini sahiplerinin biyografileri veya dönemin bileşenleri ışığında yorumlamanın kapısını kapatıyor.”³⁴⁵

1.3.13. Yahyâ Hakkı (1905-1992)

Yahyâ Hakkı 1905 yılında Kahire’de doğmuştur. Türk kökenli olsa da Arapçanın konuşulduğu bir evde büyümüştür. 1922-1923 yıllarında -Rus edebiyatından etkilenerek- düzenli olarak kısa hikayeler yazmaya başlamış, ilk hikayelerini *el-Fecr* gazetesinde yayımlamıştır.³⁴⁶

1925 yılında I. Fuâd Üniversitesi’nde tamamladığı hukuk eğitiminin ardından avukatlık (1927-1928), yönetici asistanlığı, diplomatik görevler,³⁴⁷ Dış İşleri Bakanlığı mali idare biriminde sekreterlik, Paris’teki Mısır Büyükelçiliğinde sekreterlik, Ankara’da Mısır Büyükelçiliğinde danışmanlık (1951-1952), Libya’da tam yetkili elçilik (1953), Ticaret Bakanlığında müdürlük, 1955’te kurulan, bugün Kültür Bakanlığı’nın nüvesini oluşturan kurumda (Maslahatü’l-Fünûn) müdürlük gibi görevlerde bulunmuştur. 1962-1970 yıllarında *el-Mecelle*’nin genel yayın yönetmenliğini yapmıştır.³⁴⁸

Kındîlü Ümmi Hâşim (1944) adlı eseriyle meşhur olan Yahyâ Hakkı’nın hikâye ve romanlarının yanı sıra çevirileri, anıları, edebî makaleleri ve tenkit yazıları bulunmaktadır.³⁴⁹ Eleştiri alanındaki eserleri şunlardır: *Hutuvât fi’n-nakd* (1961),³⁵⁰

³⁴⁴ Avad, *el-İştirâkiyye ve’l-edeb*, 20.

³⁴⁵ Avad, *el-İştirâkiyye ve’l-edeb*, 21-22; Berhem, “el-Hitâbü’n-nakdî ‘inde Luis ‘Avad el-mefâhîm ve’l-icrâât”, 17.

³⁴⁶ Yusuf eş-Şârûnî (ed.), *Seb’üne şem’a fî hayâtî Yahyâ Hakkı* (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1975), 11; ‘Umer Batîşe, *el-Edîbü’l-kebîr Yahyâ Hakkı şâhidün ale’l-‘asr* (Gize: Dârü’l-Faruk li-İstismârâtî’s-Sekâfiyye, 2009), 11; Devvâra, *‘Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesün*, 138, 140, 146.

³⁴⁷ Batîşe, *el-Edîbü’l-kebîr Yahyâ Hakkı şâhidün ale’l-‘asr*, 12-13.

³⁴⁸ Batîşe, *el-Edîbü’l-kebîr Yahyâ Hakkı şâhidün ale’l-‘asr*, 12-13; Ahmed el-Alâvine, *Zeylû’l-a’lâm* (Cidde: Dârü’l-Menâra, 1998), 226.

³⁴⁹ Bk. Faruk Abdulmu’tî, *el-Edîb Sâhibü’l kındîl* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994), 117.

³⁵⁰ Yahyâ Hakkı’nın 1927-1960 yılları arasında eleştiri yazılarından derlenmiştir. Bk. Mendûr, *en-Nakdû ve’n-nukkâdû’l-mu’âsirûn*, 117.

'Itru'l-ahbâb (1971),³⁵¹ Ünşûde li'l-besâta (1972),³⁵² Fecrü'l-kıssati'l-Mısriyye (1975),³⁵³ İşku'l-kelime (1987).³⁵⁴

Yahyâ Hakkı, adı izlenimci eleştiri ile adeta özdeşleşmiş bir eleştirmendir. Bununla beraber eleştiri yazılarında salt izlenimci eleştiri ile yetindiği söylenemez.³⁵⁵ Muhammed Mendûr, Yahyâ Hakkı'nın edebî eserleri değerlendirirken izlenimci eleştirinin yanı sıra farklı yöntemler kullandığını ifade etmiştir.³⁵⁶ Mahmud Tahir Laşin'in (1894-1954) *Suhriyyetü'n-ney* adlı hikâye kitabını değerlendirirken yazarın üslûbuyla ilgili değerlendirmeler yaptığını, Mısırlı şair Azîz Abaza'nın (1898-1973) *el-Abbâse* (1947)³⁵⁷ adlı oyunundaki şiirsel üslûbunu özgün bulmadığını ifade etmiştir.³⁵⁸ Tevfik el-Hakîm'in *Ehlü Kehf* adlı eserine ilişkin yazısında yer alan aşağıdaki ifadeleri de ideolojik eleştiri kapsamında görmüştür:

"Mısır'da tasavvufî eğilimlerin yeri var mı? (Mısır) cihad gerektiren fiziki bir savaş alanındadır. Silahı da özgüven ve çamura batmış mazlum halkın değerini hissetmektir. Sufizm İngiltere'de, Belçika'da ya da Fransa'da anlaşılabilir; çünkü itibarlarını koruyan ordu ve filoları vardır. Fakat zayıflık içinde olmaya devam ettiği sürece Mısır için anlaşılır değildir!"³⁵⁹

1.3.14. İzzüddin İsmail (1929-2007)

İzzüddin İsmail 1929'da Kahire'de dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Kahire'de tamamlamış, 1951 yılında I. Fuâd Üniversitesi'nde (Kahire Üniversitesi) Arap Dili ve Edebiyatı alanında lisans eğitimini, Aynüşems Üniversitesi'nde yüksek lisans (1954) ve

³⁵¹ Eserde Yahyâ Hakkı'nın *el-Mesâ'* gazetesinin sanat ve edebiyat ekinde ve *el-Mecelle* gibi dergi ve gazetelerde daha önce yayımlanmış eleştiri yazıları yer almaktadır. Bk. Yahyâ Hakkı, *'Itru'l-ahbâb* (Kahire: Nahdatu Mısır, 2008).

³⁵² Yahyâ Hakkı bu eserinde yeni nesil hikâye yazarlarını eleştirmiştir. Bk. Yahyâ Hakkı, *Ünşûde li'l-besâta* (Kahire: Matâbiu'l-Ehrâmi't-Ticâriyye, 1972).

³⁵³ Eserde Hüseyin Heykel'in *Zeyneb* adlı romanı, Muhammed Teymur'un (1892-1921) hayatı ve edebî şahsiyeti, Mahmûd Tâhir Lâşin (1894-1954) modern hikâyeciliği, İsa Ubeyd'in edebî şahsiyeti, Tevfik el-Hakîm'in edebî şahsiyeti ve çalışmalarına yer verilerek Mısır'da hikâyenin gelişimi ele alınmıştır. Bk. Yahyâ Hakkı, *Fecrü'l-kıssati'l-Mısriyye* (Kahire: Dârü'l-Kalem, ts.).

³⁵⁴ *İşku'l-kelime* adlı eseri Yahyâ Hakkı'nın daha önce yayımlanmış yazılarından derlenmiştir. Bk. Yahyâ Hakkı, *İşku'l-kelime* (Gize: Nahsatü Mısır, 2020).

³⁵⁵ Bk. Hakkı, *'Itru'l-ahbâb*, 48-49; Mendûr, *en-Nakdu ve 'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 133.

³⁵⁶ Mendûr, *en-Nakdu ve 'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 127-128.

³⁵⁷ Oyun, Halife Harun er-Reşîd'in kız kardeşi Abbâse'nin hikayesini konu edinmektedir. Bk. Mendûr, *Muhâdarâtun 'an mesrahiyyâti 'Azîz 'Abaza*, 37-43.

³⁵⁸ Mendûr, *en-Nakdu ve 'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 129.

³⁵⁹ Ayyâd, *el-Mezâhibü'l-edebîyye ve 'n-nakdiyye*, 28; Mendûr, *en-Nakdu ve 'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*, 131.

doktora (1959) eğitimlerini tamamlamıştır.³⁶⁰ Aynüşems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmış, 1980-1982 yıllarında aynı üniversite dekanlık görevini üstlenmiş,³⁶¹ Lübnan, Sudan, Fas, Suudi Arabistan, Kuveyt gibi farklı ülkelerde çeşitli üniversitelerde görev yapmıştır. 1980 yılında Salâh Fadl ve Câbir Asfûr ile beraber edebî tenkit dergisi olan *Fusûl*'ü çıkarmaya başlamışlar, İzzüddin İsmail 1991 yılına kadar bu derginin editörlüğünü yapmıştır. 1983 yılında *İbdâ'*, 1984'te *Âlemü'l-kütüb*, 1985'te *el-Kahire* dergilerini yayımlamıştır. 1988 yılında Mısır Edebiyat Derneği'ne bağlı olarak Edebî Tenkit Derneği'nin kuruluşunda rol almış ve üyelerinden biri olmuştur.³⁶²

Şiirlerinin yanı sıra eleştiri alanında eserleri bulunmaktadır.³⁶³ Bunlar: *el-Ususu'l-cemâliyye fi'n-nakdi'l-'Arabî* (1955),³⁶⁴ *el-Edeb ve fûnûnuhu* (1955),³⁶⁵ *Kazâya'l-insân fi'l-edebî'l-mesrahiyyi'l-mu'âsır* (1960),³⁶⁶ *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb* (1962),³⁶⁷ *eş-Şi'ru'l-'Arabiyyu'l-mu'âsır* (1966),³⁶⁸ *el-Mükevvenâtü'l-ûlâ li's-sekâfeti'l-'Arabiyye* (1972),³⁶⁹ *el-Fennü ve'l-insân* (1974), *el-Masâdiru'l-edebîyye ve'l-luğaviyye fi't-türâsi'l-*

³⁶⁰ Adnan Ferzat, *Dr. İzzüddin İsmail: Zikrâ ve tekrîm* (Kuveyt: Müessesetü Câizeti Abdilazîz Suûd el-Babteyn li'l-İbdâ'i's-şî'ri, 2008), 5; Beddâd Nesîme, *Ususu'n-nakdi'l-m'ûâsır 'inde İzzüddin İsmail* (Cezayir: Câmî'atü Ebû Bekr Belkâid, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât, Yüksek Lisans Tezi, 2018/2019), 7.

³⁶¹ Ferzat, *Dr. İzzüddin İsmail: Zikrâ ve tekrîm*, 5; Nesîme, *Ususu'n-nakdi'l-m'ûâsır 'inde İzzüddin İsmail*, 7.

³⁶² Ferzat, *Dr. İzzüddin İsmail: Zikrâ ve tekrîm*, 3, 7.

³⁶³ Ferzat, *Dr. İzzüddin İsmail: Zikrâ ve tekrîm*, 6.

³⁶⁴ Eserde Arapların estetik anlayışları ve Arap eleştirisindeki estetik temeller üzerinde durulmuştur. Bu çalışmasıyla İzzüddin İsmail Uluslararası Kral Faysal ödülünü kazanmıştır. Bk. İzzüddin İsmail, *el-Ususu'l-cemâliyye fi'n-nakdi'l-'Arabî* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1992); Ferzat, *Dr. İzzüddin İsmail: Zikrâ ve tekrîm*, 16.

³⁶⁵ Eser; edebiyat teorisi, edebî akımlar, edebî türler ve edebî tenkit üzerine kaleme alınmıştır. Bk. İzzüddin İsmail, *el-Edeb ve fûnûnuhu: Dirâse ve nakd* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 2013),

³⁶⁶ İzzüddin İsmail bu çalışmasında Batı edebiyatı ve Arap edebiyatından verdiği tiyatro örneklerini tahlil etmiştir. Sofokles'in oyununda Odipus mitinin nasıl yer aldığını ve bu oyunun ortaya çıktığı toplumu (MÖ. 5. yüzyıl Yunan toplumu) nasıl yansıttığını açıkladıktan sonra Odipus mitinin Arap tiyatrosunda yer alış şeklini örneklerle açıklamıştır. Ayrıca bu eserde; Tevfik el-Hakîm'in 1933 yılında yayımladığı *Ehlü'l-Kehf* adlı eseriyle ilgili tahlil ve değerlendirmeler yapmıştır. Bk. İzzüddin İsmail, *Kazâya'l-insân fi'l-edebî'l-mesrahiyyi'l-mu'âsır: Dirâse mukârene* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1980).

³⁶⁷ İzzüddin İsmail bu eserinde psikoloji ve edebiyat arasındaki ilişki hakkında teorik açıklamalara yer vermiş, Necîb Mahfuz'un *es-Serâb* adlı eserini psikanalitik yöntemle incelemiştir. Bk. İzzüddin İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî* (Kahire: Mektebetü Ğarîb, ts.).

³⁶⁸ Arap şiirinde sanatsal ve içerik olarak ortaya çıkan yeniliklere yer verilmiştir. Bk. İzzüddin İsmail, *eş-Şi'ru'l-'Arabiyyu'l-mu'âsır: Kazâyâhu ve zavâhiruhu'l-fenniyye ve'l-ma'neviyye* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, ts.).

³⁶⁹ Eserde yer alan başlıklar şöyledir: Şiir, nesir (kâhin secileri, emsâl, hitabet, risale), ilim ve sanat (kıssalar, siyer ve meğâzi, tarih), genel bilgiler (coğrafya ve astronomi, tıp), Kur'ân ve hadis. Bk. İzzüddin İsmail, *el-Mükevvenâtü'l-ûlâ li's-sekâfeti'l-'Arabiyye* (Bağdat: Matbaatü'l-Edîbi'l-Bağdâdiyye, 1972).

'Arabî (1975),³⁷⁰ *Fi'l-Edebi'l-Abbâsî: er-Rû'ye ve'l-fen* (1975),³⁷¹ *Nüsûs Kur'âniyye fi'n-nefsi'l-insaniyye* (1975),³⁷² *Rûhu'l-'asr: Dirâsâtün nakdiyyetün fi's-şi'ri ve'l-mesrahi ve'l-kıssa* (1978), *Nazariyyetü't-telakkî: Mukaddime nakdiyye* (1994),³⁷³ *Mukaddime fi nazariyyâtü'l-hitâb* (2001).³⁷⁴ İzzüddin İsmail'in edebî tenkit çalışmaları; Arap eleştirisindeki estetik temeller, edebiyat ve psikoloji arasındaki irtibat gibi konulara getirdiği teorik açıklamaların yanı sıra Arap edebî metinleri üzerinde psikanalitik eleştiri yöntemi gibi yöntemleri uygulaması bakımından değerlidir.

1.3.15. Salâh Fadl (1938-2022)

Salâh Fadl 1938 yılında Mısır'ın Şabasu's-şühedâ şehrinde dünyaya gelmiştir. Eğitim hayatına Ezher'de başlamış, 1962 yılında lisans eğitimini Kahire Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi'nde tamamlamıştır. Lisansüstü eğitim görmek için İspanya'ya giderek yedi yıl orada kalmıştır. 1971 yılında Madrid Üniversitesi'nde doktora eğitimini tamamlamıştır. Kahire Üniversitesi ve Ezher Üniversitesi'nde edebiyat ve eleştiri alanlarında öğretim üyeliği görevinde bulunmuştur. 1974-1977 yıllarında Meksika Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak görev yapmış, orada bulunduğu süre zarfında Meksika Üniversitesi'nde Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün kurulmasına öncülük etmiştir. 1979 yılında Aynüşems Üniversitesi'nde edebî tenkit ve karşılaştırmalı edebiyat alanında

³⁷⁰ İzzüddin İsmail bu eseriyle eski Arap dili ve edebiyatının kaynaklarını tanıtmayı hedeflemiştir. Bu kaynakları tanıtırken öncelikle yazarları hakkında bilgi vermiş, ardından eserlerin yaklaşımlarını, içerdiği konuları ve üslup özelliklerini açıklamıştır. Bk. İzzüddin İsmail, *el-Masâdirü'l-edebîyye ve'l-luğaviyye fi't-türâsi'l-'Arabiyye* (Kahire: Mektebetü' Garîb, ts.), 9.

³⁷¹ Eserin ilk bölümünde Abbâsîler dönemi edebiyatına odaklanılmıştır. Bk. İzzüddin İsmail, *Fi'l-Edebi'l-Abbâsî: er-Rû'ye ve'l-fen* (Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1975), 9.

³⁷² Bu eser; İzzüddin İsmail'in Beyrut'ta Arap Dili Bölümü'nde Kur'an metinleri alanında ders verdiği dönemde hazırlanmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde tefsir yöntemlerinden üç tanesi açıklanmaktadır. Bunlar; Taberî (ö. 310/923) ile temsil edilen rivayet tefsiri, Zemahşerî (ö. 538/1144) ile temsil edilen beyânî tefsir ve ikisini birleştiren, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ile temsil edilen tefsirdir. Çalışmanın ikinci bölümünde Kur'an'da geçen nefis ile ilgili ayetlere yer verilmiş, bu ayetler çeşitli kategorilerde incelenmiştir. Bk. İzzüddin İsmail, *Nüsûs Kur'âniyye fi'n-nefsi'l-insaniyye* (Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, ts.).

³⁷³ Robert C. Holub'un (1949-2023) *Reception Theory: A Critical Introduction* adlı eserinin tercümesidir. Eser alımlama teorisi üzerinedir. Bk. Robert Holub, *Nazariyyetü't-telakkî: Mukaddime nakdiyye*, çev. İzzüddin İsmail (el-Mektebetü'l-Akademîyye, 2000).

³⁷⁴ Bu eser Diane Macdonell'in *Theories of Discourse An Introduction* adlı eserinin Arapça çevirisidir. Diane Macdonell, *Mukaddime fi nazariyyâtü'l-hitâb*, çev. İzzüddin İsmail (el-Mektebetü'l-Akademîyye, 2000).

göreve başlamıştır.³⁷⁵ 1980-1985 yıllarında İspanya Madrid’de Mısır İslam Araştırmaları Enstitüsü yöneticisi olmuş, aynı zamanda Mısır İslam Araştırmaları Enstitüsü dergisinin genel yayın yönetmenliğini yapmıştır. 1985-1988 yıllarında Mısır Sanat Akademisi’nde dekanlık görevinde bulunmuştur. Çeşitli üniversitelerde misafir öğretim üyesi olarak görev yapan Fadl, Mısır Edebiyat Eleştirisi Derneği’nin kurulmasına katkıda bulunmuş, 1989’dan sonra bu dernekte başkan yardımcısı olarak görev yapmıştır.³⁷⁶

Eserleriyle Arap kültüründe entellektüel ve eleştirel gelişime katkıda bulunan Salâh Fadl,³⁷⁷ *Aynü’-n-nâkid: Sîratün fikriyye* adlı eserinde fikrî hayatını anlatmıştır. Arap edebî tenkidi alanında şu eserleri bulunmaktadır: *en-Nazariyyetü’l-binâiyye fi’n-nakdi’l-edebî* (1977), *Menhecü’l-vâkı’iyye fi’l-ibdâ’i’l-edebî* (1978),³⁷⁸ *‘İlmu’l-üslûb: Mebâdiuhu ve icrââtuhu* (1984),³⁷⁹ *İntâcü’l-delâleti’l-edebîyye* (1987),³⁸⁰ *Seferâtü’n-nass buhûs Sîmilûciyye* (1989), *Belâgatu’l-hitâb ve ‘ilmü’n-nass* (1992), *Esâlîbu’s-serd fi’r-rivâyeti’l-‘Arabiyye* (1993), *Esâlîbu’s-şî’riyyeti’l-mu’âsıra* (1995), *Eşkâlü’t-tahayyül min fütâtî’l-edeb ve’n-nakd* (1995), *Kirâatu’s-sûrati ve suvaru’l-mu’âsıra* (1997), *Nebrâtu’l-hitâbi’s-şî’rî* (1998), *Tekvînât nakdiyye zıdde mevti’l-müellif* (2000), *Menâhicü’n-nakdi’l-mu’âsır* (2002), *Şî’ruyyetu’s-serd* (2002), *el-İbdâ’ şîrâketün hadâriyye* (2003), *Verdetü’l-bahr ve hürriyyetü’l-hayâli’l-unsevî* (2004), *Hivâriyyât fi’l-fikri’l-edebî* (2004). Salâh Fadl yapısalcılık ve stilistik gibi eleştiri yöntemlerinin Arap dünyasında tanınmasına katkıda bulunmuş, uygulamalı eleştiri yazılarında dizgesel yöntemlerin yanı sıra bağlamsal yöntemleri de kullanmıştır.³⁸¹

³⁷⁵ Salâh Fadl, *Belâgâtü’l-hitâb ve ‘ilmü’n-nass* (Kuveyt: Âlemü’l-Marife, 1992), 317. Fadl, *‘Aynü’n-nakd*, 13; Rami Biskrî-Ali Mellahî, “et-Tecrîbü’n-nakdi’nde Salâh Fadl ve te’sîli’l-bünyeviyye ve’l-üslûbiyye fi’r-rivâye”, *Mecelletü’l-hikmet li’d-dirâsâti’l-felsefiyye* 12/2 (2024), 1056-1074; Nur Menlâvî, *el-Menhecü’l-bünyevî’inde Salâh Fadl* (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2022), 9-10.

³⁷⁶ Menlâvî, *el-Menhecü’l-bünyevî’inde Salâh Fadl*, 9-10.

³⁷⁷ Salâh Fadl, *en-Nazariyyetü’l-binâiyye fi’n-nakdi’l-edebî* (Kahire: Dâru’s-Şurûk, 1998), 14.

³⁷⁸ Eserde; realizmin ortaya çıkışı ve gelişimi konu edilmiştir. Bk. Salâh Fadl, *Menhecü’l-vâkı’iyye fi’l-ibdâ’i’l-edebî* (Kahire: Dârü’l-Maârif, 1980).

³⁷⁹ Eser; son yüzyıllarda dilbilim çalışmalarındaki gelişmelerle bağlantılı olarak üslûp bilimin ortaya çıkışını, öncü isimlerini, teorik çerçevesini ve uygulama şekillerini konu edinmiştir. Bk. Salâh Fadl, *‘İlmu’l-üslûb: Mebâdiuhu ve icrââtuhu* (Beyrut: Dâru’s-Şurûk, 1998).

³⁸⁰ Bu eserde; çeşitli bağlamsal ve dizgesel eleştiri yöntemleri edebî metinler üzerinde tatbik edilmiştir. Bk. Salâh Fadl, *İntâcü’d-delâleti’l-edebîyye* (Kahire: Müessesetü Muhtar, ts.).

³⁸¹ Bk. Fadl, *en-Nazariyyetü’l-binâiyye fi’n-nakdi’l-edebî*; Fadl, *İntâcü’d-delâleti’l-edebîyye*, 167-172; Fadl, *Belâgâtü’l-hitâb ve ‘ilmü’n-nass*, 289-290.

2. BÖLÜM: MODERN DÖNEMDE MISIR'DA EDEBÎ TENKİT YÖNTEMLERİ

Yöntem; “bir amaca erişmek için izlenen yol; yordam, usul” şeklinde tanımlanmaktadır. Akli yöntem; düşünme sürecinde takip edilen yolları ifade eder ki; bunlar tümevarım ve tüm dengelidir. Bilimsel yöntem; aklın yanı sıra gerçekliğe ve onun veri ve yasalarına dayanan yöntemdir. Eleştirel yöntem; gerçeğe ulaşmak için şüphe etmektir.³⁸² Edebî tenkit alanında yöntem ise; edebî eserlerin değerlendirilmesinde izlenen yol, takip edilen usulleri ifade etmektedir.³⁸³

Edebî tenkit alanında kullanılan çok sayıda yöntem vardır. Bu yöntemler; fikrî arka planları, terminolojileri ve benimsedikleri kriterler bakımından birbirinden farklıdır. Edebî tenkit yöntemleri arasındaki ihtilafın boyutuna dikkat çekmek için İrlanda asıllı İngiliz eleştirmen Terry Eagleton (1943-) *Literary Theory: An Introduction* adlı eserinde şu ifadelerle yer vermiştir: “Edebiyat eleştirisinde ne kadar çok yöntem bulunduğunu düşünün! Bu yöntemlerin hiçbir ortak yönü yoktur. Aslında başka öğretilerle (dilbilim, tarih, sosyoloji vb.) daha çok benzerlikleri vardır.”³⁸⁴

Birbirinden çok farklı yöntemler bulunsa da yine de onları sınıflandırmak mümkündür. René Wellek (1903-1995) ve Austin Warren (1899-1986) *Theory of Literature* (1942) adlı eserlerinde edebî eserlerin iki temel yaklaşımla incelendiğini belirtmişlerdir. Bunlar; dışsal ve içsel yaklaşımlardır. Dışsal yaklaşım, edebî eserleri onları çevreleyen ve etkileyen dış faktörler bağlamında inceleme eğilimindeyken içsel yaklaşım; biçim ve üslup özellikleri, mitsel ve sembolik öğeler gibi iç faktörlerle inceleme eğilimindedir.³⁸⁵

Bu iki temel yaklaşımla irtibatlı olarak edebî tenkit yöntemleri; “bağlamsal yöntemler” (المناهج السياقية) ve “dizgesel yöntemler” (المناهج النفسية) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.³⁸⁶

• Bağlamsal Yöntemler: Edebî eserlerin ortaya çıkmalarında etkili olan tarihî, psikolojik, sosyolojik vb. unsurlar bağlamında incelendiği yöntemlerdir. Tarihsel

³⁸² Bk. Fadl, *Menâhicü'n-nakdi'l-mu'âsır*, 10.

³⁸³ Bk. Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 1/512; Salâh Fadl, *Menâhicü'n-nakdi'l-mu'âsır*, 9; Güncel Türkçe Sözlük, “Yöntem” (Erişim 23 Aralık 2023); Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998), “Yöntem”, 202; Hamd, *Menâhicü'n-nakdi'l-edebîyyi's-siyâkıyye ve'n-nesakiyye*, 13.

³⁸⁴ Terry Eagleton, *Edebiyat Kuramı: Giriş*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 204.

³⁸⁵ Yasin, *et-Tahlîlû'l-ictimâ'î li'ledeb*, 22-23.

³⁸⁶ Bk. Hamd, *Menâhicü'n-nakdi'l-edebîyyi's-siyâkıyye ve'n-nesakiyye*.

yöntem, psikolojik yöntem, sosyolojik yöntem, Marksist eleştiri yöntemi, feminist eleştiri yöntemi vd. bu kapsamdadır.

- Dizgesel Yöntemler: Edebî eserlerin sanatsal özellikleri ve gramer yapıları gibi iç unsurları bakımından incelendiği yöntemlerdir. Yeni eleştiri, yapısal eleştiri, stilistik vd. yöntemler bu kapsamdadır.³⁸⁷

Edebî tenkit yöntemleri ile ilgili yapılan başka bir tasnif dörtlüdür. Bu tasnifin ana kategorileri şöyledir:

- Dış Dünyaya ve Topluma Dönük Eleştiri Yöntemleri: Edebî eserleri ortaya çıktıkları tarihî dönem, sosyolojik şartlar gibi unsurları merkeze alarak inceleyen eleştiri yöntemleridir. Tarihsel eleştiri, sosyolojik eleştiri, Marksist eleştiri vb. yöntemler bu kapsamdadır.
- Sanatçıya Dönük Eleştiri Yöntemleri: Edebî eserleri, sanatçıyı merkeze alarak inceleyen eleştiri yöntemleridir. Psikolojik yöntem, psikanaliz vb. yöntemler bu kapsamdadır.
- Esere Dönük Eleştiri Yöntemleri: Edebî eserleri dil ve üslup özellikleri gibi eserin bizzat kendisiyle ilgili unsurları merkeze alarak inceleyen eleştiri yöntemleridir. Yeni eleştiri, yapısal eleştiri, stilistik gibi yöntemler bu kapsamdadır.
- Okura Dönük Eleştiri Yöntemleri: Edebî eserlerin okur üzerinde bıraktığı etkinin esas alındığı yöntemlerdir. İzlenimci eleştiri bu kapsamdadır.³⁸⁸

2.1. Dış Dünyaya ve Topluma Dönük Eleştiri Yöntemleri

Dış dünyaya ve topluma dönük eleştiri yöntemleri; sanatın dış dünyayı yansıttığı düşüncesine dayanmaktadır.³⁸⁹ Bu düşünce modern dönemde özellikle realist yazar ve eleştirmenler tarafından kabul edilmiştir.³⁹⁰

2.1.1. Tarihsel Eleştiri Yöntemi

Edebî eserleri ortaya çıktıkları dönemin özellikleriyle irtibatlı olarak değerlendiren tarihsel eleştiri yöntemine Fransız edebiyat eleştirmeni ve tarihçisi Gustave Lanson'un (1857-1934) öncülük ettiği kabul edilmektedir. Bu yöntem 20. yüzyılın ilk yarısından

³⁸⁷ Hamd, *Menâhicü'n-nakdi'l-edebîyyi's-siyâkiyye ve'n-nesakiyye*, 16, 113-118.

³⁸⁸ Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 10.

³⁸⁹ Bk. Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 77.

³⁹⁰ Salâh Fadl, *Menhecü'l-vâkı'îyye fi'l-ibdâ'i'l-edebî* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1980), 6.

itibaren eser merkezli eleştiri yöntemlerinin ortaya çıkışıyla etkisini yitirmeye başlamıştır.³⁹¹

Lanson, *Méthodes de L'histoire Littéraire* (1909)³⁹² adlı makalesinde; edebî metin incelemelerinde üzerinde durulması gereken hususlara dikkat çekmiş, öncelikle şu soruların cevabının aranması gerektiğini belirtmiştir:³⁹³

- Metin nispet edildiği kişiye mi aittir? Eğer değilse sahibinden başkasına sehven mi nispet edilmiştir yoksa intihal mi edilmiştir?
- Metin tahriften hâlî midir?
- Metnin tarihi nedir?
- Metnin muhtelif baskılarında yazar tarafından değişiklikler yapılmış mıdır?
- İlk müsveddesinden basımına kadar metin nasıl oluşturulmuştur?

Lanson'un makalesinde şu hususların önemine de dikkat çekilmiştir:

- Tarihî süreçte dilde meydana gelen değişiklikler dikkate alınarak metinde geçen lafız ve terkiplerin açıklanması
- Metinde bulunan kapalı yerlerin, tarihî işaretlerin ve yazarın yaşamıyla irtibatlı hususların izah edilmesi
- Metnin fikrî, duygusal ve sanatsal değerinin ortaya konulması
- Yazarın dili kullanım şeklinin çağdaşlarından nasıl ayrıldığıının belirlenmesi
- Yazarın ifadelerinin altında yatan sosyal, felsefî ve dinî düşüncelerin ortaya konulması.³⁹⁴

Lanson'a göre edebî metin incelemelerinde şu soruların cevaplanması da önemlidir:

- Eser ne suretle vücuda gelmiştir? Hangi mizacın hangi şartlar karşısındaki ürünüdür?
- Eserin rağbet görmüş müdür? Yapmış olduğu tesir nasıldır?³⁹⁵

³⁹¹ Bk. Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 78; Bilgin Güngör, *Edebiyat Eleştirisi* (İstanbul: Şule Yayınları, 2015), 43-44. Salah Fadl, tarihsel eleştiri yönteminin öncü isimleri arasında Lanson'un yanı sıra Hippolyte Taine'den de bahsetmiştir. Bk. Fadl, *Menhecü'l-vâkı'yye fi'l-ibdâ'i'l-edebî*, 36-37.

³⁹² Nazım Taşan, "Edebiyat Tarihinde Usûl -Edebî Metin ve İnsan-", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (Mart/2018), 175-179.

³⁹³ Gustave Lanson, *Menhecü'l-Bahs fi'l-edeb ve'l-luğa*, çev. Muhammed Mendur (Kahire: el-Merkezu'l-Kavmî li't-Terceme, 2015), 36-37.

³⁹⁴ Lanson, *Menhecü'l-Bahs fi'l-edeb ve'l-luğa*, 37-38.

³⁹⁵ Lanson, *Menhecü'l-Bahs fi'l-edeb ve'l-luğa*, 38-39; Taşan, "Edebiyat Tarihinde Usûl -Edebî Metin ve İnsan-", 178.

Lanson'un fikirleri Arap edebî tenkidi üzerinde çok etkili olmuştur.³⁹⁶ Ahmed Dayf (1880-1945) ve Tâhâ Hüseyin (1889-1973) Sorbonne Üniversitesi'nde Lanson'dan ders almışlar,³⁹⁷ Muhammed Mendûr (1907-1965) Lanson'un *Méthodes de L'histoire Littéraire* (1909) adlı makalesini Arapçaya çevirerek *en-Nakdü'l-Menhecî 'inde'l-'Arab* (1946) adlı eserinde yayımlamıştır.³⁹⁸ Ahmed Emîn'in (1886-1954) *Fecrü'l-İslâm* (1928), *Duha'l-İslâm I-III* (1933-1936) ve *Zuhru'l-İslâm I-IV* (1945-1955) adlı eserleri, Akkâd'ın *İbnü'r-Rûmî hayâtühu min şî'rihi* (1931) ve *Şuarâ'u Mısır ve bî'atuhum fi'l-cîli'l-mazi* (1937) adlı eserleri de tarihsel eleştiri yönteminden yararlanılarak hazırlanan çalışmalar arasındadır.³⁹⁹

2.1.1.1. Tâhâ Hüseyin ve Tarihsel Eleştiri Yöntemi

Tâhâ Hüseyin, edebî tenkit yazılarında tarihsel yöntemle sınırlı kalmamış olsa da bu yöntemi gerçek anlamda kullanan ilk kişi olduğu kabul edilmektedir. *Zikrâ Ebi'l-'Alâ' el-Ma'arrî* (1914), *Hadîsü'l-erbi'â (I-III)* (1925-1926, 1957) ve *Ma'a'l-Mütenebbî* (1936) adlı eserlerinde tarihsel eleştiri yöntemini kullanmıştır.⁴⁰⁰ Bu eserlerde tarihsel eleştiri yöntemiyle ilgili olarak dikkat çeken hususlar şunlardır:

1. Şiirlerin ortaya çıktığı siyasî, toplumsal vb. bağlamla irtibatının açıklanması
- Tâhâ Hüseyin, 1914 yılında Mısır Üniversitesi'nde savunduğu doktora tezinin kitaplaştırılmış şekli olan *Zikrâ Ebi'l-'Alâ' el-Ma'arrî* adlı eserinde; Abbâsiler dönemi meşhur şairi Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin (ö. 449/1057) hayatını ve şiirlerini incelemiştir.⁴⁰¹

³⁹⁶ Bk. Fadl, *Menâhicü'n-nakdi'l-mu'âsir*, 36-37. Abdulmecid Hanûn, *el-Lansûniyye ve ebrazu e'lâmuha fi'n-nakdi'l-'Arabîyyi'l-hadîs* (Cezayir: Câmiatü'l-Cezâir, Ma'hedü'l-Luğa ve'l-Edebî'l-'Arabî, Doktora Tezi, 1991); Abdulmecid Hanûn, *el-Lansûniyye ve eseruhâ fi ruvvâdi'n-nakdi'l-'Arabî* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1996).

³⁹⁷ Bk. Âmir, “el-Menhecü't-târihi fi'n-nakdi'l-'Arabî ve tecelliyatu merceiyyâtuhu leda Tâhâ Huseyn”, 30; Şeyh, “Ahmed Dayf ve menhecü'd-dirâseti'n-nakdiyyeti'l-mukârane”, 246.

³⁹⁸ Âmir, “el-Menhecü't-târihi fi'n-nakdi'l-'Arabî ve tecelliyatu merceiyyâtuhu leda Tâhâ Huseyn”, 30; Muhammed Mendûr, esere daha sonra Fransız dil bilimci Antoine Meillet'in (1866-1936) bir makalesinin çevirisini de eklemiştir. Bk. Muhammed Mendûr, *Menhecü'l-bahs fi'l-edeb ve'l-luğa* (Kahire: el-Merkezu'k-Kavmî li't-Terceme, 2015).

³⁹⁹ Hamd, *Menâhicü'n-nakdi'l-edebîyyi's-siyâkiyye ve'n-nesakiyye*, 36.

⁴⁰⁰ Seyyid Kutub'a göre tarihsel, psikolojik ve sanatsal yöntemlerin bir arada kullanıldığı “mütেকâmil (bütüncül) yöntem”in uygulandığı örnekler Tâhâ Hüseyin'in çalışmalarında bulunmaktadır. Bk. Kutub, *en-Nakdü'l-edebî*, 253.

⁴⁰¹ Eserin 1922 yılındaki baskısı (müellif ilk baskısıyla aynı olduğunu ifade etmiştir) 386 sayfadan oluşmaktadır. Beş bölümden oluşan eserin giriş bölümünde çalışmanın kaynaklarından bahsedilmiş, ilk bölümünde (sayfa 20-125) şairin yaşadığı dönemin sosyal, siyasî, coğrafi, edebî vb. özellikleri anlatılmıştır. Eserin ikinci bölümünde (125-232) şairin hayatı anlatılmıştır. Üçüncü bölümünde (sayfa 232-297) şairin şiirleri ve nesirleri konu edilmiştir. Dördüncü ve beşinci bölümler ise şairin kendine güvenmesi gibi kişisel özellikleri ve düşüncelerine ayrılmıştır. Bk. Hüseyin, *Zikrâ Ebi'l-'Alâ' el-Ma'arrî*.

Bu çalışmanın büyük kısmını şairin yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, ekonomik vb. şartlarına ve şairin hayatına ayırmıştır. Böylece; Maarî'nin edebî şahsiyetinin oluşmasında etkili olan dış faktörlere vurguda bulunmuştur. Şairin yaşadığı dönemin ve hayatının anlatıldığı uzun bölümlerin ardından edebî eserlerin incelendiği bölüme geçildiğinde şu ifadeler yer verilmiştir: “(İlk bölümde ve ikinci bölümde anlatılan) bütün bu etkiler, Ebü'l-Alâ'nın edebî mirasının oluşmasına katkıda bulunmuştur.”⁴⁰²

Tâhâ Hüseyin'in *es-Siyâse* gibi gazetelerde yayımlanmış yazılarından oluşan⁴⁰³ *Hadîsü'l-erbi'â* adlı eserinde yer alan yazılarda tarihsel eleştiri yöntemi kullanılmıştır. Eserin birinci bölümünde; eski Arap şairleri hakkında yazılara yer verilmiş,⁴⁰⁴ bu yazılarda şairlerin yaşadıkları dönemin siyasî, sosyal vb. özellikleri ve hayatlarından geçen önemli olaylar dikkate alınarak şiirleri değerlendirilmiştir.⁴⁰⁵ Örneğin; Medineli şair el-Ahvas b. Muhammed el-Ensarî'nin yaşadığı ortamdaki siyasî atmosfer anlatıldıktan sonra; “Şimdi el-Ahvas'ın nitelendirildiği iki özelliği anlayabilirsiniz. Bunlar; bütün insanları küçümseyerek onları hicvetmesi ve eğlence düşkünü olmasıdır.” denilerek şairin hiciv şiirleri ortaya koyması ve şiirlerinde müstehcenliğe yer vermesi yaşadığı siyasî zorluklarla ilişkilendirilmiştir.⁴⁰⁶

2. Gazel türlerinin ortaya çıkışında etkili olan siyasî, toplumsal vb. faktörlere dikkat çekilmesi

Tâhâ Hüseyin, 1924 yılında *es-Siyase* gazetesinde yayımlanan “Şi'ru'l-ğazeliyyîn” başlıklı yazısında;⁴⁰⁷ Emevîler döneminde bedevîler arasında -yumuşak ifadeler ve samimi duygularla karakterize edilen- affî (uzrî) gazelin ortaya çıkışını bedevîlerin o dönemdeki siyasî, ekonomik, dinî vb. özellikleri bağlamında açıklamıştır. Onların yaşadıkları maddî sıkıntıların ve içinde bulundukları zorlu hayat şartlarının onları -o dönemde Mekke ve Medine şehirlerinde eğlence için söylenen gazelden farklı olarak- affî şiir söylemeye sevk ettiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁸

İmruülkays (ö. 540 dolayları) ve en-Nâbîga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]) gibi Câhiliye dönemi şairlerinin şiirlerinde kadından bahsedilirken daha çok kadının fiziksel görünümünün ya

⁴⁰² Hüseyin, *Zikrâ Ebi'l-'Alâ' el-Ma'arrî*, 232.

⁴⁰³ Bk. Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â*, 11.

⁴⁰⁴ Bk. Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â*, 17-323.

⁴⁰⁵ İlgili yazı 5 Kasım 1924 tarihinde *es-Siyâse* gazetesinde yayımlanmıştır. Bk. Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â*, 271-281.

⁴⁰⁶ Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â*, 275-276.

⁴⁰⁷ Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â*, 229-243.

⁴⁰⁸ Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â*, 234-235.

da ona duyulan arzunun dile getirildiğini, İslâmî dönemde ise affı (uzrî) şiirin ortaya çıkışıyla aşk ve onun kalpte bıraktığı etki ile âşığın yaşadığı duyguların ifade edildiğini belirtmiştir. Böylece; siyasî atmosferin yanı sıra dinî ve sosyal yaşantının da gazel şiirindeki farklı şekillerin ortaya çıkışını etkilediğine dikkat çekmiştir.⁴⁰⁹

3. Şiirlerin, toplumsal hayatı yansıttığı yönündeki düşüncesi

Tâhâ Hüseyin, edebî eserlerin ortaya çıktıkları dönemin toplumsal hayatına tanıklık ettiğini düşünmüştür. *Hadîsü'l-erbi'â'* adlı eserinde mucûn şairlerini konu edinmesiyle ilgili olarak söyledikleri; bu şiirleri, toplumsal hayatın bir yansıması olarak gördüğünü göstermektedir:⁴¹⁰

“İnsanların bundan hoşlanmadıklarını ve hoşlanmayacaklarını biliyorum ve bir yazarın Arap edebiyatının böyle bir yönünü (mucûn şiiri) ele alıp ayrıntılı olarak inceleyip insanlara onun ayrıntılarını göstermesinden nefret ettiklerini ve edeceklerini biliyorum. Yine de bunu fırsat buldukça yapmaya çalıştım. Çünkü eskilerin hayatı tümüyle tarihe malzeme olmuştur ve bu hayatı bütünüyle incelemek, tarihçiler ve yazarlar için faydalıdır hatta zorunludur.”⁴¹¹

Tâhâ Hüseyin'e göre şiirler, ortaya çıktıkları dönemi yansıttığından bir dönemi anlamak için o dönemin şiirlerine bakılması önem taşımaktadır. *Hadîsü'l-erbi'â'* da geçen şu ifadeler, Tâhâ Hüseyin'in Abbâsiler dönemindeki yaşantıyı o dönemin şiirleri üzerinden anlama eğiliminde olduğunu göstermektedir: “Bu çağın doğru bir resmini almak ve doğru bir hüküm vermek isterseniz; fakih, mütekellim ve râvîlerden ziyade şair ve yazarlara bakmak zorundasınız. Nitekim şair ve yazarlar topluluğu temsil ediyor; arzularını ve eğilimlerini ifade ediyor ve hayatın çalkantılı yönlerini tavsif ediyorlar.”⁴¹²

4. Câhiliye şiirinin o döneme aidiyetine şüpheyile yaklaşması

Tâhâ Hüseyin, *Fi'ş-Şiri'l-Câhilî* (1926) adlı eserinde; Câhiliye dönemi şiiri olduğu söylenen şiirlerin, Câhiliye toplumunun yaşantısını, o dönemde kullanılan dil ve lehçe özelliklerini göstermediğini iddia ederek bu şiirlerin İslâmî dönemde uydurulduğunu iddia etmiştir. Bu iddiasını eserde şöyle ifade etmiştir:⁴¹³ “İslam öncesi dediğimiz şeyin

⁴⁰⁹ Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â'*, 237.

⁴¹⁰ Arap dil âlimleri mucûn kelimesinin anlamını, insanın yapmış olduğu ahlaksızlığa veya herhangi bir şeye pek fazla aldırış etmemesi ve bundan utanmaması şeklinde açıklamışlardır. Bk. Mustafa Çınar, “Arap Edebiyatında Mucûn (Müstehcen) Şiirleri ve Şairleri Üzerine Bir İnceleme”, *KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2015), 17-30.

⁴¹¹ Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â'*, 13.

⁴¹² Bk. Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â'*, 358.

⁴¹³ Tâhâ Hüseyin, *Fi'ş-Şiri'l-Câhilî* (Sousse: Dârü'l-Maârif, 1926), 14.

büyük çoğunluğu, hiçbir şekilde İslam öncesi değildir. İslâmî (döneme aittir) ve Müslümanların hayatlarını, eğilimlerini ve arzularını Câhiliye dönemindeki insanların hayatlarından daha çok temsil eder.”⁴¹⁴

Tâhâ Hüseyin, bu iddiasının ne tür sonuçlar doğuracağını farkında olduğunu ama yine de duyurmaktan tereddüt etmediği şu sözlerle ifade etmiştir: “Size ve diğer okurlara, İmruülkays, Tarafe, İbn Külsûm veya Antere şiiri olarak okuduğunuz şeylerin hiçbir şekilde bu kimselere ait olmadığını duyurmakta çekince duymuyorum.”⁴¹⁵

Tâhâ Hüseyin, Câhiliye dönemine ait olduğu söylenen şiirlerde o dönemin dil ve sanat özelliklerinin bulunmadığını, bundan dolayı Kur’ân’ın tefsiri ve hadislerin açıklanmasında delil olarak kullanılamayacağını iddia etmiştir.⁴¹⁶

2.1.1.2. Ahmed Dayf ve Tarihsel Eleştiri Yöntemi

Ahmed Dayf, 1912 yılında Fransa’ya giderek yaklaşık yedi yıl orada eğitim görmüş,⁴¹⁷ Fransa’da bulunduğu dönemde Lanson’dan ders almıştır.⁴¹⁸ *Mukaddime li-dirâseti belâğati’l-‘Arab* (1921) adlı eserinde; edebî eserlerin dil ve gramer açısından değerlendirmesini yeterli bulmayarak yazarların hayatlarının ve içinde yaşadıkları toplum yaşamının da incelenmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴¹⁹ Ahmed Dayf, edebî eserlerin yazarın iç dünyasının ve eserin ortaya çıktığı toplumun doğru bir temsili olduğu düşüncesine ise kısmen katılmıştır. Dayf’ın bu konudaki düşüncelerini şöyle tasnif etmek mümkündür:⁴²⁰

- Olumlu baktığı yönler:

Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati’l-‘Arab* adlı eserinde Fransız yazar Maurice Croiset’un (1846-1935); “Hatibin cümlesi ya da şairin beyti, bir halkın dil ve tarihini gösteren, ona bu şekli veren sanatçıyı gösteren bir aynaya benzer.” şeklindeki sözlerine yer vermiş, eserin “el-Belâğa ve’l-ictimâ” başlıklı bölümünde; edebiyatın milletlerin

⁴¹⁴ Hüseyin, *Fi’ş-Şiri’l-Câhilî*, 19.

⁴¹⁵ Hüseyin, *Fi’ş-Şiri’l-Câhilî*, 19.

⁴¹⁶ Hüseyin, *Fi’ş-Şiri’l-Câhilî*, 21.

⁴¹⁷ Emîn, *Neş’etü’n-nakdi’l-edebîyyi’l-hadîs fî Mısır*, 307; Halil eş-Şeyh, “Ahmed Dayf ve menhecü’d-dirâseti’n-nakdiyyeti’l-mukârane”, *Mecelletü merkezi’l-vesâiki ve’d-dirâsâti’l-insâniyye* 10 (1998), 246-247.

⁴¹⁸ Bk. Âmir, “el-Menhecü’t-târihi fî’n-nakdi’l-‘Arabî ve tecelliyâtu merceyyâtuhu ledâ Tâhâ Huseyn”, 30; Şeyh, “Ahmed Dayf ve menhecü’d-dirâseti’n-nakdiyyeti’l-mukârane”, 246.

⁴¹⁹ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati’l-‘Arab*, 164-165.

⁴²⁰ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati’l-‘Arab*, 97-98.

toplumsal hayatını, düşünce, inanç, tasavvur ve hayallerini yansıtır yansıtmadığını ele almıştır.⁴²¹

Edebiyatın, toplumsal hayatı temsil etmesine Emevîler dönemi şiirinden örnekler vermiştir. O dönemde, şairlerin siyasî hiziblerine göre Alevîler, Emevîler ve Hâricîler olarak sınıflara ayrıldıklarını, şiirlerinde bunun yansımaları olduğunu belirtmiştir.⁴²² Dayf'a göre toplumsal hayatın edebî eserlerdeki yansımasına verilebilecek güzel bir örnek de modern dönemde Muhammed el-Müveylihî'nin (1858-1930) makâme tarzında kaleme aldığı Hadîsü 'Îsâ b. Hişâm adlı eseridir. Dayf, bu eserde; Mısır'daki yaşamın bir resminin bulunduğunu, o dönemdeki Mısır yaşamının, düşünce, ahlâk ve adetlerinin, güzel ve kötü meziyetlerinin esere yansıtıldığını belirtmiştir.⁴²³

- Olumsuz baktığı yönler:

Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab* adlı eserinde, hikâye ve romanları tarihî kaynaklar olarak değerlendiren görüşü ele alıp değerlendirmiştir. Ona göre; bu görüşü benimseyenler çocuk, genç, asker, yönetici, siyasetçi vb. farklı yaş ve meslek gruplarından insanların edebî eserlerde gerçeğe uygun şekilde yer aldığını iddia ederler. Halbuki; Arap şiirinde bu durum tam olarak geçerli değildir; çünkü Arap şiiri, hayal ve mübalağa içerir.⁴²⁴ “Şiir, Arapların sicil defteridir; ahlak, adet, soy ve savaşları burada kayıtlıdır.” denilmesi şiirin, genel tarih için delil olabileceği anlamına gelmez. Bir şair bir hikâye anlatırsa bu hikâye, tarih kitaplarındaki gibi kanıtlanmış bir gerçek olarak kabul edilemez.⁴²⁵

Dayf'e göre; Arapların şiirlerinde onların ahlakını yansıtan cömertlik, cesaret, haksızlığına gelememek gibi hususlar yer alır; ancak bir insanı bütünüyle şiirinden incelemek mümkün değildir. Yazılanlar yazar hakkında fikir verse de bir yazarın cömertliği övmesi onun cömert olduğunun kanıtı sayılamaz.⁴²⁶

⁴²¹ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 19, 63-65.

⁴²² Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 19, 63-65.

⁴²³ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 66-67.

⁴²⁴ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 67-68.

⁴²⁵ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 69.

⁴²⁶ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 71.

2.1.1.3. Tarihsel Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler

Tarihsel eleştiri yöntemi; edebî eser ile onu biçimlendiren tarihî şartlar arasındaki ilişkileri açığa çıkarması bakımından önemli bir tenkit yöntemi sayılmaktadır. Bununla beraber eleştirildiği bazı hususlar bulunmaktadır. Bunlar;⁴²⁷

1. Edebî eserlerin sanatsal yönünü göz ardı etmesi

Tarihsel eleştiri yöntemi, edebî eserin ortaya çıktığı dönemin özelliklerinin anlaşılmasına büyük önem verirken eserlerin sanatsallığını ortaya koymakta yetersiz kalmaktadır.⁴²⁸

Salah Fadl, *Menâhicü'n-nakdi'l-mu'âsır adlı* eserinde; edebiyat araştırmacısının asıl görevinin edebî eserlerin estetik değerini açıklamak olduğunu ifade ederek bu hususa değinmiştir. Ona göre; siyasî, ekonomik ve toplumsal alanlarda toplanan veriler şiir, tiyatro, roman gibi farklı edebî türlerdeki çalışmaların değerini açığa çıkarmakta yetersiz kalmaktadır.⁴²⁹

2. Eksik inceleme

Tarihsel eleştiri yönteminin kullanımında tarihî vesikaların eksik olması sebebiyle hatalı sonuçlara varılabilmektedir.⁴³⁰ Dolayısıyla; yapılacak değerlendirmelerde yeterli düzeyde vesikanın bulunması gerekmektedir. Seyyid Kutub, Tâhâ Hüseyin'in *Hadîsü'l-erbiâ'* adlı eserinde Abbâsiler dönemindeki mucûn (müstehtecen) şiirini asrın ruhunun bir delili olarak saymasını bu açıdan eleştirmiş, o döneme dair belgelerin kapsamlı olarak incelenmesiyle bir hükme varılması gerektiğini ifade etmiştir.⁴³¹

3. Kesin hükümler

Edebî hayattaki gelişmeler hakkında kesin hükümlerde bulunulmasına ihtiyatla yaklaşan eleştirmenler bulunmaktadır. Tâhâ Hüseyin'in eserinde geçen; “Hintçeden yapılan çeviriler Abbâsiler devletinde zühd şiirini ortaya çıkarmıştır.”, “Pers etkisinin yayılması mucûn şiiri ve hamriyyatı (şarap konulu şiirler) ortaya çıkarmıştır.” şeklinde kesinlik ifade eden cümleler bu kapsamda eleştirilmiş, edebî ve sosyal bir oluşumun tek bir sebebe indirgenmesi doğru bulunmamıştır.⁴³²

⁴²⁷ Bk. es-Sadık Dehhâş, “İşkâliyyetü'l-menheci't-tarihî fi'd-dirâsâti'n-nakdiyyeti'l-edebiyye”, *Mecelletü's-Savtiyyât* 20 /2 (2018), 535; Kutub, *en-Nakdü'l-edebî*, 167; Güngör, *Edebiyat Eleştirisi*, 45; Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, 82.

⁴²⁸ Hamd, *Menâhicü'n-nakdi'l-edebiyyi's-siyâkiyye ve'n-nesakiyye*, 32.

⁴²⁹ Fadl, *Menhecü'l-vâkı'ıyye fi'l-ibdâ'i'l-edebî*, 40.

⁴³⁰ Kutub, *en-Nakdü'l-edebî*, 167.

⁴³¹ Kutub, *en-Nakdü'l-edebî*, 168.

⁴³² Bk. Kutub, *en-Nakdü'l-edebî*, 168.

4. Yansıtmacı görüş

Edebî eserlerin ortaya çıktığı dönemi yansıttığı düşüncesine karşı çıkan eleştirmenler bulunmaktadır. Örneğin; Ahmed Dayf, “Reşîd’in zamanını Ebû Nüvâs ve benzerlerinin şiirleriyle, şairleri de bu ahlakla yargılasaydık durum ne olurdu!” diyerek şiirlerin dönemin ve toplumun tam bir resmi olamayacağına dikkat çekmiştir.⁴³³

2.1.2. Sosyolojik Eleştiri Yöntemi

Madame de Stael (1766-1817) edebiyatın, toplumun bir ifadesi olduğu düşüncesini Almanlar’dan ödünç almış, dönemin tarihçileri ve eleştirmenleri de bu ilkeden etkilenmişlerdir. O dönemde deneysel bilimlerde yaşanan büyük gelişmeler, edebiyat alanında da deneysel bilimlerin yasalarına benzer yasaların ortaya konulması konusunda eleştirmenleri cesaretlendirmiştir.⁴³⁴ Sainte-Beuve’in öğrencilerinden olan Fransız eleştirmen Hippolyte Taine (1828-1893), edebiyatı ortaya çıkaran yasaların tespitine ilişkin determinist bir teori öne sürmüştür.⁴³⁵

Taine, *Histoire de la littérature anglosie* (1863) adlı eserinde; “Tıpkı mineralojide kristallerin, ne kadar çeşitli olursa olsunlar, birkaç basit fiziksel biçimden türediği gibi tarihte de medeniyetler, ne kadar çeşitli olursa olsunlar birkaç basit manevi biçimden türerler.” diyerek toplumların duyuş ve düşünüş sistemlerini oluşturan temel kaynakları saptamaya çalışmıştır. Ona göre bu kaynaklar; ırk (race), çevre (milieu) ve an/zaman (moment) kavramlarıyla ifade edilir.⁴³⁶ Irk; doğuştan getirilen özellikler ve kabiliyetler, çevre; iklim, coğrafi durum, sosyal ve siyasî durum gibi insanları etkileyen dış faktörlerdir. Taine bu iki faktörle ilgili olarak şöyle söylemiştir: “İlkel ve kalıcı katın (ırk) üzerine ikincil ve arızı katlar (çevre) yayılır ve fiziksel ya da toplumsal koşullar bu verili doğal katı bozar ya da tamamlar.”⁴³⁷

Taine çevrenin etkisini açıklamak için Cermen ırklarıyla Latin ve Helen ırkları arasında bir mukayese yapmıştır. İklim ve diğer coğrafi özelliklerin onların yeme alışkanlıkları,

⁴³³ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati’l-‘Arab*, 75.

⁴³⁴ Bk. Dayf, *Fi’n-Nakdi’l-edeb*, 36.

⁴³⁵ Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 83; Güngör, *Edebiyat Eleştirisi*, 25; Abdullah Hızır Hamd, *Mevsû’atı ulûmi’l-luğati’l-‘Arabiyye (en-Nakdü’l-edebî)* (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 2023), 777.

⁴³⁶ Bk. Hippolyte Taine, “İngiliz Edebiyatı Tarihi: Giriş”, çev. Günil Özlem Ayaydın Cebe, *Kün: Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Yaz 2022), 19-37.

⁴³⁷ Taine, “İngiliz Edebiyatı Tarihi: Giriş”, 28.

duygu durumları, yaşam şekilleri ve sanat eğilimleri üzerinde etkide bulunduğunu belirtmiştir.⁴³⁸

Taine'in üzerinde durduğu üçüncü faktör; an/zaman (moment) yani selef ya da halef olma durumudur. Bir sanat eseri kendisinden önce ortaya konulan eserin halefi durumundadır ve ilk eser ikincisini belirlemiş olur.⁴³⁹

Salâh Fadl, *Menhecü 'l-vâkı 'ıyye fi 'l-ibdâ 'i 'l-edebî* eserinde; Taine'in bizzat kendisinin teorisini kendi çalışmasında (İngiliz Edebiyatı Tarihi) tam olarak uygulamadığını, Shakespeare'dan (1564-1616) bahsederken onun dehasına ve bireysel yeteneğine dikkat çekme ihtiyacı hissettiğini belirtmiştir.⁴⁴⁰ Berna Moran da *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri* adlı eserinde şu ifadelerle yer vermiştir: “Taine, bilimsel olduğuna inandığı yöntemini başarıyla uygulamış sayılamaz. Kavramları kesinlikten yoksundur ve yöntemini acemice, kabaca kullanmaktadır.” “Fakat belli bir tutumun ve yöntemin kurucusu olmak bakımından önemlidir.”⁴⁴¹

19. yüzyılın sonlarından itibaren Taine'in teorisinde olduğu gibi edebiyatı katı bilimsel yasalarla açıklama çabaları yeterli görülmeyle, edebî eserlerin kişide bıraktığı etkiyi öne çıkaran düşünceler ortaya çıkmıştır.⁴⁴² Edebiyatın yasalarının, zorlayıcı ve kesin yasalar olmadığı, doğa yasalarından çok insanın gelişimini, davranışlarını ve toplumsal ilişkilerini inceleyen bilimlerin yasalarına benzediği düşüncesi öne çıkmıştır.⁴⁴³ Şevkî Dayf, bu konuda şöyle söylemiştir: “Bu, eleştirinin bilimsel yöntemden uzak olduğu anlamına gelmez; aksine eleştirinin insan bilimleriyle, özellikle sosyoloji ve psikolojiyle bağının güçlenmesiyle yeni yönlerle doğru ilerlediği anlamına gelir.”⁴⁴⁴

2.1.2.1. Hüseyin Heykel ve Sosyolojik Eleştiri Yöntemi

Ahmed Dayf, Tâhâ Hüseyin ve Muhammed Mendûr gibi Mısırlı eleştirmenler, eserlerinde Taine'e atıfta bulunsalar da onun “ırk”, “çevre” ve “an/zaman” unsurlarıyla formüle edilen teorisine eleştirel şekilde yaklaşmışlardır.⁴⁴⁵ Bu düşünce modern dönem

⁴³⁸ Taine, “İngiliz Edebiyatı Tarihi: Giriş”, 28.

⁴³⁹ Taine, “İngiliz Edebiyatı Tarihi: Giriş”, 29.

⁴⁴⁰ Fadl, *Menhecü 'l-vâkı 'ıyye fi 'l-ibdâ 'i 'l-edebî*, 28.

⁴⁴¹ Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 85.

⁴⁴² Dayf, *Fi 'n-Nakdi 'l-edeb*, 40-41.

⁴⁴³ Dayf, *Fi 'n-Nakdi 'l-edeb*, 41.

⁴⁴⁴ Dayf, *Fi 'n-Nakdi 'l-edeb*, 41.

⁴⁴⁵ Bk. Mendûr, *en-Nakdü ve 'n-nukkâdü 'l-mu 'âsırûn*, 90; Hüseyin, *Hadîsü 'l-erbi 'â*, 377.

Mısırlı eleştirmenler içerisinde özellikle Muhammed Hüseyin Heykel'in yazılarında yer bulmuştur.⁴⁴⁶ Hüseyin Heykel'in Mısırlı yazar Kâsım Emîn hakkındaki yazılarında Taine'in düşüncelerinden etkilendiği fark edilmektedir.⁴⁴⁷

Hüseyin Heykel önemli gördüğü ve etkilendiği isimlerin hayatlarına yer verdiği *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye* (1929) adlı eserinde de Taine'nin hayatına bir bölüm ayırmış,⁴⁴⁸ Mısırlı yazar Kâsım Emîn (1863-1908) üzerine kaleme aldığı "Kâsım Emîn-1" başlıklı yazısında, Taine'in *History of English Literature* adlı eserinin giriş bölümünden bazı alıntılar yapmıştır.⁴⁴⁹ "Kâsım Emîn-2" başlıklı yazısında Taine'in düşüncelerinin Heykel üzerindeki etkisi daha belirgindir. Bir yazar ve fikir insanı olarak Kâsım Emîn'i anlayabilmek için onu etkileyen çevre faktörlerini incelemiştir. Bu hususta şu ifadelerle yer vermiştir: "Mısır'ı iki açıdan ele almalıyız. Birincisi; doğal çevre, ikincisi sosyal çevredir. Çünkü doğal çevre, içinde yaşayan insanlar üzerinde özellikle karakterlerin şekillenmesinde büyük etkide bulunur. Sosyal çevre de düşüncelerinin şekillenmesinde büyük etkiye sahiptir."⁴⁵⁰

Hüseyin, Mısır'ın doğal ve sosyal çevre özelliklerinin, Mısır ruhunda var olan doğal teslimiyeti artırdığını ifade ettikten sonra Kâsım Emîn'in bir süre Fransa'da bulunmasının onda oluşturduğu etkiyi şöyle açıklamıştır:⁴⁵¹ "Kâsım Emîn ömrünün bir dönemini bu ortamda geçirmiş ve o kadar etkilenmişti ki; Mısır'daki itaatkâr, dingin ortamın gerektirdiği özellik ve vasıflar örtülmüş, bu etki; psikolojik durumunda, ahlakında, eserlerinde ve inançlarında büyük oranda ortaya çıkmıştır."⁴⁵²

Heykel'in bu ifadeleri Taine'in şu cümlelerini hatırlatmaktadır: "İlkel ve kalıcı katın (ırk) üzerine ikincil ve arızı katlar (çevre) yayılır ve fiziksel ya da toplumsal koşullar bu verili doğal katı bozar ya da tamamlar."⁴⁵³ Heykel, Kâsım Emîn'in Mısır toplumunda dikkat

⁴⁴⁶ Zamanla Heykel'in düşünceleri değişmiş, Taine'nin yaklaşımını savunmaktan vazgeçmiştir. Bk. Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 103.

⁴⁴⁷ Bk. Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 70, 103. Heykel'in, "millî edebiyat" düşüncesinin oluşmasında Taine'den yaptığı okumaların etkisi olduğunu ifade eden yazarlar bulunmaktadır. Bk. Michelle Hartman, "Muhammad Husayn Haykal", Roger Allen (ed.), *Essays in Arabic Literary Biography 1850-1950* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010), 132.

⁴⁴⁸ Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 173-189.

⁴⁴⁹ Bk. Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâğ*, 62; Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 70.

⁴⁵⁰ Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâğ*, 65-66.

⁴⁵¹ Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâğ*, 69.

⁴⁵² Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâğ*, 75.

⁴⁵³ Taine, "İngiliz Edebiyatı Tarihi: Giriş", 28.

eken -kadın hakları savunuculuğu gibi- fikirlerini Taine'in teorisinden yararlanarak açıklamaya çalışmıştır.⁴⁵⁴

2.1.2.2. Sosyolojik Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler

Ahmed Dayf, Tâhâ Hüseyin ve Salâh Fadl gibi Mısırlı eleştirmenler, Taine'in ırk, çevre ve an/zaman faktörleriyle açıkladığı teorisinin sınırlılıklarına dikkat çekmişlerdir. Ahmed Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab* adlı eserinde, Taine'in teorisinde ifade edilen unsurların insan için önemli olduğunu, ancak bu etkilerin genel olduğunu ve bireysel pek çok durumu açıklamakta yetersiz kaldığını belirtmiştir.⁴⁵⁵ Kişinin bireysel olarak incelenmesinin gerektiği durumların bulunduğunu vurgulamış ve şu ifadelere yer vermiştir: “Aksi halde; belli bir organ hakkında yargıya varmak için tüm vücudu inceleyen ama o organa özgü semptomlara bakmayan bir doktora benzer. Aynı millette, aynı ülkede, aynı aile ya da aynı evde birbirinden farklı fikirler, farklı eğilimler ve farklı istekler bulunduğunu görürsünüz. Bu durumu, Taine'in görüşüyle nasıl açıklarız?”⁴⁵⁶

Dayf'e göre; Taine'in pozitif felsefeye dayanan teorisi, bir milleti bütün olarak değerlendirmek için uygun olabilir, ancak belirli kişileri incelerken yeterli değildir ve kendisinin kabul edemeyeceği katı bilimsel bir doktrindir.⁴⁵⁷

Tâhâ Hüseyin, 31 Ocak 1923 tarihinde *es-Siyase* gazetesinde yazdığı yazısında; “Eleştiri, -defalarca- kuralları ve ilkeleri olan bir bilim haline getirilmek istendi ama başarılı olunamadı.” ifadesinde bulunmuş,⁴⁵⁸ *Fi'l-Edebi'l-Câhilî* adlı eserinde Taine'in teorisinin yetersiz kaldığı hususu şöyle açıklamıştır:

“(Taine) doğa bilimlerinin doğa olaylarını açıkladığı gibi edebî olguları açıklamış, yasalarını çıkarmıştır; ancak bundan değerli bir şey elde edilemeyecektir; zira çevre, zaman ve ırktan bahsetmiş, edebî sanatların gelişiminden bahsetmiş olsa da hâlâ önünde özölmemiş ve çözemeyeceği bir düğüm vardır. O da, edebî üretimi yapan kişinin kişiliği ve edebî eserleriyle arasındaki irtibattır. Bu nasıl bir kişiliktir? Victor Hugo, Victor Hugo olmayı ve gerçekleştirdiği mucizeleri nasıl başarmıştır?”⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ Bk. Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâğ*, 75, 83.

⁴⁵⁵ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 121-122.

⁴⁵⁶ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 122.

⁴⁵⁷ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 123.

⁴⁵⁸ Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â*, 377.

⁴⁵⁹ Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Câhilî*, 41.

Salâh Fadl da *Menâhicü'n-nakdi'l-mu'âsır* adlı eserinde; Taine'in teorisini bireysel dehaya yer vermediği gerekçesiyle eleştirmiştir. Ona göre aynı çevrede yaşayan ama sanatsal üretimde diğer kişileri geçen bireylerin bulunması bireysel yetenekleri dikkate almayı gerektirir. Dolayısıyla eleştirmenlerin ya da edebî üretimi inceleyenlerin hesaba katması gereken bir faktör daha bulunmaktadır; o da bireysel yetenek ve kişilerin yaratıcılığıdır.⁴⁶⁰

Salâh Fadl, *Menâhicü'n-nakdi'l-mu'âsır* adlı eserinde “el-Menhecü'l-ictimâ'î” başlığı altında edebiyat ile toplumu birbirine bağlayan çalışmaların karşılaştığı bir sorun olarak şu hususa dikkat çekmiştir:

“Toplumun siyasî ve ekonomik sisteminde ve kültürel üretiminde ne zaman gelişme yaşansa edebî gelişmenin ona eşlik edeceği yönünde bir beklentiye girilmektedir. Oysa farklı edebiyatların ve toplumların tarihi incelendiğinde bu ilişkinin doğru olmadığı kanıtlanmıştır. Toplumların siyasî çözülme, ekonomik ve toplumsal gerileme yaşadıkları tarihsel dönemlerde, sanatsal ve edebî gelişmeye tanık olduğu pek çok örnek vardır. Bu husus, Arap tarihinden vereceğimiz örneklerle daha da netlik kazanacaktır. İkinci Abbâsiler dönemi; yönetim gücünün Araplardan Arap olmayanlara aktarıldığı, küçük devletlerin ortaya çıktığı, toplumsal bozulmaların yaşandığı devletin çözülme dönemidir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen (bu dönem) büyük Arap şairlerle ilişkilendirilmiştir ki; onlar Arap kültüründe şiirsel yaratıcılığın zirvesini temsil ederler.”⁴⁶¹

2.1.3. İdeolojik Eleştiri Yöntemi

İdeolojik eleştiri yöntemi, edebî eserlerin salt estetik faaliyetler olmadığını, toplumsal ve siyasî hayatla güçlü irtibatlarının bulunduğunu, edebî eserlerin toplumsal değişimlerde önemli unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁶²

20. yüzyılda Arap dünyasındaki siyasî ve sosyal hayat çeşitli ideolojilerin ve siyasî görüşlerin Mısır'da karşılık bulmasına zemin hazırlamış,⁴⁶³ ideolojik görüşleri ihtiva eden dergiler yayımlanmaya başlamıştır. Mısır'da Selâme Mûsâ'nın (1887-1958) devrimci ve sosyalist görüşlerini ihtiva eden makalelerine yer verdiği *el-Mecelletü'l-cedide* adlı

⁴⁶⁰ Fadl, *Menâhicü'n-nakdi'l-mu'âsır*, 36.

⁴⁶¹ Rüşdî, *Menâhicü'n-nakdi'l-mu'âsır*, 46.

⁴⁶² İsmailoğlu, *en-Nakdü'l-edebî*, 112; Devvâra, *Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn*, 263.

⁴⁶³ Bâzeğî, *İstikbâlü'l-âhari'l-ğarb fi'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-hadis*, 138-139.

dergisi bunlardandır.⁴⁶⁴ 1952 Mısır Devrimi'nin gerçekleşmesinin ardından devrim ilkelerini yaymak için 7 Aralık 1953'te çıkartılan *el-Cumhûriyye* gazetesinin edebiyat sayfası editörü olan Luis Avad, edebiyatın hayatla olan bağına dikkat çekmek için “yaşam için edebiyat” sloganıyla yazılar kaleme almaya başlamıştır. İlk yazısında şu ifadelere yer vermiştir: “Yeni bir çağın eşiğindeyiz ve yeni bir yaşam uğruna edebiyat yazıyoruz. Evet, yeni hayat! Efsanelerde anka kuşunun her yüz yılda bir yaşlandıkça kendini yaktığı ve böylece küllerinden yeni bir anka kuşunun doğduğu anlatılır. Mısır, bu yeni anka kuşudur ve anka kuşu ölmez. Bundan dolayı yeni bir hayat için yazıyoruz.”⁴⁶⁵

Sanatın toplumsal işlevine dair Luis Avad'ın başlattığı tartışmalara Muhammed Mendûr da katılarak edebiyat ve toplum ilişkisi üzerine tartışmalar yapılmıştır.⁴⁶⁶ Luis Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb* (1963) adlı eserini kaleme alarak sosyalizm perspektifinden edebiyatı konu edinmiş,⁴⁶⁷ Mahmûd Emîn el-Âlim (1922-2009) ve Abdülazîm Enîs (1923-2009) *Fi's-Sekâfeti'l-Mısriyye* (1955) adlı eserlerini kaleme alarak edebiyatın toplumsal misyonunu öne çıkarmışlar, Mısırlı ediplerin hitap ettikleri halka karşı büyük sorumlulukları bulunduğunu vurgulamışlardır.⁴⁶⁸

Muhammed Mendûr, “ideolojik eleştiri”nin üç ana işlevi bulunduğunu belirtmiştir. Bunlar:

1. Sanatsal ve edebî eserleri yorumlamak ve analiz etmek. Okurların onları anlamalarına, yakın ve uzak hedeflerini kavramlarına yardımcı olmak. Bu işlevinde eleştiri, yazarın hayalinin de ötesinde eleştirmenin yeni değerler ekleyeceği yaratıcı bir süreç olarak görülmüştür.
2. Sanatsal ve edebî eserleri dil vb. sanatsal ilkeleri dikkate alarak değerlendirmek.
3. Çağın değerlerini, insanların ihtiyaç ve taleplerini dikkate alarak sanatçıları ve yazarları yönlendirmek.⁴⁶⁹

⁴⁶⁴ İbrahim Halîl, *el-Müsâkefe ve'l-menhec fi'n-nakdi'l-edebî* (Amman: Dârü'l-Mecdalâvî, 2011), 99; Mucellî, *Luis 'Avad ve me 'ârikühü'l-edebiyye*, 103.

⁴⁶⁵ Mucellî, *Luis 'Avad ve me 'ârikühü'l-edebiyye*, 105.

⁴⁶⁶ Tâhâ Hüseyin, gazetenin 18 Aralık 1953 tarihli yazısında “yaşam için edebiyat” sloganının taraftarlarının yeni bir şey icat etmediklerini, edebiyatın araç olamayacağını ifade ettiği yazısıyla bu tartışmalara katılmıştır. Muhammed Mendûr, gazetenin 26 Aralık 1953 tarihli yazısında Avad'ın çağrısını desteklemiştir. Bk. Mucellî, *Luis 'Avad ve me 'ârikühü'l-edebiyye*, 111-115.

⁴⁶⁷ Bk. Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb*, 8.

⁴⁶⁸ Bâzeğî, *İstikbâlü'l-âhari'l-ğarb fi'n-nakdi'l-'Arabîyyi'l-hadîs*, 140-141; Âlim-Enîs, *Fi's-Sekâfeti'l-Mısriyye*.

⁴⁶⁹ Mendûr, *en-Nakdü ve'n-nukkâdü'l-mu 'âsırün*, 140.

2.1.3.1. Muhammed Mendûr ve İdeolojik Eleştiri Yöntemi

Muhammed Mendûr, kendisiyle yapılan bir röportajda onu bu yöntemi benimsemeye yönelten nedenleri şöyle açıklamıştır:⁴⁷⁰

“Hayatımızın siyasî ve sosyal yönleriyle ilgili genel meselelere verdiğim önem ve sosyalist düşünceye olan inancım beni bu yöntemi benimsemeye yöneltti. Kırsalda yetişmem, orada yaşayanlarla ve halkımızın mazlum işçi kesimiyle devamlı surette irtibat halinde olmam hasebiyle gazetede, avukatlıkta ve parlamentoda çalıştığım süre zarfında toplumumuzun gerçekliğiyle ilgili bilgimin artması bu inancımı daha da artırdı.”⁴⁷¹

Muhammed Mendûr’un ideolojik eleştiri yaklaşımında şu özellikler dikkat çekmektedir:⁴⁷²

- Biçim ve içerik arasında daha çok biçimden yana bir tercihte bulunması:

Muhammed Mendûr, eleştiride genel estetik değerleri dikkate almakla beraber genellikle içeriğe öncelik verdiğini belirtmiştir.⁴⁷³

- “Sanat için sanat” anlayışını reddetmesi:

Muhammed Mendûr, “el-Menhecû’l-îdûlûciyye fi’n-nakd” başlıklı yazısında; sanatın ve edebiyatın, insanların daha iyi, daha güzel ve daha mutlu olacakları şeylere doğru sürekli gelişimleri için olduğunu ifade ederek “sanat için sanat” anlayışını reddetmiştir.⁴⁷⁴

- Edebiyatın siyasî, toplumsal bir misyonu olduğunu düşünmesi

Edebiyatın siyasî ve toplumsal bir görevi olduğunu düşünen Mendûr, şu ifadelerde bulunmuştur: “Edebiyatın siyasî bir görevi vardır, fakat o, bu görevi doğrudan yapmaz... Edebiyatın siyasî gelişimdeki görevi; hayatın maddî ve sosyal gelişim olgularının ardında saklı olan değerleri alıp açığa çıkararak daha büyük bir gelişim yönünde etkin bir güce dönüştürmesidir.”⁴⁷⁵

Muhammed Mendûr’a göre; sanatçıların ve yazarların kendi işlerine çekildikleri zamanlar geride kalmış, kendilerini mücadeleye adama zamanı gelmiştir.⁴⁷⁶ Ona göre; bilimsel keşiflerin hızla arttığı bir çağda bu keşiflerin insanları mutlu etmek

⁴⁷⁰ Bk. Devvâra, ‘Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn, 223-277.

⁴⁷¹ Devvâra, ‘Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn, 262.

⁴⁷² Bk. Muhammed Mendûr, “el-Menhecû’l-îdûlûciyye fi’n-nakd”, *el-Mecelle* 73 (1963), 12-15; Mendûr, *en-Nakdü ve’n-nukkâdü’l-mu’âsirûn*, 135-140.

⁴⁷³ Devvâra, ‘Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn, 262.

⁴⁷⁴ Mendûr, *en-Nakdü ve’n-nukkâdü’l-mu’âsirûn*, 138.

⁴⁷⁵ Devvâra, ‘Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn, 263.

⁴⁷⁶ Mendûr, *en-Nakdü ve’n-nukkâdü’l-mu’âsirûn*, 138.

yerine yok etme aracı haline gelme ihtimaline karşı sanatçıların ve ediplerin insanların vicdanlarını geliştirme görevleri vardır. Konuyla ilgili açıklamasında, Fransız rönesans düşünürü François Rabelais'in (ö. 1553); "Vicdan olmadan bilim, ruhun yıkımından başka bir şey değildir." sözünü aktararak sanatçıların ve yazarların toplumsal, vicdanî sorumluluğuna dikkat çekmiştir.⁴⁷⁷

2.1.3.2. İdeolojik Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler

Mısır'da ideolojik eleştiri yöntemine yöneltilen en güçlü eleştiriler, "sanat için sanat" anlayışını savunan Reşâd Rüşdî ve çevresi tarafından gerçekleştirilmiştir. Nebîl Râğıb, *Reşâd Rüşdî* adlı eserinde şu ifadelerle yer vermiştir:⁴⁷⁸

"1960'ın sonları ve 1961'in başlarında edebiyat ve eleştiri alanında bir tartışma ortaya çıktı. (Reşâd Rüşdî) parlak eleştiri kılıcını eşsiz bir savaşçı gibi çekti. Genç yaşlarına rağmen öğrencilerinden oluşan bir grup şövalye; Muhammed Mendûr, Luis Avad, Abdulkâdir el-Kit ve Enver el-Ma'addâvî liderliğindeki en sert büyük eleştirmenlere meydan okudu. Tartışma sadece uzmanlaşmış dergilerde değil, aynı zamanda günlük gazetelerin sayfalarında da gerçekleşti."⁴⁷⁹

Reşâd Rüşdî'nin Muhammed Mendûr'a yönelttiği eleştiriler şu hususlarda toplanmaktadır:

1. Edebiyata siyasî ve toplumsal bir misyon yüklenmesi

Reşâd Rüşdî, edebî eserlerin toplumsal ve siyasî düşünce ve ideolojilerinin yayılması için bir araç olarak kullanılamayacağını ifade ederek eleştiriler getirmiştir.⁴⁸⁰

2. Edebî eserlerin bütünlüğü içerisinde değerlendirilmediği düşüncesi

Reşâd Rüşdî, edebî eserlerin konu, içerik, biçim, olay örgüsü, karakterler vb. pek çok unsurdan oluşan bir bütün olduğunu belirterek edebî eserlerin konu ağırlıklı değerlendirilmesine karşı çıkmıştır; çünkü ona göre eserin konusu, eseri meydana getiren pek çok unsur arasında yalnızca bir unsurdur.⁴⁸¹

⁴⁷⁷ Mendûr, *en-Nakdû ve 'n-nukkâdû 'l-mu 'âsırûn*, 139.

⁴⁷⁸ Bk. Devvâra, 'Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn, 262-263; Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 11;

⁴⁷⁹ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 11.

⁴⁸⁰ Rüşdî, *el-Medhal ila 'n-nakd*, 41, 44.

⁴⁸¹ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 50-51.

2.2. Sanatçıya Dönük Eleştiri Yöntemleri

Sanatçı merkezli eleştiri yöntemleri, edebî eserlerin aydınlatılmasında yazarın hayatını ve kişiliğini inceleyen ya da eserden yola çıkarak yazarın psikolojisi ve kişiliği hakkında değerlendirmeler yapan eleştiri yöntemleridir.⁴⁸²

2.2.1. Psikolojik ve Psikanalitik Eleştiri Yöntemleri

Fransız eleştirmen Sainte-Beuve (1804-1869) 1830’lu yıllardan itibaren edebî eserlerin anlaşılmasında yazarın biyografisine önem verilmesi gerektiğine dikkat çekmiş,⁴⁸³ Yazarın doğumu, yetiştirme tarzı, eğitimi, geçim kaynakları, ailesi, eserleri, yazıları, alışkanlıkları, psikolojik durumu gibi özelliklerin incelenmesi gerektiğini düşünmüştür.⁴⁸⁴

Psikoloji bilimindeki ilerlemeler sonucunda, edebî eserlerin ortaya çıkışında etkili olan psikolojik faktörlerin incelenmesi, bilim insanlarının önemli ölçüde dikkatini çekmiştir. Avusturyalı psikiyatrist Sigmund Freud’un (1856-1939) bilinç altı konusundaki düşünceleri sanatsal üretimin bilinçaltı kaynaklarının aydınlatılmasında önemli açılımlar yapmıştır.⁴⁸⁵

Freud’un teori ve uygulamalarıyla ortaya çıkan psikanaliz, bir tedavi yöntemi olmasının yanı sıra sanatçının bilinçaltı yönlerini açığa çıkaran bir eleştiri yöntemi olarak da kullanılmıştır. Sanatsal yaratıcılığı, toplum tarafından bastırılan dürtülerin kılık değiştirerek dışa vurması olarak açıklayan Freud, 1910 yılında İtalyan ressam Leonardo Da Vinci (1452-1519) hakkında yaptığı çalışmayla, sanat eserlerinin değerlendirilmesinde psikanalizden nasıl yararlanılacağını bizzat kendisi göstermiştir.⁴⁸⁶ Bu çalışmada, Da Vinci’nin anlattığı akbaba ile ilgili bir anısından -Freud’a göre bu bir fantezidir-, günlüklerinden, Mona Lisa ve Azize Anna gibi eserlerinden hareketle

⁴⁸² Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 132.

⁴⁸³ Muhammed Enver Nuaymî, *el-İtticâhu’n-nefsî fî nakdi’s-serdi’l-‘Arabiyyi’l-hadîs* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2019), 9; Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 132.

⁴⁸⁴ Zeynüddin el-Muhtârî, *el-Medhal ilâ nazariyyeti’n-nakdi’n-nefsî* (Suriye: Menşûrâtü İttihâdî’l-Kitâbi’l-Arab, 1998), 17.

⁴⁸⁵ Hâmid Abdülkâdir, *Dirâsâtun fî ‘ilmi’n-nefsi’l-edebî* (Kahire: el-Matbaatü’n-Nemûzeciyye, 1949), 22-23.

⁴⁸⁶ Bk. Sigmund Freud, *Leonardo da Vinci*, çev. A. A. Brill (New York: Moffat, Yard & Company, 1916); P. G. Aaron and Robert G Clouse, “Freud’s Psychohistory of Leonardo da Vinci: A Matter of Being Right or Left”, *The Journal of Interdisciplinary History* 13/1 (1982), 1-16; Mustafa Süveyf, *el-Ususu’n-nefsiyye li’l-ibdâ’i’l-fennî fî ş-şî’ri hâssaten* (Mısır: Dârü’l-Maârif, 1951), 73; Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 151-152.

sanatçıyla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Freud ortaya koyduğu bu çalışmayla, araştırılan kişinin idealleştirildiği biyografik çalışmalarda var olduğunu düşündüğü eksik yönü de göstermek istemiştir. Ona göre; incelenen kişinin idealleştirilerek anlatılması insan doğasının sırlarına nüfuz edilmesine engel olmaktadır.⁴⁸⁷

Freud, *Psikanalize Giriş* (1916-1917) adlı eserinde psikanaliz hakkında açıklamalarda bulunmuş, ayrıca Odişus mitiyle⁴⁸⁸ ilgili olarak Odişus kompleksinin⁴⁸⁹ farklı kılıflarla edebî metinlere sıklıkla konu olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “Odişus kompleksinin, edebiyatta rahatça konu edilmesi de çok ilginç bir gerçektir. Otto Rank özenli bir çalışmasında (*Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage*) Odişus kompleksinin drama yazarlarına sonsuz değişikliklerle, yumuşatmalarla ve kılıflarla nasıl zengin bir tema sağladığını göstermiştir.”⁴⁹⁰

Freud’un öğrencilerinden olan Alfred Adler (1870-1937) ve Carl Gustav Jung (1875-1961), özgün düşünceler ortaya koyarak psikolojiye “kolektif bilinç dışı” ve “aşğılık kompleksi” gibi yeni terimler kazandırmışlardır.⁴⁹¹

Modern Arap edebî tenkidinde psikolojik yöntemler önemli bir yer bulmuştur. Özellikle Dîvân ekolü şairlerinin eserlerinde psikolojik açıklamaların yer aldığı fark edilmektedir.⁴⁹² Akkâd, Abbâsîler dönemi meşhur şairi Ebû Nûvâs (ö. 198/813 [?]) hakkındaki eserinde “narsizm” başlığına yer vererek şairin kişiliğı hakkında

⁴⁸⁷ Freud, *Leonardo da Vinci*, 116.

⁴⁸⁸ Yunan mitolojisindeki Odişus, Thebes Kralı Laius ve Kraliçe Jocasta’nın oğludur. Efsaneye göre; yanlışlıkla babasını öldüreceğı ve annesiyle evleneceğı yönündeki kehanet üzerine babası Laius kehaneti engellemek istediğinden bir çobanı Odişus’u bir dağın yamacında ölüme terk etmek üzere görevlendirir. Ancak çoban bebeğı acır ve onu kendi çocukları gibi yetiştirmesi için Kral Polybus ve Kraliçe Merope’ye verecek olan başka bir çobana teslim eder. Odişus büyüdüğünde, kehanetten haberdar olsa da gerçek ebveynlerinden habersizdir. Gerçeğın farkında olmadan gerçek annesiyle evlenir. Annesi gerçeğı öğrenince kendini asar, Odişus da kendi gözlerini kör eder. Odişus’un hikayesi, Sofokles’in *Odişus Rex* trajedisinin konusudur. Freud tarafından Odişus’un hikayesi Odişus kompleksini adlandırmak için kullanılmıştır. *Düşlerin Yorumu* adlı eserinde Odipal arzusun psikolojik bir fenomen olduğı, insanlardaki bilinçsiz suçluluğun nedeni olduğı öne sürülmüştür. Bk. Akif Turhan Kürüm, *Tıbbi Anatomik ve Klinik Adlandırmalarda Mitoloji, Felsefe, Yunanca ve Latince İzleri* (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2023), 112; Sigmund Freud, *Psikanalize Giriş Dersleri*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Öteki Yayınevi, 2018), 393-394.

⁴⁸⁹ Freud, Odişus kompleksinin nevrotiklerin sık sık altında ezildikleri suçluluk duygusunun en önemli kaynaklarından biri olduğunu ifade etmiştir. Eserinde şu ifadelere yer vermiştir: “Nevrotikler hiçbir çözüm bulamamıştır: Erkek çocuk babasının boyunduruğı altında kalmış ve libidosunu bir dış cinsel nesneye aktaramamıştır. İşler tersine dönerse aynı kader kız çocuğunu da bekleyebilir. Bu anlamda Odişus kompleksi nevrozların çekirdeğı olarak tanımlanmayı hak eder.” Bk. Sigmund Freud, *Psikanalize Giriş Dersleri*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Öteki Yayınevi, 2018), 393-394, 401.

⁴⁹⁰ Bk. Freud, *Psikanalize Giriş Dersleri*, 256.

⁴⁹¹ Abdülkâdir, *Dirâsâtun fî ‘ulmî’n-nefsî’l-edebî*, 22-27; Kutub, *en-Nakdî’l-edebî*, 211-212.

⁴⁹² Muhtârî, *el-Medhal ilâ nazariyyeti’n-nakdi’n-nefsî*, 21.

değerlendirmelerde bulunmuştur.⁴⁹³ Mâzinî de Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783-84) hakkındaki *Beşşâr b. Bürd* (1944) adlı eserinde psikolojik açıklamalara yer vermiştir.⁴⁹⁴

1938 yılında I. Fuad Üniversitesi (Kahire Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi'nde psikoloji ve edebiyat ilişkisine dair lisansüstü düzeyde bir dersin açılması Mısır'da psikoloji ve edebiyat arasındaki ilişkilerin incelenmesi yönünde atılan önemli bir adım olmuştur.⁴⁹⁵

1939 yılında üniversitenin Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde Emîn el-Hûlî (1895-1966) tarafından yayımlanan "el-Belâga ve 'ilmü'n-nefs" adlı makalede edebiyat çalışmalarının psikoloji ilmiyle irtibatının güçlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁹⁶ Muhammed Halefullah'un (1916-1997) kaleme aldığı *Mine'l-Vüçeti'n-nefsiyye fî dirâseti'l-edeb ve nakdihi* (1947) adlı eserde edebiyat ve psikoloji arasındaki irtibat açıklanmıştır.⁴⁹⁷

Hâmid Abdülkâdir'in (1895-1966) *Dirâsâtun fî 'ilmi'n-nefsi'l-edebî* adlı çalışmasında psikoloji alanındaki gelişmelerden bahsedilerek sanatın işlevi, edebî zevkin kaynağı, edebî üretimin psikolojik temelleri, edebî değerlendirmenin psikolojik süreçleri vb. konularda açıklamalara yer verilmiştir. Eserde geçen şu ifadeler Freud ve Adler'in düşüncelerinin müellif üzerindeki etkisini göstermektedir:⁴⁹⁸

"İnsanı genel olarak sanatsal üretime, özel olarak da edebî üretime sevk eden psikolojik güdülerden birçoğunun duygusal yaşamı etkileyen bastırılmış bilinçaltı eğilimlerden kaynaklandığını belirtmeyi gerekli görüyorum. Bilinçaltı, uykuda ya da pasif değildir; aksine uyanık ve aktiftir. Üstünlük kompleksi, aşağılık kompleksi,

⁴⁹³ Bk. Akkâd, *Ebû Nüvâs*, 23-33.

⁴⁹⁴ Bk. Mâzinî, *Beşşâr b. Bürd*, 22-23.

⁴⁹⁵ Muhammed Halefullah, *Minel-Vüçeti'n-nefsiyye fî dirâseti'l-edeb ve nakdihi* (Kahire: Matbaatü Lecneti't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1947), 9; İsmail, et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb, 6.

⁴⁹⁶ Nuaymî, *el-İtticâhu'n-nefsî fî nakdi's-serdi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, 20; İzzüddin İsmail, et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb, 6.

⁴⁹⁷ Halefullah, *Minel-Vüçeti'n-nefsiyye fî dirâseti'l-edeb ve nakdihi*, 9.

⁴⁹⁸ Adler'de kendini yüceltme iç güdüsü ya da görünme sevgisi ilk öneme sahip iç güdüdür. Bu iç güdü haddini aşarak kibir ve kendini beğenmişliğe yol açabilir ve ruhta büyüklük kompleksi oluşabilir ya da küçülüp zayıflayarak öz güvenin zayıflamasıyla sonuçlanabilir. Bk. Abdülkâdir, *Dirâsâtun fî 'ilmi'n-nefsi'l-edebî*, 21-27.

Odipus kompleksi, elektra kompleksi⁴⁹⁹ gibi psikolojik kompleksler kişinin zihnî yaşantısını farkına varmadan etkilemektedir.”⁵⁰⁰

Mısırlı eleştirmen İzzüddin İsmail de psikanalitik yöntemin edebî eserlerin tenkidinde nasıl kullanılacağını ortaya koyan yazılar kaleme almış, bu yöntemin farklı edebî türlerde kullanılabilir olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁵⁰¹

2.2.1.1. Abbas Mahmûd el-Akkâd ve Psikolojik Eleştiri Yöntemi

Akkâd, edebî tenkit yazılarında şairlerin hayatları ve şahsiyet özelliklerini incelemeye büyük önem vermiştir. Ebü'l-Alâ el-Maarî, İbnü'r-Rûmî, Ömer b. Ebû Rebîa, Ebû Nûvâs gibi şairler üzerine yazdığı yazılarda bu durum belirgindir. Bu yazılarda psikolojik yöneme ilişkin dikkat çeken hususlar şunlardır:

1. Bireysel yeteneğe önem vermesi

Akkâd'ın, *İbnü'r-Rûmî hayâtühû min şî'rihi* (1931) adlı eserinde; şairlerin yetiştiği ortamın onlar üzerindeki etkileri kabul edilmekle birlikte “sanatsal deha” ve “bireysel yetenek” ile ilgili de açıklamalar yapılmıştır.⁵⁰² Akkâd'ın bu konudaki düşüncesi hem çevrenin hem de bireysel yeteneğin edebî kişiliğin ortaya çıkmasında önemli olduğu yönündedir. Her milletin tarihinde farklı dönem ve çevrelerde dehaların yetiştiğini ifade eden Akkâd, bu durumu; sadece bireysel yeteneğe bağlayanların, çağın etkisini yok saydıklarını, sadece döneme bağlayanların ise fertlerin rolünü göz ardı ettiklerini düşünmüştür. Konuyla ilgili bir ifadesi şöyledir: “Kesin olan; eğer sahibinde yoksa çağın yeteneği var edemeyeceği, bazı dönemlerin de yeteneklerin ve dehaların ortaya çıkmasına daha elverişli olduğudur.”⁵⁰³

2. Edebî tenkit çalışmalarında şairlerin mizaç ve şahsiyet özellikleri hakkında yaptığı açıklamalar ve şiirleri bu bağlamda değerlendirmesi

⁴⁹⁹ “Elektra kompleksi, Freud'un bir görüşü olan erkek çocuklardaki Odipus kompleksinin kız çocukları için geçerli olanıdır. 3-6 yaş arası çocukların babaya aşırı düşkün olmaları ve anneyi rakip olarak görmeleri sonucunda bir kızın babasının şefkatine karşı annesiyle rekabet hissini tanımlamak için kullanılan psikanalitik bir terimdir. Bu karmaşa, yaş ilerleyince anneye özdeşleşme yoluyla çözülür. Terimin kendisi, babalarının ölüm intikamını almak için annelerinin ölümünü planlayan Yunan efsanesi Elektra ve kardeşi Orestes'ten alınmıştır.” Bk. Kürüm, *Tıpta Anatomik ve Klinik Adlandırmalarda Mitoloji, Felsefe, Yunanca ve Latince İzleri*, 51.

⁵⁰⁰ Abdülkâdir, *Dirâsâtun fî 'ilmi'n-nefsi'l-edebî*, 21; Nuaymî, *el-İtticâhu'n-nefsî fî nakdi's-serdi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, 23.

⁵⁰¹ Bk. İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*.

⁵⁰² Akkâd, *İbnü'r-Rûmî hayâtühû min şî'rihi*, 55, 263.

⁵⁰³ Akkâd, *İbnü'r-Rûmî hayâtühû min şî'rihi*, 54.

Akkâd'ın, Abbâsiler dönemi şairlerinden Ebû Nüvâs (ö. 198/813 [?]) hakkındaki *Ebû Nüvâs* (1953) adlı eserinde “narsizm” kavramının mitolojide⁵⁰⁴ ve psikanalistler nazarında ifade ettiği anlama yer verilmiştir.⁵⁰⁵

Akkâd'ın, İbnü'r-Rûmî hakkındaki eserinde de şaire dair birtakım psikolojik açıklamalar yapılmıştır. Onun korku, kaygı ve evhamlar yaşayan bir kişi olduğu, ileri yaşlarında bu durumun daha da arttığı belirtilmiştir. Su korkusunun şiirlerinde şöyle geçtiği ifade edilmiştir:

وَلَوْ ثَابَ عَقْلِي لَمْ أَدِغْ ذِكْرَ بَعْضِهِ وَلَكِنَّهُ مِنْ هَوْلِهِ غَيَّرَ ثَائِبَ

“Aklım başımda olsaydı bir kısmını unutmazdım ama dehşetinden kendimde değildim.”

أَظَلُّ إِذَا هَزَّتْهُ رِيحٌ وَلَا لَأْتُ لَهُ الشَّمْسُ أَمْوَاجًا طَوَالَ الْعَوَارِبِ
كَأَنِّي أَرَى فِيهِمْ فُرْسَانَ بُهْمَةٍ يُلِحُونَ نَحْوِي بِالسُّيُوفِ الْقَوَاضِبِ

“Rüzgâr onu salladığında ve güneş yüksek dalgaları parlattığında;

Onların içinde keskin kılıçlarını bana doğru sallayan süvariler görürüm.”⁵⁰⁶

Akkâd'ın edebî tenkit yazılarında; şiirler değerlendirilirken şairin şahsiyet özellikleri ile irtibatlı olarak açıklamalar yaptığı fark edilir. Emevîler dönemi aşk şairi Ömer b. Ebû Rebîa hakkındaki *Şâirü'l-ğazel 'Umer b. Ebî Rebîa* (1943) adlı eserinde; Ömer b. Ebû Rebîa; lüks içinde yaşayan, kadınlarla münasebete düşkün, şehirli bir Arap olarak nitelenmiş, şiirleri de onun ruh halinin, mizaç özelliklerinin samimi birer ifadesi olarak görülmüştür.⁵⁰⁷

Ebü'l-Alâ el-Maarî hakkındaki yazılarında; Maarî'nin şiirlerinde bahsettiği “hayat mücadelesi” onun hayatı ve şahsiyet özellikleriyle ilişkilendirilerek açıklanmıştır: “Bunda şaşılacak bir şey yoktur. Zira el-Maarî, bu zorlu hayat arenasına içinde başarılı olacak silahlardan yoksun olarak girmiştir. Oraya bir yetim, fakir, melankolik bir mizaca ve aşırı duyarlılığa sahip olarak girmiştir.”⁵⁰⁸

Maarî'nin melankolik bir mizaca sahip olduğunu vurgulayan Akkâd, bu kavramla ilgili izahlara yer vererek; melankolinin, sebebi bilinmeyen ani üzüntü, sık sık ölümden söz

⁵⁰⁴ Narsizm, adını Yunan mitolojisinde geçen Narkissos adlı karakterden almıştır. Mitolojiye göre Narkissos çok yakışıklı ve kendini beğenmiş bir gençtir. Mitoloji onun sudaki aksine âşık oluşunu anlatır. Bk. Abbas Mahmûd el-Akkâd, *Ebû Nüvâs* (Kahire: Hindâvî, 2013), 26-27.

⁵⁰⁵ Akkâd, *Ebû Nüvâs*, 26-76.

⁵⁰⁶ Akkâd, *İbnü'r-Rûmî hayâtühû min şî'rihi*, 123; Alî b. el-Abbâs b. Cüreyc el-Bağdâdî, *Dîvânü İbni'r-Rûmî*, thk. 'Umer Fâruk et-Tabbâ' (Beyrut: Dârü'l-Erkam, 2000), 1/275.

⁵⁰⁷ Akkâd, *Şâirü'l-ğazel 'Umer b. Ebî Rebîa*, 44-45, 48.

⁵⁰⁸ Akkâd, *Fusûl*, 9.

etmek, kendisiyle ve başkalarıyla ilgili kötü düşüncelere kapılmak gibi semptomlarla bilindiğini, Maarî'nin şiirinde ve nesrinde melankolik mizacın yansımaları olduğunu belirtmiştir. Akkâd'ın bu hususta verdiği örneklerden biri Ebü'l-Alâ' el-Maarî'nin şu beytidir:⁵⁰⁹

إِنْ مَارَتِ النَّاسَ أَخْلَاقُ يُعَاشُ بِهَا فَإِنَّهُمْ عِنْدَ سُوءِ الطَّبْعِ أَسْوَاءُ
أَوْ كَانَ كُلُّ بَنِي حَوَاءَ يُشْبِهُنِي فَيُنْسُ مَا وُلِدَتْ فِي الْخَلْقِ حَوَاءُ

“İnsanları yaşadıkları ahlaka göre ayırmak gerekirse, tabiatları kötüyse en kötüsü olurlar.

Havva'nın her çocuğu bana benzeseydi, Havva'nın çocukları ne kadar kötü olurdu!”⁵¹⁰

2.2.1.2. İzzüddin İsmail ve Psikanalitik Eleştiri Yöntemi

İzzüddin İsmail'in *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb* (1962) adlı eserinde psikanaliz hakkında hem teorik bilgilere yer verilmiş hem de bu yöntemin Arap edebiyatı ürünleri üzerinde tatbik edilebilir bir yöntem olduğu gösterilmek istenmiştir.⁵¹¹ Necîb Mahfûz'un (1911-2006) *es-Serâb* (1948) adlı eseri hakkında hazırladığı tenkit yazısı bunlardandır.⁵¹²

Mahfûz'un bu eserinde; hayali bir karakter olan Kâmil'in hayatı anlatılmaktadır. Romana göre; annesi ve babası ayrılmış olan Kâmil, annesi ve dedesiyle birlikte yaşamaktadır. Kâmil'in annesi eşinden ayrıldıktan sonra evlenmeyip hayatını oğluna adamıştır. Oğlunun hayatını kısıtlamış, onun evlenmesini de hiç istememiştir. Sosyal ilişkiler bakımından zayıf yetiştirilen Kâmil, evlendiğinde de eşiyle sağlıklı bir iletişim kuramamıştır. Eşinin bir kürtaj operasyonunda vefat etmesiyle aldatıldığını öğrenmiş, kısa bir süre sonra annesinin de vefatıyla kendini yapayalnız bulmuştur.⁵¹³

İzzüddin İsmail, Mahfûz'un romanında geçen olayları salt heyecan verici olaylar olarak görmediğini, bu olayların arkasındaki psikolojik saikler ortaya koymak istediğini şöyle ifade etmiştir:⁵¹⁴

“Odipus kompleksinin ve ondan kaynaklanan komplekslerin bize insan davranışlarını ve tutumlarını açıklayan pek çok gerçeği nasıl sunduğunu daha önceki edebi eserlerde yaptığımız analizlerde görmüştük. Ancak *es-Serâb*'a gelince;

⁵⁰⁹ Akkâd, *Fusûl*, 17.

⁵¹⁰ Ebü'l-Alâ' el-Maarî, *el-Lüzûmiyyât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1/40.

⁵¹¹ Bk. İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*.

⁵¹² Bk. İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*, 244-263.

⁵¹³ İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*, 245-

⁵¹⁴ İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*, 251.

hikâyenin tamamını anlatmak için tek başına bu temelle yetinemeyiz. Hikâyede annesini seven ve babasından nefret eden bir insanla karşılaştığımız doğrudur; ancak Odişus kompleksinin tek başına açıklayamayacağı başka durumlar da vardır... Hikâyenin kahramanı olan Kâmil'in kişiliğinin önemli bir kısmını ancak Orestes kompleksinin açıklayacağını söyleyebiliriz.”⁵¹⁵

İzzüddin İsmail Odişus mitinin “babanın öldürölmesi”ni konu edindiğini, Kâmil'in hikâyesinde ise anne karşısında var olma mücadelesinin konu edildiğini belirterek bu durumun Orestes mitiyle irtibatlı olarak açıklanabileceğini ifade etmiştir.⁵¹⁶

Orestes, eski Yunan edebiyatında Eshilos (ö. yak. MÖ. 456/455) tarafından hazırlanan oyunun mitolojik kahramanıdır. Bu tragedyada, Kral Agamemnon'un Truva Savaşı'ndan zaferle dönüşünden sonra yaşananları konu edinmektedir. Klytaimnestra'nın sevgilisiyle birlikte eşini öldürmeyi planlaması, kralın öldürölmesi, Orestes'in annesi Clytemnestra'yı ve sevgilisini öldürmesi, ardından yargılanması ve beraat etmesi anlatılmaktadır. İzzüddin İsmail'e göre *es-Serâb*'da geçen hikâye, ilk etapta Orestes'in hikâyesiyle örtüşmüyor gibi görünse de aslında özleri itibariyle uyumludur ve otoriter bir anne ile onun yönetiminden kurtulmak isteyen oğlunun hikâyesini anlatmaktadır.⁵¹⁷

İzzüddin İsmail'in, Mahfûz'un *es-Serâb* adlı eseriyle ilgili yaptığı değerlendirmelerde dikkat çeken husus; bu yöntemi eserdeki hikâyeyi ve roman kahramanının davranışlarının ardındaki sebebi açıklamak için kullanmasıdır.

2.2.1.3. Mustafa Süveyf ve Deneysel Psikoloji Çalışmaları

Edebî üretim sürecinin psikolojik temelleri ve sanatsal beğenin şikillenmesindeki psikolojik faktörleri inceleyen araştırmalar kapsamında I. Fuad Üniversitesi psikoloji hocalarından Mustafa Süveyf'in (1924-2016)⁵¹⁸ *el-Ususu'n-nefsiyye li'l-ibdâ'i'l-fennî fi'ş-şî'ri hassaten* (1951) adlı eseri önemlidir. Deneysel psikoloji çalışmalarına Mısır'da öncülük eden isimlerden olan ve sanatsal üretimin kaynaklarına ilişkin deneysel araştırmalar yapan Süveyf'in ilgili çalışması oldukça dikkat çekicidir.

⁵¹⁵ Bk. İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*, 251-252.

⁵¹⁶ İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*, 254.

⁵¹⁷ İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*, 252, 255.

⁵¹⁸ Mustafa Süveyf, 1924 yılında Kahire'de doğmuş, d1950 yılında Kahire Üniversitesi'nde *el-Ususu'n-nefsiyye li'l-ibdâ'i'l-fennî* adlı teziyle doktorasını tamamlamıştır. 1974 yılından itibaren Kahire Üniversitesi Psikoloji Bölümü Başkanlığı görevinde bulunmuştur. *el-Abkariyye fi'l-fenn* (1960) adlı eseri de bulunan Süveyf, sanatsal yaratıcılığın psikolojik temelleri üzerine çeşitli araştırmaların yapılmasına katkıda bulunmuştur. Bk. İstayf, *Fi'n-nakdi'l-edebiiyi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, 2/73.

Şiirde yaratıcılığın psikolojik temellerini konu edinen bu eserde; İngiliz şair Shelley (1792-1822) ve Lord Byron (1788-1824) ile Amerikalı şair Edgar Allan Poe'nun (1809-1849) mektupları, Rus yazar Tolstoy (1828-1910) ve Gorki (1868-1936) ile Mısırlı yazar Tevfik el-Hakîm'in anıları incelenerek dikkat çekici şu sonuçlara ulaşılmıştır:⁵¹⁹ Araştırmaya konu olan şair ve yazarlar, kendilerini yalnız hissettiklerini, üstün hissettiklerini, meseleleri farklı şekilde anladıklarını ya da özgünlüğü amaçladıklarını ifade etmişlerdir. Bu durum; onların neredeyse her zaman kendilerini başkalarıyla kıyasladıklarını göstermektedir. Dolayısıyla şiirsel dehanın ortaya çıkmasının ilk koşulu olarak; sanatçının zihninde “kendisi” ve “öteki” arasında bir ayrımın belirgin şekilde gerçekleştiğini söylemek mümkündür.⁵²⁰

Eserde şiirsel yaratım sürecini açıklayabilmek amacıyla gerçekleştirilen bir araştırmadan da bahsedilmektedir. Örneklemini üç Suriyeli, bir Iraklı ve üç Mısırlı şairin oluşturduğu bu araştırmada şairlerin şiirsel üretim süreçleriyle ilgili ulaşılan sonuçlar şunlar olmuştur:⁵²¹

- Şairlerin yaratım süreçleri tamamen kendi kontrollerinde değildir. Nitekim, dizelerini dikte eden bir tür gizemli güçten bahsetmektedirler.
- Şairler, şiirlerini yazarken insanlarla temastan uzak durmakta, böylece yaratım alanına bağlı kalarak bu alanın gerçeklik derecesini hareket alanı haline getirecek noktaya yükseltmektedirler.
- Şairlerin yaşadıkları deneyim sonucunda yaşadıkları karışıklık onları ego alanlarını yeniden düzenleyerek dengeyi yeniden kazanmaya itmekte, böylece şiir üretim süreçleri başlamaktadır.⁵²²
- Şairlerin günlük yaşamlarındaki deneyimleriyle şiirsel üretimleri arasında bağıntı olsa da onlar bu ilişkinin doğası veya onu belirleyen faktörler hakkında net bilgi sahibi değildir.
- Şairlerin şiirlerinin sonuna nasıl geldiklerine ilişkin verdikleri cevaplar şiir üretim süreçlerinin en önemli yönlerinden birini yani dinamik birliğini ortaya koymaktadır. Şiirleri başlayınca gerilim artmakta, gerilimin sonu şiirlerinin sonunu belirlemektedir.⁵²³

⁵¹⁹ Bk. Süveyf, *el-Ususu'n-nefsiyye li'l-ibdâ' i'l-fennî fi's-şi'ri hâssaten*, 347-348.

⁵²⁰ Süveyf, *el-Ususu'n-nefsiyye li'l-ibdâ' i'l-fennî fi's-şi'ri hâssaten*, 346.

⁵²¹ Süveyf, *el-Ususu'n-nefsiyye li'l-ibdâ' i'l-fennî fi's-şi'ri hâssaten*, 198-200.

⁵²² Süveyf, *el-Ususu'n-nefsiyye li'l-ibdâ' i'l-fennî fi's-şi'ri hâssaten*, 332.

⁵²³ Süveyf, *el-Ususu'n-nefsiyye li'l-ibdâ' i'l-fennî fi's-şi'ri hâssaten*, 336-337.

- Şiirsel dehanın ayırt edici özelliklerinden birisi de gerçeği aşmasıdır. Şairler için gerçeklik sıradan bir insan için olduğundan çok daha zengindir. Metafor bu anlamda şiirsel dehanın açık bir tezahürüdür.⁵²⁴

Bütün bu açıklamalar, psikoloji araştırmaları ile sanatsal üretimin psikolojik temelleri, sanatsal üretim sürecinin aşamaları vb. konulara açıklık getirilebileceğini ortaya koymaktadır.

2.2.1.4. Psikolojik ve Psikanalitik Eleştiri Yöntemlerine Yöneltilen Eleştiriler

Edebî eserlerin tenkidinde psikolojik ve psikanalitik yöntemlerin kullanılması çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Bunlar;

1. Spekülatif açıklamaları içermesi

Edebî eserlerin değerlendirilmesinde psikolojik ve psikanalitik yöntemlerin kullanılması spekülatif açıklamalara neden olabilmektedir.⁵²⁵ Seyyid Kutub, *en-Nakdü'l-edebe* adlı eserinde Freud'un Leonardo da Vinci hakkındaki çalışmasında yer verdiği, sanatsal üretimin kaynağını, bastırılan cinsellik duygusunun yüceltme yoluyla dışa vurumu şeklindeki düşüncesini şöyle değerlendirmiştir:

“(Freud’un açıklamasından) araştırmamızın kapsamını genişletmek, sanatçının hayatına ve çalışmalarına ışık tutmak maksadıyla yararlanabiliriz. Fakat bunu kesin bir kural ya da değişmez bir gerçek olarak kabul edemeyiz. Nitekim açıklamanın yapılmadığı hususlar vardır -ki; bu doğaldır- ve mesele bizzat psikanalizin öncüleri nezdinde de hâlâ tartışmaya açık bilimsel hipotezler şeklindedir.” “Freud’un öğrencisi Adler, Leonardo vb. sanatkarların sanatsal üretimlerini “eksikliğin telafisi” şeklinde açıklamıştır.” Jung da sanatsal yaratıcılığı kolektif bilinç dışı kavramıyla irtibatlı olarak açıklamıştır.⁵²⁶

Kutub, psikoloji bilimindeki gelişmelerle mevcut hipotezlerin desteklenebileceğini ya da çürütülebileceğini ortaya koymaya çalışmış, psikolojik teorilerin değişmez ilkeler olarak görülmesinin hatalı yorumlara sebep olabileceğini ifade etmiştir.⁵²⁷ Tâhâ Hüseyin de *Hısâmun ve nakd* adlı eserinde; psikolojik yöntem kullanılarak Ebû Nüvas hakkında yapılan açıklamaların kesinlik taşımadığını ifade etmiştir.⁵²⁸

⁵²⁴ Süveyf, *el-Ususu'n-nefsiyye li'l-ibdâ' i'l-fenni fi'ş-şi'ri hâssaten*, 329.

⁵²⁵ Bk. Kutub, *en-Nakdü'l-edebe*, 208.

⁵²⁶ Kutub, *en-Nakdü'l-edebe*, 211-212.

⁵²⁷ Bk. Kutub, *en-Nakdü'l-edebe*, 211-212.

⁵²⁸ Bk. Kutub, *en-Nakdü'l-edebe*, 238.

2. Edebî eserlerin estetik boyutlarının göz ardı edilmesi

Edebî eserlerin tenkidinde psikolojik ve psikanalitik yöntemlerin kullanılması, Odiplus kompleksi, Elektra kompleksi, Orestes kompleksi, narsisizm, aşağılık kompleksi gibi psikolojik kavramların tenkit yazısında birinci derecede yer bularak eserin sanatsal yönünden uzaklaşılmasına neden olabilmektedir. Örneğin; İzzüddin İsmail'in, *es-Serâb* (1948) adlı eseriyle ilgili tenkit yazısında; eserde geçen olayların arka planındaki psikolojik saik açıklanmaya çalışılmış ancak eserin üslup özellikleri, sanatsal değeri gibi hususlarda açıklama yapılmamıştır.⁵²⁹

3. Edebî eserlerin kurgusal yönünün yadsınması

Edebî eserden yola çıkarak sanatçının şahsiyet özellikleri hakkında yapılan değerlendirmeler hatalı hüküm verilmesine neden olabilmektedir. Bunun bir sebebi de sanat eserlerindeki kurgusallıktır. Wellek ve Warren'ın birlikte hazırladığı *Theory of Literature (Edebiyat Teorisi)* adlı eserde edebî dilin ortaya çıkışında ve şekillenmesinde hayal gücü ve yaratıcılığın önemi belirtilmiş,⁵³⁰ edebî dilin bizi hayalî ve kurgusal bir dünyaya götürdüğü vurgulanmıştır. Bu çalışma, şiirlerde şairlerin ortaya koyduğu “ben”in dahi kurgusal bir “ben” olabileceğine dikkat çekmektedir.⁵³¹ Dolayısıyla; sanat eserlerinden yola çıkarak sanatçı hakkında yapılan değerlendirmeler gerçeği yansıtmayabilir.

2.3. Esere Dönük Eleştiri Yöntemleri

Eser merkezli eleştiri yöntemlerinde; eserin teması, karakterler, eserin anlatım tekniği, olay örgüsü, kullanılan simgeler gibi eser içi unsurlar ve bu unsurların birbirleriyle ilişkileri esas alınmaktadır.⁵³²

2.3.1. Yeni Eleştiri Yöntemi

1930-1960 yıllarında özellikle Amerika ve İngiltere’de ortaya çıkan “yeni eleştiri”; tarih, sosyoloji ve psikoloji gibi bilimlere dayanarak yapılan eleştiriye reddederek edebî

⁵²⁹ Bk. İsmail, *et-Tefsîrû 'n-nefsî li 'l-edeb*, 252, 255.

⁵³⁰ René Wellek - Austin Warren, *Edebiyat Teorisi*, çev. Ö. Faruk Huyugüzel (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 31.

⁵³¹ Wellek-Warren, *Edebiyat Teorisi*, 28-29.

⁵³² Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 159-225.

eserlerin sanatsal yönünü ön plana çıkarmıştır.⁵³³ John Crowe Ransom (1888-1974), Allen Tate (1899-1979), Palmer Blackmur (1904-1965), Kenneth Burke (1897-1993), Yvor Winters (1900-1968), Cleanth Brooks (1906-1994), Robert Penn Warren (1905-1989), William K. Wimsatt (1941-), T. S. Eliot (1888-1965) ve Ivor Armstrong Richards (1893-1979) gibi isimlerin öncülük ettiği “yeni eleştiri”nin;⁵³⁴ terim olarak ilk kez 1910 yılında Amerikan eleştirmen Joel Spingarn tarafından kullanıldığı,⁵³⁵ Ransom’un *The New Criticism* (1941)⁵³⁶ adlı çalışmasını yayımlamasıyla da terimin yaygınlaştığı bilinmektedir.⁵³⁷ Richards’ın *Principles of Literary Criticism* (1924) ve *Practical Criticism* (1929) adlı eserleri, Brooks ve R. P. Warren’in *Understanding Poetry* (1938), Brooks’un *The Well Wrought Um* (1947) adlı eserleri bu alandaki öncü çalışmalardan sayılmaktadır.⁵³⁸

Wellek ve Warren’in *Theory of Literature* (1949) adlı eseri de dilin edebiyattaki kullanımını, günlük hayattaki ve bilimdeki kullanımından ayıran ve dilin edebî kullanımına dikkat çeken önemli bir çalışma kabul edilmektedir.⁵³⁹ “The New Criticism: Pro and Contra” (1978) adlı makalesinde Wellek; “yeni eleştiri”nin gelecek çağların geri dönmek zorunda kalacağı gerçekleri ifade ettiği yönündeki düşüncesini dile getirmiştir.⁵⁴⁰ Yeni eleştirmenlerin edebî incelemelerinde başlangıç noktasını edebî metnin kendisi oluşturmaktadır. Biçim ve içerik olarak bir bütün olarak görülen edebî metnin işaret ettiği anlamların fark edilmesi ve sembollerinin anlaşılması için “yakından okuma” yapılması gerektiği düşünülmektedir.⁵⁴¹

⁵³³ Bk. René Wellek, “The New Criticism: Pro and Contra”, *Critical Inquiry* 4/4 (1978), 611-624; Uğur Yoksul, “Yeni Eleştiri Bağlamında Oya Uysal’ın Ürperti Şiiri Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 7 (2019), 112; Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 207.

⁵³⁴ Bk. Wellek, “The New Criticism: Pro and Contra”, 613.

⁵³⁵ René Wellek, “Felsefe ve Savaş Sonrası Amerikan Eleştirisi”, çev. Sıddık Yüksel, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2010), 265. 253-275.

⁵³⁶ Ransom bu çalışmasında öncelikle İngiliz edebiyat eleştirmeni Ivor Armstrong Richards’ın (1893-1979) düşüncelerine, ardından ABD doğumlu İngiliz şair Thomas Stearns Eliot (1888-1965) ve Amerikalı edebiyat eleştirmeni Yvor Winters’ın (1900-1968) görüşlerine yer vermiştir. Bk. John Crowe Ransom, *The New Criticism* (Norfolk: New Directions, 1941).

⁵³⁷ Wellek, “The New Criticism: Pro and Contra”, 612.

⁵³⁸ Frank Occhiogrosso, *Shakespeare Closely Read; A Collection of Essays* (Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2011), 2.

⁵³⁹ Wellek-Warren, *Edebiyat Teorisi*, 25-26; Tzvetan Todorov, *Edebiyat Kavramı*, çev. Necmettin Sevil (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011), 17.

⁵⁴⁰ Bk. Wellek, “The New Criticism: Pro and Contra”, 611.

⁵⁴¹ ‘Umer Aylan, *en-Nakdü’l-cedîd ve’n-nassi’r-rivâiyyi’l-‘Arabî* (Konstantin: Câmîatü Mentûrî Konstantîniyye, Külliyyetü’l-Âdâb ve’l-Luğât, Doktora Tezi, 2005-2006), 14.

Bu yöntemde; yazarın yapmak istedikleriyle gerçekleştirdikleri arasındaki farklılıktan hareketle edebî eserin incelenmesinde yazarın amacını bilmenin gerekli olmadığı, edebî eserin anlamının yazardan bağımsız olarak aranması gerektiği düşünülmektedir.⁵⁴²

2.3.1.1. Reşâd Rüşdî ve Yeni Eleştiri Yöntemi

Arap edebî tenkidinde “yeni eleştiri”, 1950’li yıllarda özellikle Mısırlı yazar Reşâd Rüşdî’nin (1912-1983) akademik ve yayın hayatındaki çalışmalarıyla önem kazanmıştır.⁵⁴³ Nebîl Râğıb, *Reşâd Rüşdî* adlı eserde onun hakkında; “Reşâd Rüşdî, adeta akıntıya karşı tek başına yüzmek, cesaretle, kararlılıkla, özgüvenle ve gıpta edilecek bilgiyle hâkim olan akıma meydan okumak için geldi.”⁵⁴⁴ diyerek Reşâd Rüşdî’nin muasırlarından farklı bir yol izlediğini ortaya koymuştur.

Reşâd Rüşdî, 1950 yılında yayımladığı *el-İtticâhâtü’l-mu’âsıra fi’n-nakdi’l-edebî* adlı eserinde “yeni eleştiri”nin temel ilkelerini anlatmıştır.⁵⁴⁵ *Mâ huve’l-edeb* (1959), *Makâlâtun fi’n-nakdi’l-edebî* (1962) gibi eserlerinde de Allen Tate, Ransom, Brooks ve Eliot gibi “yeni eleştiri”nin öncü isimlerinin görüşlerine yer vermiştir.⁵⁴⁶ *Fennü kitâbeti’l-mesrahiyye* adlı eserinde; sanat eserinin dış dünyayı yansıttığı şeklindeki (yansıtmacı) düşüncüyü ve sanat eserini, duyguların aktarımı olarak gören (anlatımcı) düşüncüyü eleştirmiş, sanatın bir aktarım değil bir yaratım olduğunu, sanat eserinin onu ortaya koyan sanatçının duygu ve düşüncelerinden bağımsızlaşarak yeni bir varlık kazandığını ifade etmiştir. Ona göre; edebî eser bir yaratım işlemidir, bu sebeple; eseri değerlendirirken ortaya çıktığı dönemi anlatmanın ya da yazarın hayatını sunmanın bir anlamı yoktur. Eserin bizzat kendisi incelenmelidir.⁵⁴⁷

Muasırları içerisinde Luis Avad ve Muhammed Mendûr gibi edebiyatın toplumsal misyonunu öne çıkaran eleştirmenlerle fikrî ihtilaflar yaşamıştır. Bu ihtilaf, onu “Sanat, hayat içindir.” anlayışını savunanlar karşısında “Sanat, sanat içindir.” anlayışını savunan

⁵⁴² Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, 208; Onur Kemal Bazarkaya, “Yapıta İçkinlik ve Yeni Eleştiri Kuramları Üzerine”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)* 26 (2022), 29.

⁵⁴³ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 9-10; Samiye b. Talha-Amr Aylan, “en-Nakdü’l-cedîd ‘inde’l-‘Arab Reşâd Rüşdî Nemûzecen, *Mecelletü’l-hikmeti’l-edebîyye ve’l-luğaviyye* 7/3 (2020), 57.

⁵⁴⁴ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 10.

⁵⁴⁵ Rüşdî, *Fennü kitâbeti’l-mesrahiyye*, 6.

⁵⁴⁶ Kuttus, *Delîlü’n-nazariyyeti’n-nakdiyyeti’l-mu’âsıra menâhic ve teyyârât*, 83-84; Rüşdî, *Fennü kitâbeti’l-mesrahiyye*, 7.

⁵⁴⁷ Rüşdî, *Fennü kitâbeti’l-mesrahiyye*, 22-24.

tarafıta konumlandırmıştır.⁵⁴⁸ Reşâd Rüşdî'nin edebî tenkide dair yöntemsel yaklaşımının temellerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Edebî eserin, sanatsal bir bütün olarak görülmesi

Reşâd Rüşdî, edebî eseri bir bütün olarak görerek, onu meydana getiren unsurlardan sadece birinin -örneğin içerdığı fikirlerin- ön plana çıkarılmasını doğru bulmamıştır.⁵⁴⁹

Edebî eserlerin sanatsal bir bütün olduğunu göstermek için şu örneği vermiştir:

أُبْعِدُوا عَنِّي الشَّفَاةَ اللَّوَاتِي
كُنَّ يَطْفَيْنِ مِنْ أَوَارِ الصَّادِي
أَغْمِضُوا دُونِي الْجُفُونَ اللَّوَاتِي
هُنَّ فَجَرٌ يُضِلُّ صُبْحَ الْعِبَادِ
وَاسْتَرِدُّوا إِنْ اسْتَطَعْتُمْ مَرَدًا
لِلثَّمَاتِي مِنَ الْخُدُودِ النَّوَادِي

“Uzaklaştırın benden dudakları!

Susuzluğumu giderirdi onlar.

Göz kapaklarınızı kapatın bensiz!

(İnsanlara sabahın başladığı zannı veren) fecr-i kâzib onlar.

Gücünüz yeter ise geri verin!

Yumuşak yanaklardaki öpücüklerimi.”

Reşâd Rüşdî, Abdülkâdir el-Mâzinî'nin bu mısralarıyla ilgili olarak şu ifadelerde bulunmuştur:

“Bu (mısraların) bütünüyle bir sanat eseri olduğunu göreceğiz. Eğer ondan bir kelimeyi, örneğin ilk mısradaki (عَنِّي) kelimesini çıkarırsak ya da üçüncü mısradaki (دُونِي) kelimesini çıkarırsak anlam değişecektir. Üçüncü mısrayı tamamen çıkarırsak anlaşılabilir hale gelecektir. Şiiri güzel bir şekilde özetlemek istersek şöyle diyebiliriz: Şair, kendisini terk eden sevgilisinden susuzluğunu gideren dudaklarını kendisinden uzak tutmasını ister. Ayrıca sevgilisinden, kendisi için fecr-i kâzib gibi olan gözlerini kapatmasını ister. Ancak ona olan sevgi ve bağlılığından dolayı meydan okur ve yumuşak yanaklarındaki öpücüklerini geri vermesini ister.”⁵⁵⁰

Rüşdî, şiirde ifade edilen anlamın şiirin kendisiyle aynı olmadığını, kişide bıraktığı etki bakımından da eşdeğer sayılamayacağını ifade ederek sanat eserinin üzerimizdeki etkisini sadece söylediği şeyden almadığını vurgulamıştır.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ Bâzeğî, *İstikbâlü 'l-âhari 'l-ğarb fi 'n-nakdi 'l- 'Arabiyyi 'l-hadis*, 149-150.

⁵⁴⁹ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 50.

⁵⁵⁰ Rüşdî, *el-Medhal ila 'n-nakd*, 5-6.

⁵⁵¹ Rüşdî, *el-Medhal ila 'n-nakd*, 6.

2. Sanat eserinin müstakil bir ürün olarak görülmesi

Reşâd Rüşdî, *el-Medhal ila 'n-nakd* adlı eserinde, sanata dair var olan anlayışlardan ikisini ele almıştır. Bunlardan ilki; sanatı bir yansıtma olarak gören ve sanat eserinde toplumsal hayattan izler olduğunu kabul eden anlayıştır. İkincisi ise sanatı, sanatçının duygularının bir ifadesi olarak gören anlayıştır. Rüşdî'ye göre bu iki anlayışın sonucunda sanat eserleri şöyle değerlendirilmektedir: “Durum böyle olduğu sürece sanat eserinin kalitesi ya da kalitesizliği konusundaki değerlendirmemizi sanat eserinin kendisine göre değil; ister toplumu isterse sanatçı kendisini açıklasın ifadesindeki dürüstlüğün boyutuna göre yapmış oluyoruz.”⁵⁵²

Reşâd Rüşdî'ye göre sanat eserine dair bu iki anlayış da sanat eseri hakkında doğru bir değerlendirme yolu sunmaz. T. S. Eliot'un “Trasition and the Individuiual Talent (Gelenek ve Bireyse Yetenek)” adlı çalışmasına atıfta bulunularak şu ifadeler yer verir:

“Eliot'a göre; eğer sanatın toplumun ifadesi olduğunu kabul ediyorsak şunu da kabul etmeliyiz: Sanat eserinin değerini belirleyen tek faktör, eserin, toplumun gerçeğini ne ölçüde ifade ettiği olacaktır. Gerçekten böyle midir? Başka bir deyişle; sanatçı, toplumu gerçeğe uygun bir şekilde tasvir etmekle yetiniyorsa yani görüntü onun bir kopyası ise bu, aslı ile aynı olan görüntüyü bir sanat eseri yapar mı?” Halbuki; “Sanat eseri, daha önce var olmayan yeni bir şeydir.”⁵⁵³

Rüşdî, sanat eserinin, sanatçının duygularının, hislerinin bir ifadesi olduğu düşüncesini de kabul etmemiştir. Bu hususta şu ifadelerde bulunmuştur:

“Sanat eseri, gerçekten böyle midir? Sanatçının duygularını içeren bir kap mıdır sadece? Ya da başka bir tabirle kişiliğini yansıtan bir ayna mıdır? Bu soruyu yanıtlamadan önce cevap gerektirmeyen, sadece sorulmasıyla sanatçı ile sanat eseri arasındaki ilişkiyi net bir şekilde görmemizi sağlayacak bazı sorulara yer vermek istiyorum: Beethoven'ın kişiliğini öğrenmek için mi müziğini dinliyoruz? Tiyatroya yazarın geçmişini ve hayat hikayesini öğrenmek için mi gidiyoruz? Şefi tanıdığımızda yemekten daha fazla keyif alır mıyız?”⁵⁵⁴ “Bütün bu sorular, - söylediğim gibi- cevaplandırılmaya ihtiyaç duymaz, çünkü cevapları kendi içindedir.”⁵⁵⁵

⁵⁵² Rüşdî, *el-Medhal ila 'n-nakd*, 13.

⁵⁵³ Rüşdî, *el-Medhal ila 'n-nakd*, 16.

⁵⁵⁴ Rüşdî, *el-Medhal ila 'n-nakd*, 25-26.

⁵⁵⁵ Rüşdî, *el-Medhal ila 'n-nakd*, 27.

Reşâd Rüşdî, bu sorular ile sanatçının kendisi hakkında edindiğimiz bilgilerin aslında sanat eserinden aldığımız zevki etkilemediğini ortaya koymak istemiştir.⁵⁵⁶ Ona göre; sanat eseri, toplumun ya da yazarın ifadesi değil; toplumdaki ve yazardan ayrılmış bir üründür. Sanat eserinin ortaya çıkışını bir örnekle şöyle açıklar: “Sanatsal yaratım süreci, bir bilim insanının laboratuvarında tamamen farklı iki elementi belli koşullar altında bir araya getirilerek yeni bir bileşik ortaya çıkardığı kimyasal bir işlem gibidir. Örneğin; hidrojen ve oksijenin belli koşullarda bir araya getirilmesiyle iki gazdan tamamen farklı olan su meydana gelir.”⁵⁵⁷

Reşâd Rüşdî’ye göre; sanatsal üretim sürecinde sanatçının yaşadığı olaylar, duygular vb. pek çok deneyim sanatçının zihninden geçer ve daha önce var olmayan yeni bir ürüne yani sanat eserine dönüşür.⁵⁵⁸

3. Nesnel muadil

Sanat eseri kişisel bir duyguya dayansa da sanatçıyı diğer insanlardan ayıran şey, bu kişisel duyguyu diğer insanların da algılayabileceği nesnel muadiline dönüştürebilme yeteneğidir.⁵⁵⁹ Bir şiirde tasvir edilen menekşe, bahçede gördüğümüz menekşeden farklı duygular verir. Çünkü şairin şiirde tasvir ettiği menekşe, şairin bize belli bir duyguyu ifade etmek için kullandığı semboldür. Menekşe, gül, yasemin veya başka herhangi bir şey şiirde, şair tarafından okura iletilmek istenen duygunun nesnel muadili olarak kullanılır. Nebîl Râğıb, *Reşâd Rüşdî* adlı eserinde bu konuyu şöyle ifade etmiştir:⁵⁶⁰

“Bu husus, bize sanatın hayatın taklidi, tekrarı ya da imitasyonu olmadığını teyit ediyor. Bize hayattan alamayacağımız duygu ve deneyimleri yaşatır. Sanatçının hayattan edindiği her şey, bütün unsurlar sanat eserinin bünyesinde -organik bir biçimde kullanılır kullanılmaz- kaynaklarından bağımsız sembollere, çağrışımlara ve anlamlara dönüşür. Dolayısıyla; sanat eserinin içeriğine uygun bir şey ya da uygun olmayan bir şey diye bir ayırım söz konusu değildir. Önemli olan; bunların, okura iletilmek istenilen duygunun nesnel karşılığı olarak nasıl kullanılacağıdır.”⁵⁶¹

Dolayısıyla; edebî eserin sanatsallığı sanatçının ifade etmek istediği duyguyu -nesnel muadili yoluyla- anlatmasıyla ortaya çıkar.

⁵⁵⁶ Rüşdî, *el-Medhal ila'n-nakd*, 27.

⁵⁵⁷ Rüşdî, *el-Medhal ila'n-nakd*, 33.

⁵⁵⁸ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 34.

⁵⁵⁹ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 35.

⁵⁶⁰ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 59-60.

⁵⁶¹ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 60.

2.3.1.2. Yeni Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler

“Yeni eleştiri” yönteminin tenkit edildiği özelliklerin başında edebî eserleri tarihsel, sosyal vb. bağlamlarından koparması gelmektedir.⁵⁶² Muhammed Mendûr, *Me‘ârikün edebîyye* adlı eserinde; Luis Avad, Abdulkâdir el-Kit (1916-2002), Muhammed Ğuneymi Hilal (1917-1968), Enver el-Ma‘addâvî (1920-), Fuad Devvâra (1928-1996) gibi isimlerin katılarak “yeni eleştiri”nin ve Reşâd Rüşdî’nin düşüncelerini mevzu bahis ettikleri bir toplantıdan bahsetmiştir. Bu toplantıda Fuâd Devvâra, Reşâd Rüşdî’nin düşüncesinden ayrıldıkları hususu şöyle açıklamıştır:⁵⁶³

“Edebî eserlerin sanatsal biçim ve estetik değerlerinin incelenmesinin önemine herkesin ittifak ettiğini düşünüyorum. Fakat onlardan ayrıldığımız husus; edebî eserin sunduğu içeriğin, ele aldığı sosyal ve ruhsal değerlerin de tartışılması gerektiğidir. Onunla (edebî eserle) hayat şartları ve toplumun ihtiyaçları arasında irtibat kurmaya çalışıyoruz.”⁵⁶⁴

Devvâra, bu ifadesinde, Reşâd Rüşdî ve arkadaşlarından farklı olarak edebî eserlerin sosyal, manevî vb. içeriğinin sorgulanması gerektiğini düşündüklerini ortaya koymuştur. Muhammed Mendûr ile Reşâd Rüşdî’yi karşı karşıya getiren bir tartışma da Necîb Mahfûz’un romanından uyarlanan *Beyne’l-kasreyn* adlı oyunun sahnelenmesi üzerine yaşanmıştır. Bu tartışmada Reşâd Rüşdî, estetik açıdan uygun gördüğü tiyatro lehine bir tavır sergilerken Muhammed Mendûr, -romandaki ahlâkî çerçevenin- sahnelenen oyunda korunmadığı ve ahlâkî değerlere uygun düşmeyen hususların bulunduğu yönündedir.⁵⁶⁵

“Yeni eleştiri”nin edebî eserleri değerlendirirken yazarları değerlendirme dışında bırakması da eleştirilmiştir. Muhammed Mendûr’un evinde gerçekleştirilen mezkûr toplantıya katılan Mısırlı yazar Abdurrahman Fehmi, bu hususta şu ifadelerde bulunmuştur: “Edibin yazarken bir şey söylemek için yazdığını düşünüyorum. Eleştirmenin bunu göz ardı etmesi, edibin eseri yazmasındaki ilk amacı yok sayması anlamına gelir. Edibi yazmaya sevk eden bu şeyin, metnin oluşmasında önemli bir rol oynadığını düşünüyorum.”⁵⁶⁶

⁵⁶² Bk. Eagleton, *Edebiyat Kuramı: Giriş*.

⁵⁶³ Mendûr, *Me‘ârikün edebîyye*, 77-83.

⁵⁶⁴ Mendûr, *Me‘ârikün edebîyye*, 82.

⁵⁶⁵ Nidal F. A. Alshorbaji, *Arap Edebiyat Eleştiri Tarihi (Muhtasar)*, çev. Recep Kırıcı (Ankara: Fecr, 2021), 164-165.

⁵⁶⁶ Mendûr, *Me‘ârikün edebîyye*, 82.

Sonuç olarak; “yeni eleştiri”nin Mısırlı önemli temsilcisi olan Reşâd Rüşdî’ye yöneltilen eleştiriler, edebî eserlerin ahlakî, toplumsal vb. içeriklerine eğilmemesi ve yazarın niyetini edebî tenkit sırasında göz ardı etmesidir.

2.3.2. Yapısal Eleştiri Yöntemi

1960’lı yıllarda Fransa’da ortaya çıkan yapısal eleştiri, İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure’nin (1857-1913) yapısal dilbilimi çalışmaları ve Rus Biçimcilerin düşüncelerinin etkisinde ortaya çıkmıştır.⁵⁶⁷ Saussure’nin Cenevre Üniversitesi’nde verdiği dilbilim derslerinden oluşan ve 1916’da yayımlanan *Les cours des l nguistique g n ral (Genel Dilbilim Dersleri)* ile yapısal dilbilimin temelleri atılmıştır. Bu eserde; toplumsal nitelikli “dil” ile kişisel nitelikli “söz” arasındaki farklılıktan hareketle dilbilim incelemelerinde dilin tarihsel sürecinin (art süremlili) değil, belli bir anının (eş süremlili) incelenmesi önerilmiştir.⁵⁶⁸ Saussure bu düşüncesini bir örnekle açıklamıştır. Nasıl ki; satranç oyunuyla ilgili yapılan bir araştırmada onun İran’dan Avrupa’ya geçişini incelemek ile oyunun kurallarını incelemek aynı şey değilse dilin tarihsel gelişimini incelemekle dilin belli bir anındaki durumunu incelemek de aynı şey değildir. Satranç oyununda bir taşın konumunun onun değerini belirlemesi gibi her kelimenin değeri de diğer kelimelerle karşılaştırılmasına bağlıdır. Saussure’nin bu düşünceleri, edebî metnin anlamının yapısal öğeleri arasındaki ilişkilerle belirlendiği şeklindeki yapısal eleştirinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.⁵⁶⁹

Rus Biçimcilerinin önemli isimlerinden olan Vladimir Propp (1895-1970)⁵⁷⁰ 1928’de yayımladığı *Morfologija Skazka (Masalın Biçimbilimi)* adlı eserinde; incelediği masalların farklı görünümünün ardında ortak yapıların bulunduğunu ortaya koymuş,⁵⁷¹

⁵⁶⁷ Boris Tomashevsky (1890-1957), Viktor Şklovskiy (1893-1984), Boris Eichenbaum (1886-1959) ve Yuri Tynyanov (1894-1943) gibi edebiyat eleştirmenleriyle temsil edilen Rus Biçimcileri eserlerini daha çok 1915-1930 yıllarında vermişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Victor Erlich, *eş-Şekl niyyet ’r-R siyye*,  ev. el-Veli Muhammed (Beyrut: el-Merkezü’s-Sek fiyy ’l-Arab , 2000).

⁵⁶⁸ Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*,  ev. Berke Vardar (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985).

⁵⁶⁹ Fadl, *Nazar yyet ’l-b n iyye fi’ n-nakdi’l-edeb *, 24.

⁵⁷⁰ Sovyetler Birliği’nde dünyaya gelen Vladimir Propp Slav Dili ve Edebiyat  Bölümü’n  bitirdikten sonra 1915 yılından itibaren Rus Formalistlerinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan Vengu rov’un yüksek lisans seminerlerine katılmıştır. Rus Dili ve Edebiyat  Bölümü’nde  ğretim t yeliği görevinde bulundu. Onun *Morfologija Skazka* adlı eseri en dikkat çeken eserlerinden olmuştur. Bk. V. Ja. Propp, *Masalların Yapısı ve İncelenmesi*,  ev. Hüseyin Gümüş (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 1.

⁵⁷¹ Arif Keskin, “Edebiyat Eleştirisinde Yapısalcı Kuramın Gelişimi”, *Edeb  Eleştirisi Dergisi* 3/3 (2019), 277-278.

masallarda geçen yedi karakteri; saldırgan (kötü kişi), bağışçı, yardımcı, prenses, gönderen, kahraman ve düzmece kahramanlar şeklinde saptamıştır.⁵⁷²

Çalışmalarına Rus Biçimcileri ile başlayan Roman Jakobson (1896-1982) da yapılsacılığın temellerini atan isimlerden biri olmuştur. Çalışmalarında dilin sanatsal kullanımına (poetik işlevine) dikkat çekmiş, kelimelerin ve dilsel unsurların nasıl bir araya getirildiğine ilişkin açıklamalar yapmıştır. Buna göre; söz diziminde etkin olan “seçme” (selection) ve “birleştirme” (combination) işlemleri bulunmaktadır. Seçme; alternatif kelimeler arasından seçim yapılması, birleştirme; seçilen kelimelerin söz diziminde bir araya getirilmesidir. Jakobson’a göre; dilin poetik işlevi bu iki işlemin korelasyonu ile sağlanır.⁵⁷³

Yapısal eleştirinin bir edebî tenkit yöntemi olarak kullanılmasında Algirdas Julien Greimas (1917-1992) ve Tvetan Todorov (1939-2017) gibi eleştirmenlerin önemli katkıları olmuştur. Greimas, Propp’un tespit ettiği yedi rolü üç çifte indirgemıştır. Bunlar:

- Özne-nesne (Özne bir nesneyi ya da bir kişiyi arzu edendir.)
- Gönderici-alıcı (Gönderici bir nesneyi bir alıcıya göndermek isteyendir.)
- Destekleyici-engelleyici (Destekleyen özneye yardım eden, engelleyici, özneyi engelleyendir.)⁵⁷⁴

Greimas’ın yapısal yöntem modelinde edebî metinler üç düzeyde incelenmektedir. Bunlar; anlatı düzeyi, söylem düzeyi ve derin düzeydir. Anlatı düzeyinde kişiler ve olay örgüsü ele alınmakta, ikinci düzeyde; kişilerin potansiyel özellikleri ve anlatı söylemi içinde açığa çıkmış halleri incelenmekte, üçüncü düzeyde; anlatıdaki temel temalar karşıtlıklar biçiminde ele alınmakta ve şemalar halinde gösterilmektedir.⁵⁷⁵ Todorov’un yapısal eleştirisi modelinde de edebî metinler üç düzeyde incelenmektedir. “Sözdizimsel görünüş”te olay örgüsü ele alınmakta, “sözel görünüş”te anlatının üslûbu, zaman, mekân gibi unsurlar incelemekte, “anlambilimsel görünüş”te ise temalar incelenmektedir.⁵⁷⁶

⁵⁷² Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, 217-218.

⁵⁷³ Svitlana Nesterova Coşkun, “Roman Jakobson’da dilin işlevleri ve işleyiş mekanizması”, *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies* 36 (2023), 333-334; Roman Jakobson, *Language in Literature* (London: The Belknap Press Of Harvard University Press, 1987), 95-121.

⁵⁷⁴ Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, 195; Hilmi Uçan, *Yazınsal Eleştirisi ve Göstergebilim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 118.

⁵⁷⁵ Güngör, *Edebiyat Eleştirisi*, 135-137.

⁵⁷⁶ Güngör, *Edebiyat Eleştirisi*, 137-138.

Modern Arap eleştirisinde yapısal eleştirinin tanınması 1960'ların ortalarına uzanmaktadır.⁵⁷⁷ 1970'lerin sonlarında her hafta Abdulazîz el-Ehvânî'nin (1915-1980) evinde toplanan Salâh Fadl, Câbir Asfûr (1944-2021) gibi eleştirmenler bu toplantılarda çeşitli eserleri mütalaa etmişlerdir. Kahire ziyareti sırasında Todorov da bu toplantılardan birine katılmıştır.⁵⁷⁸ Câbir Asfûr *Tahaddiyâtü'n-nâkıdı'l-mu'âsır* adlı eserinde şu ifadelerle yer vermiştir:

“(Bu toplantılarda) Salâh Fadl'ın *en-Nazariyyetü'l-binâiyye* adlı eserini ve Sîzâ Kâsım'ın (1935-2024) resmi olarak üniversitede savunduktan sonra Necib Mahfûz'un üçlemesiyle ilgili tezini ayrıntılı olarak tartıştığımızı hatırlıyorum.”
“Grubumuzun bir uzantısıymış gibi ya da biz onların bir uzantısıymış gibi Kemâl Ebû Dîb (1942-), Abdüsselâm el-Meseddî (1945-), Hammâdî Sammûd (1947-) ve diğerlerinin eserlerini inceledik.”⁵⁷⁹

Ehvânî'nin 13 Mart 1980'deki vefatından sonraki süreçte bu grup edebî tenkit çalışmalarını daha çok Ekim 1980'de yayın hayatına başlayan *Fusûl* dergisinde gerçekleştirmiştir.⁵⁸⁰

Eser merkezli yöntemler olmaları bakımından “yeni eleştiri” ile “yapısal eleştiri” yöntemleri arasında benzerlik bulunsa da yeni eleştiri, edebî metni kendi içinde değerlendirirken yapısal eleştiri yöntemi edebî metinlerde geçen evrensel kalıpları (ikilikler vb.) analiz ederek bireysel bir metnin ötesinde kültürler arası ortak yapıları öne çıkarma eğilimindedir.

2.3.2.1. Salâh Fadl ve Yapısal Eleştiri Yöntemi

Modern dönem Mısırlı eleştirmenler içerisinde “yapısal eleştiri”den bahsedildiğinde akla gelen isimlerin başında Salâh Fadl gelmektedir. Bunun sebeplerinden biri 1977 yılında yayımladığı *en-Nazariyyetü'l-binâiyye fî'n-nakdi'l-edebî* adlı çalışma ile yapısal eleştiri yönteminin temellerinden bahsetmiş olmasıdır.⁵⁸¹ Bu sebeple; çalışmamızda Salâh Fadl'ın yapısal eleştiri yöntemine dair yazılarından örnek verilecektir.

Salâh Fadl'ın lisansüstü eğitim görmek üzere gittiği Madrid Üniversitesi'nde şiirsel ifade teknikleriyle ilgili aldığı eğitimler, Saussure ve Jacobson gibi isimlerin, Prag Topluluğu

⁵⁷⁷ Bâzeğî, *İstikbâlü'l-âhari'l-ğarb fî'n-nakdi'l-'Arabîyyi'l-hadis*, 173-174.

⁵⁷⁸ Asfûr, *Tahaddiyâtü'n-nâkıdı'l-mu'âsır*, 96-97.

⁵⁷⁹ Asfûr, *Tahaddiyâtü'n-nâkıdı'l-mu'âsır*, 98.

⁵⁸⁰ Asfûr, *Tahaddiyâtü'n-nâkıdı'l-mu'âsır*, 100.

⁵⁸¹ Bk. Fadl, *Nazariyyetü'l-binâiyye fî'n-nakdi'l-edebî*.

gibi grupların düşüncelerini incelemesi onun yapısal eleştiriyi benimsemesinde etkili olmuştur.⁵⁸² Madrid’de bulunduğu dönemde Fransız eleştirmen Roland Barthes’in (1915-1980) makalelerini incelemiştir. ‘*Aynü’n-nakd*’ adlı eserinde bu makaleler hakkında şöyle söylemiştir:

“Eleştirel söylemin stratejisinde, dilinde ve vurgularında köklü bir değişimine işaret ediyordu. Sadece yazarın ölümünü ve tarihsel yöntem çağının bittiğini ilan etmiyor, daha önemli bir şeyi gösteriyordu ki; o da büyük ideolojilerin sonunun gelmesidir. Artık onları savunan eleştirmenler sadece çocukları kandıran sirk palyaçoları gibi oldular.”⁵⁸³

Salâh Fadl, *en-Nazariyyetü’l-binâiyye fi’n-nakdi’l-edebî* (1977) adlı eserinde Saussure, Rus Biçimcileri gibi yapısal eleştiriye öncülük eden isim ve grupların düşüncelerini ve yapısal yöntemin genel özelliklerini anlatmıştır. Böylece Arap okurların yapısal eleştiri yönteminin teorik temellerini anlamalarına katkı sağlamıştır.⁵⁸⁴

Salâh Fadl, 1980’li yıllarda İzzüddin İsmail ve Câbir Asfûr ile beraber yayımlamaya başladıkları *Fusûl* dergisinde “Tecrîbe nakdiyye” başlıklı bölümde yazılar yazmıştır. Derginin 1 Ekim 1980 tarihli ilk sayısında; “İntâcü’d-delâleti fî şî’ri Emel Dunkul” başlıklı yazısında, Mısırlı şair Emel Dunkul’un şiirlerini yapısal yöntemi kullanarak değerlendirmiştir.⁵⁸⁵

Dunkul’un şiirde geçen aşağıdaki mısralarla ilgili Fadl’in açıklamaları dikkat çekicidir:

كَلَّ صَبَاحٍ
أَفْتَحُ الصَّنْبُو فِي إِرْهَاقٍ
مَغْتَسِلًا فِي مَائِهِ الرَّفْرَاقِ
فَيَسْفُطُ الْمَاءُ عَلَى يَدَيَّ.. دَمًا!
...
وَعِنْدَمَا
أَجْلِسُ لِلطَّعَامِ مُرْغَمًا:
أَبْصُرُ فِي دَوَائِرِ الْأَطْبَاقِ
جَمَاجِمًا.. جَمَاجِمًا..

⁵⁸² Fadl, ‘*Aynü’n-nakd*’, 86-87.

⁵⁸³ Fadl, ‘*Aynü’n-nakd*’, 84.

⁵⁸⁴ Fadl, *Nazariyyetü’l-binâiyye fi’n-nakdi’l-edebî*.

⁵⁸⁵ Salâh Fadl, “İntâcü’d-delâleti fî şî’ri Emel Dunkul”, *Fusûl* 1 (1980), 222-233; Salâh Fadl, *Aynü’n-nakd: Sîratün fikriyye* (Kahire: Menşûrât Battûne, 2018), 18; Fadl, *İntâcü’d-delâleti’l-edebîyye*, 33-70. Fadl’in bu yazısında yapısal yöntemi nasıl uyguladığına ilişkin inceleme için bk. İbrahim, *Nakdü’n-nakd: Kırâatün fi’n-nakdi’l-hadâsî*, 17-33.

“Her sabah;
Yorgunluk içinde açarım musluğu
Yıkamak için berrak suyundan,
Su damlar iki elime, kan olarak!
...
Ne zaman;
Yemek için otursam -istemedem-
Görürüm tabakların içinde
Kafatasları... Kafatasları...
Ağızları açık ve gözleri!”⁵⁸⁶

Emel Dunkul’un “Fıkrâtun min kitâbi’l-mevt” başlıklı şiirinde geçen bu mısraların ardından Fadl, şiirde “su” ve “yemek” kelimelerinin yanı sıra “kan” ve “kafatasları” kelimelerinin kullanımının şiirdeki dramatik çatışmayı ortaya çıkardığını ifade etmiştir.⁵⁸⁷

Salâh Fadl, *Fusûl* dergisinin 1 Mart 1987 tarihli sayısında yayımlanan “Nassun şî’riyyun ve selâsetu menâhicin nakdiyye” başlıklı yazısında birden fazla yöntemi aynı eser üzerinde uygulamıştır. Salâh Fadl, bu yazısında; Ahmed Şevkî ’nin bir kasidesini tarihsel, psikolojik ve yapısal yöntemlerle incelemiştir. Böylece; edebî eserleri değerlendirme şekillerinde yöntemler arasındaki farklılıkları göstermiştir.⁵⁸⁸

خَدَعُوا بِقَوْلِهِمْ حَسَنَاءُ	وَالْغَوَانِي يَغُرُّهُنَّ الثَّنَاءُ
أَثَرَاهَا تَنَاسَتْ اِسْمِي لَمَّا	كَثُرَتْ فِي غَرَامِهَا الْأَسْمَاءُ
إِنْ رَأْتَنِي تَمِيلُ عَنِّي كَأَنْ لَمْ	تَكُ بَيْنِي وَبَيْنَهَا أَشْيَاءُ
نَظَرَةٌ قَابِتِسَامَةٌ فَسَلَامٌ	فَكَلَامٌ فَمَوْعِدٌ فَلِقَاءُ
فَفِرَاقٌ يَكُونُ فِيهِ دَوَاءُ	أَوْ فِرَاقٌ يَكُونُ مِنْهُ الدَّاءُ
يَوْمَ كُنَّا وَلَا تَسَلُ كَيْفَ كُنَّا	نَتَّهَادِي مِنَ الْهَوَى مَا نَشَاءُ
وَعَلَيْنَا مِنَ الْغَفَافِ رَقِيبٌ	تَعَبْتُ فِي مِرَاسِهِ الْأَهْوَاءُ
جَادَبْتَنِي ثُوبِي الْعَصِيِّ وَقَالَتْ	أَنْتُمْ النَّاسُ أَيُّهَا الشُّعْرَاءُ
فَانْقُوا اللَّهَ فِي قُلُوبِ الْعَذَارَى	فَالْعَذَارَى قُلُوبُهُنَّ هَوَاءُ
نَظَرَةٌ قَابِتِسَامَةٌ فَسَلَامٌ	فَكَلَامٌ فَمَوْعِدٌ فَلِقَاءُ
فَفِرَاقٌ يَكُونُ فِيهِ دَوَاءُ	أَوْ فِرَاقٌ يَكُونُ فِيهِ الدَّاءُ

⁵⁸⁶ Fadl, *İntâcü’l-delâleti’l-edebîyye*, 44.

⁵⁸⁷ Fadl, *İntâcü’l-delâleti’l-edebîyye*, 42-44.

⁵⁸⁸ Salâh Fadl, “Nassun şî’riyyun ve selâsetu menâhicin nakdiyye”, *Fusûl* 21 (1987), 251-258.

“Aldattılar güzel sözleriyle. Övgü aldatır güzel kadınları.
Aşk (defterinde) isimler çoğaldı da unuttu mu yoksa beni?
Gördüğünde uzaklaşır, aramızda hiçbir şey geçmemiş gibi.
Bakış, gülümseme, selam, sohbet, randevu, buluşma.
Ayrılıkta mıdır deva; yoksa hastalık mı firaktan?
O gün, nasıldık sorma! Sevgimizi sunardık gönlümüzce.
Bakış, gülümseme, selam, sohbet, randevu, buluşma.
İffet gözcüsü vardı üzerimizde; gücü karşısında yoruldu heveslerimiz.
Çekti asi elbisemden. Dedi ki; siz, ey şairler!
Allah’tan korkun! Masum kızların kalpleri hususunda. Kalplerinde arzu olan
kızların!
Bakış, gülümseme, selam, sohbet, randevu, buluşma.
Ayrılıkta mıdır deva; yoksa hastalık mı firaktan?”

Fadl’in mezkûr makalesinde; Ahmed Şevkî’nin şiiri öncelikle tarihsel yöntemle, ardından psikolojik yöntemle, son olarak da yapısal yöntemle incelenmiştir.⁵⁸⁹ Fadl’ın yapısal yöntemi kullanarak yaptığı değerlendirmeler şöyle özetlenebilir:

Şair, şiire “onu kandırdılar” ibaresiyle başlamış; yani kızın onun ismini unuttuğunu, sanki onunla bir geçmişi yokmuş gibi onu tanımazlıktan geldiğini anlatmıştır. Şiirdeki ilk üç beyit şiirin yazılma anında şairin konumunu temsil etmektedir. Sonrasındaki beş beyitte şair, geçmişte yaşadıklarını kronolojik olarak anlatmaktadır. Hikayesel anlatımı bitirdikten sonra dördüncü beyti tekrar edip ardından “*Ayrılıkta mıdır deva; yoksa hastalık mı firaktan?*” beytiyle şiiri tamamlamıştır. Şiirin neredeyse tamamı mecazdan hâlîdir, şiirde doğrudan anlatım hakimdir ve anlatı üslûbu kullanılmıştır.⁵⁹⁰

İki anlam alanı arasındaki ikilikten yola çıkarak şiire baktığımızda ilk anlam alanı; aldatmak, gösteriş yapmak, unutmuş gibi yapmak, görmezden gelmek vb. kelimeleri içerir ki; bu kelimelerin tamamı görünüşle gerçek arasındaki ihtilafı anlatır. İkinci anlam alanına giren kelimeler; bakış, gülümseme, huzur, konuşma, randevu, buluşma gibi kelimelerdir ki; gerçek ile görünen arasındaki ittifakı anlatır. İki anlam alanı arasındaki karşıtlık; yalan ile dürüstlük arasındaki karşıtlığı temsil eder. Bu ikiliğin örneklerini cümle düzeyinde incelediğimizde; örneğin ilk beyit, sadece müzikal açıdan değil anlam bakımından da eşit iki mısraya ayrılmıştır. “Aldatma” (الخداع) kelimesine karşılık “kendini

⁵⁸⁹ Fadl, “Nassun şî‘riyyun ve selâsetu menâhicin nakdiyye”, 253-255.

⁵⁹⁰ Fadl, “Nassun şî‘riyyun ve selâsetu menâhicin nakdiyye”, 256.

beğenme” (الغُرور), “güzellik” (الحُسْن) kelimesine karşılık “güzel kadın” (العَوَانِي), “söz” (الْقَوْل) kelimesine karşılık “övgü” (الثناء) kelimesi kullanılmıştır. Dolayısıyla; Ahmed Şevkî ’nin bu şiirinde semantik açıdan dengeli bir dağılım olduğu fark edilmektedir.⁵⁹¹

2.3.2.2. Yapısal Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında postmodern durumun ortaya çıkmasıyla genelgeçer bilgiye ulaşmanın imkânı sorgulanmış, anlamın tek olduğu düşüncesi sarsılmıştır.⁵⁹² Fransız edebiyat eleştirmeni Jacques Derrida (1930-2004),⁵⁹³ Saussure’nin gösteren-gösterilen ikiliği konusundaki düşüncelerini sorgulayarak gösterenin tek bir gösterilene bağlanmasını tenkit etmiştir. Ona göre; göstergeler farklı bağlamlarda farklı anlamlar kazanmakta ve anlamın sınırı sürekli genişlemektedir. Dolayısıyla; metinler her okunuşta yeniden yorumlanmakta ve anlam, okur tarafından yeniden inşa edilmektedir.⁵⁹⁴

Yapısal eleştirinin tenkit edildiği hususlardan biri de kimileri için zor anlaşılan bir yöntem olarak görülmesidir. Mısırlı yazar Abdulaziz Hammûda (1937-2006) yapısal eleştiri yönteminin -matematiksel denklemleri andıran şekiller, tablolar ve semboller kullanılması sebebiyle- eleştiri dilini anlaşılmaz hale getirdiğini ve sıradan okurların istifadesini zorlaştırdığını savunmuştur.⁵⁹⁵ Bu düşüncelerini *el-Merâya ’l-muhaddebe* adlı eserinde şöyle ifade etmiştir: “(Yapısal eleştiri) başlangıçta (edebî) metinleri aydınlatmayı amaçlamış olsa da bunu başaramamıştır. Metne yaklaşıp onu aydınlatmak yerine -edebî metnin bilimsel yorumunu öne sürerek dikkatleri kendi üzerine çeken- anlaşılması zor eleştiri diliyle anlamı ıskalamıştır.”⁵⁹⁶

Hammûda, yapısal eleştiri yöntemini kullanan eleştirmenlerin metni aydınlatmak yerine dikkati daha çok eleştiri dilinin kendisine çevirerek metni kararttıklarını düşünmüştür.⁵⁹⁷

2.4. Okura Dönük Eleştiri Yöntemleri

Okur merkezli eleştiri yöntemleri edebî eserleri değerlendirirken bıraktığı etkiye odaklanan yöntemlerdir. İzlenimci eleştiri yöntemi bunlardandır.

⁵⁹¹ Fadl, “Nassun şî’riyyun ve selâsetu menâhicin nakdiyye”, 256.

⁵⁹² Küçükalkan, *Derrida ve Yapısöküm*, 94-96.

⁵⁹³ Bâzeğî, *İstikbâlü ’l-âhari ’l-ğarb fî ’n-nakdi ’l-’Arabiyyi ’l-hadis*, 179.

⁵⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Küçükalkan, *Derrida ve Yapısöküm*, 64-65.

⁵⁹⁵ Hammûde, *el-Merâya ’l-muhaddebe*, 39-42, 52-53.

⁵⁹⁶ Hammûde, *el-Merâya ’l-muhaddebe*, 7.

⁵⁹⁷ Hammûde, *el-Merâya ’l-muhaddebe*, 47.

2.4.1. İzlenimci Eleştiri Yöntemi⁵⁹⁸

Edebî eserlerin ortaya çıkışını katı bilimsel yasalara dayandırmak isteyen görüşlere karşıt olarak edebî eserlerin, kişide uyandırdığı duygu ve yaşantıların esas alınarak değerlendirildiği eleştiri yöntemidir.⁵⁹⁹ Batı edebî tenkidinde 19. yüzyılda izlenimci eleştiriye savunan isimler arasında Anatole France (1844-1924) ve Jules Lemaitre (1853-1914) gibi Fransız eleştirmenler bulunmaktadır. Onların düşünceleri, modern dönem Arap eleştirmenlerin eserlerinde yer bulmuştur. Ahmed Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab* adlı eserinde izlenimci eleştiri konusuna ayırdığı başlık altında bu yöntemi ve Jules Lemaitre'in görüşlerini açıklamıştır.⁶⁰⁰ Tâhâ Hüseyin de *Hadîsü'l-erbi'â'* adlı eserinde çeşitli Fransız eleştirmenlerin görüşlerinden bahsederken Lemaitre'nin düşüncelerini şöyle açıklamıştır: “Jules Lemaitre’ye sorsanız; kişiyi etkilemesi, onda farklı farklı duygular açığa çıkarması, memnuniyet ve hayranlık uyandırması bakımından sanatla ilgilendiğini söyler.”⁶⁰¹

Modern dönem Mısırlı eleştirmenler edebî tenkit yazılarında zaman zaman izlenimci eleştiri yöntemini kullanmışlar ve edebî eserleri edebî zevklerine göre öznel şekilde değerlendirmişlerdir. Muhammed Mendûr, *el-Edeb ve fûnûnuhu* adlı eserinde şu ifadelere yer vermiştir: “Günümüzde bazı câhillerin alay ettiği, ilkel, köhne bir yöntem olarak gördüğü izlenimci yöntem (el-menhecü't-teessürî) hâlâ vardır ve bütün düzgün edebî tenkit (çalışmalarında) gereklidir. Zira edebiyatın tümünden matematiksel denklemlere, ölçü ve tartı birimleriyle hesaplanan boyutlara dönüştürülmesi mümkün değildir.”⁶⁰² Muhammed Mendûr, bu ifadesinde edebî tenkit alanında öznelliğin her zaman bir yeri olduğunu ifade etmiştir.

⁵⁹⁸ İzlenimci eleştiri; Arapça literatürde genellikle “en-nakdü't-teessürî” ve “en-nakdü'l-intibâ'î” şeklinde ifade edilmektedir. Bk. Câbir Asfûr, *el-Merâya'l-Mütecâvira* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1983), 304; Muhammed Mendûr, *en-Nakdü'l-menhecî'inde'l-'Arab* (Kahire: Nahdatü Mısır, 1996), 396.

⁵⁹⁹ Bk. Dayf, *Fi'n-Nakdi'l-edeb*, 41.

⁶⁰⁰ Bk. Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 150-151.

⁶⁰¹ Hüseyin, *Hadîsü'l-erbi'â'*, 377.

⁶⁰² Mendûr, *el-Edeb ve fûnûnuhu*, 129.

2.4.1.1. Tâhâ Hüseyin ve İzlenimci Eleştiri Yöntemi

Tâhâ Hüseyin, edebî tenkit yazılarında birbirinden farklı yöntemler kullanmıştır.⁶⁰³ 31 Ocak 1923 tarihinde *es-Siyase* gazetesinde yazdığı bir yazısında Fransız eleştirmen Sainte Beuve ve Hippolyte Taine'in görüşlerinden sonra Batı'da izlenimci eleştirinin önemli bir temsilcisi olan Jules Lemaitre'nin görüşlerine yer vererek tek bir yöntemin yeterli olmayacağını şu sözlerle ifade etmiştir:⁶⁰⁴ “Aslında eleştirmen; Sainte Beuve'nin, Taine'nin, Jules Lemaitre'nin ya da başka bir eleştirmenin kanaatleriyle ikna olmaz. Bütün bunları gerçekleştirebilmek, eleştirdiğinde kapsamlı bir sonuç çıkarmak, şairin veya yazarın şahsiyetini, yaşadığı dönemi ve sanatını anlamak ister.”⁶⁰⁵

Tâhâ Hüseyin'in izlenimci eleştiriye yönelişiyle ilgili olarak Câfir Asfûr, *el-Merâya 'l-mütecâvira* adlı eserinde Hüseyin'in şu ifadelerini aktarmıştır: “Şairin yeteneğini, gerçekte ne istediğini anlatabilmesiyle ölçmüyorum. Ben usta bir şairden mahir bir müzisyen gibi bana duygu, his, düşünce ve hayal kapılarını açmasını istiyorum.”⁶⁰⁶

Tâhâ Hüseyin'in bu ifadeleri hakkında Asfûr'un yaptığı değerlendirme şöyledir:⁶⁰⁷ İzlenimci eleştirmen (en-nâkidu'l-intibâ'î), edebî metin karşısında kendi his, duygu, düşünce ve hayal dünyasının kapılarını kendine açmak ister. Hüseyin'in ifadesinde edebî eserin müziğe benzetilmesi dikkat çekicidir ve ikisi arasındaki birtakım benzerliklerin altı çizilmektedir. Nitekim; ikisinde de dinleyici ya da okur katı gerçeklikten uzaklaşıp, hayal aleminde bir yolculuğa çıkar ve birtakım öznel izlenimler edinir.⁶⁰⁸

⁶⁰³ *Taha Husain's Education: From al Azhar to the Sorbonne* adlı eserinde Abdelrashid Mahmoudi, Tâhâ Hüseyin'in edebî tenkitte yöntemsel eğilimlerini üç evrede değerlendirmiştir: Tâhâ Hüseyin'in eleştiri düşüncesinin her zaman çok yönlü veya eklektik olduğunu kabul edelim. Ancak bunun farklı biçimler aldığını unutmayalım. Erken dönemde nesnel etkenlere vurgu yapılırken öznellik ögesi gizli kalmıştır. Sonraki evrede; Lanson tarzında bir denge bulunmuş ve son olarak terazinin öznel faktörler lehine bozulduğu bir dönem yaşanmıştır. Bk. Abdelrashid Mahmoudi, *Tâhâ Husain's Education From the Azhar to the Sorbonne* (New York: Routledge, 1998), 229.

⁶⁰⁴ Hüseyin, *Hadisü'l-erbi'a*, 377; Ahmed eş-Şâyib, *Usûlu'n-nakd* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1994), 92-93.

⁶⁰⁵ Hüseyin, *Hadisü'l-erbi'a*, 377.

⁶⁰⁶ Asfûr, *el-Merâya 'l-Mütecâvira*, 305.

⁶⁰⁷ Asfûr, *el-Merâya 'l-Mütecâvira*, 305.

⁶⁰⁸ Asfûr, *el-Merâya 'l-Mütecâvira*, 305-306.

2.4.1.2. Yahyâ Hakkı ve İzlenimci Eleştiri Yöntemi

Yahyâ Hakkı, edebî tenkit yazılarında çeşitli yöntemleri kullansa da modern Arap eleştirmenler içinde adı, izlenimci eleştiri ile adeta özdeşleşen bir isim olmuştur. Kendisiyle yapılan bir röportajda bu durumu şöyle ifade etmiştir:

“İzlenimci eleştirmen olmakla itham edildiğimi biliyorum; ancak mesela Ahmed Şevkî’nin *Masra’u Kleopatra* adlı eseriyle ilgili yazımda ikincil karakterlere varana dek tiyatroyla ilgili en ince ayrıntılara yer verdim. Tevfik el-Hakîm hakkındaki yazımda belki de Mısır’da ilk kez “sanat için sanat” ve “toplum için sanat” meselelerini ele aldım. *‘Avdetü’r-rûh’u* -eserde Mısır’ı bir Fransız’ın savunması nedeniyle- şiddetle eleştirdim. Mustafa Mahmûd hakkındaki yazımda yazarın düşüncesinin oluşum ve ifade (sürecinden) bahsettim.”⁶⁰⁹

Farklı eleştiri yöntemlerini kullandığına dikkat çektiği bu ifadelerle rağmen Yahyâ Hakkı, *Hutuvât fi’n-nakd* adlı eserinin girişinde şu cümlelere yer vermiştir: “İzlenimci eleştiri (en-nakdü’t-teessürî) dairesinden çıkmadığımı kabul ediyorum. Sözlerimde ekollerden de bahsetmiyorum. Belki de bunun sebebi; herhangi bir üniversitenin Edebiyat Fakültesi’nde okumamış olmamdır.”⁶¹⁰

Yahyâ Hakkı’nın izlenimci eleştiri yöntemi kullanmasını üniversitede Edebiyat Fakültesi’nde okumamış olmasıyla ilişkilendirmesi dikkat çekicidir. Belki de bununla, eleştiri alanında belli kıstas, ölçü vs. ile kendisini kısıtlamak istemediğini ortaya koymak istemiştir. Aslında onu izlenimci eleştiriye yaklaştıran bir neden de sanatsal yönünün baskın olması olabilir. Nitekim Hakkı, eleştirmenlik vasfından çok edipliği ile ön plana çıkmış bir şahsiyettir. Sanatsal yönünün ağır basması onu, eleştiri alanında da öznellik ve yaratıcılığını ortaya koyabileceği bir yönleme yatkın hale getiriyor olabilir.

Yahyâ Hakkı’yla yapılan bir röportajda kendisine; “Her büyük sanatçının içinde büyük bir eleştirmen olduğu bilinir. Ancak bu eleştirmen nadiren ortaya çıkar ve çok azı sizin yaptığınız gibi eleştiriye ve mükemmel sanatsal üretimi bir araya getirmeyi başarır. Bununla ilişkili olarak edebî tenkit ile irtibatınızı nasıl değerlendiriyorsunuz?” sorusu yöneltilmiştir. Bu soruya Yahyâ Hakkı’nın verdiği cevap şöyle olmuştur:

“Bana göre; ideal olan, eleştiriyle ilgilenmeyen salt sanatçıdır. Sanatçı, taşandır. Güzelliklerle dolu bir çeşmedir. Malum olduğu üzere eleştiri (faaliyeti), (sanatsal)

⁶⁰⁹ Devvâra, *‘Aşeratü ‘udebâ’ yetehaddesûn*, 151-152.

⁶¹⁰ Mendûr, *en-Nakdü ve’n-nukkâdü’l-mu’âsırûn*, 128.

üretimden sonra gelir. Benim düşünceme göre; eleştiriyle ilgilenen sanatçı ya çok zengin bir sanatsal yaratıcılığa ve büyük bir yeteneğe sahiptir ki; eleştiriyle ilgilenmesi sanatını etkilemez ya da sanatsal üretim kabiliyeti sınırlıdır, onu tatmin etmez ve sanatsal üretimi ortaya çıkmadığı sürece düşüncelerini eleştiri yazıları yazarak ifade etmeye çalışır. Mesela (büyük ediplerden) Tevfik el-Hakîm ve Necîb Mahfûz eleştiri üzerine yazı yazmamışlardır. Bu münasebetle şu beyit aklıma geliyor:

أَنَا مَلءُ جُفُونِي عَنْ شَوَارِدِهَا وَيَسْهَرُ الْخَلْقُ جَرَّاهَا وَيَخْتَصِمُ

“Ben göz kapaklarımı (şairlerin) kelimeleriyle doldurup uyuyorum.

İnsanlar ise ondan dolayı uykusuz kalıp tartışıyorlar.”⁶¹¹

Yahyâ Hakkı’nın eleştiri yazılarında dikkat çeken bir özellik, bu yazılarda; değerlendirilen eserin okunma sürecine dair birtakım açıklamalara yer verilmesidir. Örneğin; Ahmed Şevkî’nin *Masra’u Kleopatra* adlı tiyatro eserini değerlendirmeye başlamadan önce şu ifadelerle yer vermiştir: “Bu hikâyeyi okumaya başladığımda, Şevkînin hikâyede sadece bir şair olarak var olmasından ve bir hikâye yazarı olamamasından korkmuştum.”⁶¹²

Mısırlı feminist yazar Dr. Nevâl es-Sa’dâvî’nin (1931-2021) *Müzekkirâtü tabibe* (1958) adlı eseri hakkındaki değerlendirmesine de şu ifadelerle başlamıştır: “Dr. Neval Sa’dâvî’nin *Müzekkirâtü tabibe* adlı eserini okumaya başladığımda kitabın sayfa sayısı az olduğu için değil -ki; kısa olup uzun kitaplardan daha sıkıcı olanlar kitaplar vardır- içindeki patlayıcılığa nispetle hacmi küçük olan bir el bombasına benzemesi sebebiyle kitabı bitirmeden bırakamadım.”⁶¹³

Bu tarz ifadeler, Yahyâ Hakkı’nın eleştiri yazılarında kişisel deneyimlerini ve izlenimlerini aktarmayı önemseydiğini gösterir. Öte yandan; Yahyâ Hakkı, incelediği eserlerin kendisi üzerinde bıraktığı etkiyi samimi bir dille ifade etmeye önem verir. Örneğin; Mısırlı yazar Muhammed Abdülhalîm Abdullah’ın (1913-1970) *Ğusnu’z-zeytûn* adlı eseri hakkındaki yazısında şu ifadelerle yer vermiştir:

⁶¹¹ Beyitte, şairin kolayca şiir nazmettiğine işaret edilmektedir. Bk. Nâsîf el-Yâzicî, *el-‘Arfü’ t-tayyib fi şerhi Dîvânî Ebi’ t-Tayyib* (Beyrut: Dârü’l-Kalem, 2016), 323; Abdurrahman el-Berkûkî, *Şerhu Dîvânî’l-Mütebbî* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2010), 2/63; Yahyâ Hakkı, bu beyitte eleştiriden uzak duran, kendi kendine yeten bir sanatçı örneğini görmektedir. Bk. Devvâra, *‘Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn*, 151-153.

⁶¹² Yahyâ Hakkı, *Hutuvâtun fi’n-nakd* (Kahire: Nahdatu Mısır, 2008), 27.

⁶¹³ 1917’de Hindâvî’de çıkan baskısı 71 sayfadır. Bk. Nevâl Sa’dâvî, *Müzekkirâtü tabibe* (Windsor: Hindâvî, 2017), 149.

“*Azrâu Asyut* adlı romanı okumayı yeni tamamlamıştım ki; şansına Muhammed Abdülhalîm Abdullah’ın *Ğusnu’z-zeytûn* adlı eseri elime geçti. İçimdeki mahcubiyeti giderdi ve geleceğe olan inancımı tazeledi. Onunla ilgili olarak; huzurunda şaşkın bir halde durup önünde başımı eğdiğimi söylersem lütfen gülmeyiniz. Bu diğeri (*Ğusnu’z-zeytûn*) bana sınırsız bir mutluluk hissettirdi. Ruhumu derinden sarstı, beni yeniden etkisi altına aldı. Mahcubiyete gelince; yerini büyük bir üzüntü aldı. Zira Mısır’da hikâye sanatının ileri gelen bir yazarını şimdi keşfetmiş olsam da müellifin daha önce hiçbir eserini okumamıştım. En büyüğü olmasa da isimleri sayılsa ilkler arasında sayılması gerekir.”⁶¹⁴

2.4.1.3. İzlenimci Eleştiri Yöntemine Yöneltilen Eleştiriler

İzlenimci eleştiri yöntemini tenkit eden isimler arasında Mısırlı eleştirmen Luis Avad bulunmaktadır. *el-İştirâkiyye ve ‘l-edeb* adlı eserinde, izlenimci eleştirinin; yazarın hayat hikayesi ve eserin ortaya çıktığı dönemle irtibatlı olarak eserin açıklamasının önünü tıkadığını ifade ederek tenkit etmiştir.⁶¹⁵ Avad’a göre izlenimci eleştiri, sanat eserlerini hayatın en önemli bileşenlerinden izole etmektedir. Bu düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

“(İzlenimci eleştiriye göre) sanat eserinde, okurun veya izleyicinin duygularını uyandırma dışında değerli hiçbir şey yoktur. İnsan hayatını kuşatan ve içine işleyen farkındalık, tefekkür, ahlakî bilinç, toplumsal anlayış, bilginin yayılması, nefsin tekamülü, duyguların arınması, bir şeye inanmak ya da başka değerlere dayanmak gibi derin anlamlara gelince bunların izlenimcilikte yeri yoktur.”⁶¹⁶

İzlenimci eleştiri, bazı eleştirmenler tarafından edebî tenkitte bir ilk aşama olarak kabul edilmiş, bu yöntemle yapılan değerlendirmelerin öznel olarak bırakılmaması gerektiği ifade edilmiştir. Bu düşüncüyü benimseyen Muhammed Mendûr, *el-Edeb ve fûnûnuhu* adlı eserinde; öznel değerlendirmeyi bir ilk aşama olarak kabul edip, edebî tenkit sürecinde bu aşamanın başka bir aşama ile desteklenmesini önermiştir.⁶¹⁷

⁶¹⁴ Hakkı, *Hutuvâtun fi ‘n-nakd*, 151.

⁶¹⁵ Avad, *el-İştirâkiyye ve ‘l-edeb*, 21-22.

⁶¹⁶ Avad, *el-İştirâkiyye ve ‘l-edeb*, 20-21.

⁶¹⁷ Muhammed Mendûr, *el-Edeb ve fûnûnuhu* (Gize: Nahdatü Mısır, 2006), 129.

3. BÖLÜM: YÖNTEMLE İLGİLİ MESELELER

Çalışmamızın bu bölümünde; modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin yöntemsel eğilimlerini etkileyen faktörler ele alınmıştır. Ayrıca bu bölümde; Mısırlı eleştirmenlerin edebî tenkitte nesnellik ve öznelliğin yeri konusundaki düşüncelerine ve edebî tenkit yöntemlerinde sentezci ve çoğulcu yaklaşımlara yer verilmiştir.

3.1. Yöntemsel Eğilimleri Etkileyen Faktörler

Mısırlı eleştirmen Câbir Asfûr, *Tahaddiyâtu'n-nâkîdi'l-mu'âsır* adlı eserinde; “Eleştirmenin tercih edeceği, kendisini edebî metnin özüne götürecekt ve sırlarını açığa çıkaracak en iyi yol olduğunu düşündüğü yöntem hangisidir?” sorusuna yer vermiş ve bu sorunun cevaplanmasının kolay olmadığını ifade etmiştir. Ona göre; eleştirmenlerin kültürel düzeyleri ve içinde bulundukları kültürde ne derece kapsamlı ve derin bir perspektif kazanabildikleri edebî eserleri değerlendirme şekilleri üzerinde etkili olmaktadır. Asfûr, yöntem seçiminde eleştirmenlerin kişisel vizyon sahibi olmalarını önemli görmüştür. Kişisel vizyon sahibi olmak eleştirmenlerin farklı yöntemlerin teori ve uygulama alanlarındaki avantajlarını fark ederek bir tercihte bulunmalarını, hatta özgün bir yöntem geliştirebilmelerini sağlamaktadır.⁶¹⁸

Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin metodolojik yaklaşımlarını ve yöntem seçimlerini etkileyen pek çok faktörü “kişiyeye ilişkin faktörler” ve “esere ilişkin faktörler” şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

- Kişiyeye İlişkin Faktörler: Eleştirmenlerin sanat anlayışları, aldıkları eğitimler, gelenek ve yenilik konusundaki tutumları, eleştiri faaliyetinde bulunma amaçları ve hitap ettikleri kitle bu faktörler arasındadır.
- Esere İlişkin Faktörler: Edebî eserin türü, içeriği vb. faktörler bu kapsamdadır.

3.1.1. Kişiyeye İlişkin Faktörler

3.1.1.1. Sanat Anlayışları

Eleştirmenlerin sanat anlayışları, eleştiri yaklaşımlarını ve yöntemlerini doğrudan etkilemiştir. Sanatı, toplumsal hayatın bir yansıması olarak gören Mısırlı eleştirmenler, edebî eserlerin tenkidinde tarihsel, sosyolojik, ideolojik vb. yöntemleri kullanmışlardır.

⁶¹⁸ Asfûr, *Tahaddiyâtu'n-nakdi'l-mu'âsır*, 27-28.

Örneğin; edebiyatı, “ortaya çıktığı asrı yansıtan bir ayna”⁶¹⁹ olarak gören Hüseyin Heykel, Kasım Emin hakkındaki yazılarında, sosyolojik yöntemin kurucusu kabul edilen Taine’in ırk-çevre-an unsurlarıyla formüle edilen teorisinden yararlanmışır.⁶²⁰ Yine “edebiyatın, doğayı ve yaşamı dille taklit ettiğini” belirten Muhammed Mendûr, ideolojik eleştiriyi benimseyerek edebî eserlerin toplumsal misyonuna önem vermiştir.⁶²¹

Sanatı duygu ve ifade aracı olarak gören eleştirmenler, eleştiri yazılarında yazarın iç dünyası ve bireysel deneyimlerini incelemeye önem vermişler, psikolojik eleştiri yöntemlerinden yararlanmışlardır. Şiiri, “insanın kendisiyle başbaşa kaldığında kendisine itiraf ettiği ve ruhundakine en uygun şekilde ifade ettiği duygular” şeklinde açıklayan Mâzinî,⁶²² şairi; “hisseden ve hissettiren kişi” olarak tanımlayan Akkâd,⁶²³ edebî eserleri psikolojik yöntemden yararlanarak değerlendirmişlerdir.⁶²⁴

Sanatın, toplumdan ve yazardan ayrılmış müstakil varlığına dikkat çeken Reşâd Rüşdî gibi Mısırlı eleştirmenler ise edebî eserleri “yeni eleştiri”nin ilkeleri doğrultusunda incelemiştir.⁶²⁵

1950’li yıllarda Mısır’da edebiyat gündemine damgasını vuran “Sanat, sanat için midir; yoksa hayat için midir?” sorusu etrafında dönen tartışmalar, edebiyat eleştirmenlerini sanat anlayışlarındaki farklılıklar sebebiyle karşı karşıya getirmiştir. Luis Avad, 7 Aralık 1953 tarihinden itibaren *el-Cumhûriyye* gazetesinde “hayat için edebiyat” çağrısında bulunarak gazetede ilk makalesini devrimci bir bildiri şeklinde yazmıştır.⁶²⁶ Gazetenin 26 Aralık 1953 tarihli sayısında Muhammed Mendûr da Avad’ın çağrısını destekleyen şu açıklamalarda bulunmuştur:⁶²⁷

“Genç yazarlarımızın, uğrunda mücadele ettikleri bu çağrı; edebî üretimimizin kapsamını genişletmek ve kültürel mirasımıza yenilerini katmak için desteklememiz gereken, edebî ve fikrî açıdan yerinde bir çağrıdır. Halkımızın, kendi yaşantısına dair anlayışının ve derin sorunlarına ilişkin farkındalığının artmasını dileriz ki; böylece ruhlarında aşağılanma, boyun eğme, umutsuzluk ve yenilgi karşısında köklü bir

⁶¹⁹ Avad, *Muhammed Hüseyin Heykel ediben ve nâkiden ve müfekkiren İslâmiyyen*, 193.

⁶²⁰ Bk. Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 70, 103.

⁶²¹ Devvâra, *Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn*, 263.

⁶²² Mâzinî, *Kabzu’r-rîh*, 95.

⁶²³ İstayf, *Fi’n-nakdi’l-edebîyyi’l-‘Arabîyyi’l-hadîs*, 1/183-186.

⁶²⁴ Bk. Mâzinî, *Beşşâr b. Bürd*, 22-23; Akkâd, *Cemîl Büseyne*, 51; Akkâd, *Şâirü’l-ğazel ‘Umer b. Ebî Rebîa*, 44-45, 48; Akkâd, *Ebû Nüvâs*, 26-76.

⁶²⁵ Rüşdî, *el-Medhal ila’n-nakd*, 27; Râğîb, *Reşâd Rüşdî*, 11.

⁶²⁶ Mucellî, *Luis ‘Avad ve me’ârikühü’l-edebîyye*, 103, 105.

⁶²⁷ Bk. Mucellî, *Luis ‘Avad ve me’ârikühü’l-edebîyye*, 115-116.

devrim gerçekleşsin, bağımsız bir vatan ve gururlu bir halkın oluşması yolundaki kararlılık ortaya çıksın!”⁶²⁸

Luis Avad ve Muhammed Mendûr, edebiyat ve hayat arasında gördükleri sıkı irtibata binaen edebî eserlerde toplumsal meselelere önem vermişlerdir.⁶²⁹ *el-Cumhûriyye* gazetesindeki tartışmaların yaşandığı tarihten yıllar sonra da Luis Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb* (1963) adlı eserinde; “Sosyalist bir toplumda edebiyatın konumu nedir? Sosyalist edebiyatın ilkeleri nelerdir?” sorularına yer vermiş, konuyla ilgili düşüncelerini şöyle aktarmıştır.⁶³⁰

“Sanat, sanat içindir” düşüncesi sanatı erdeme çağırmaktan soyutladığı gibi insanda güzellik duygusunu uyaran her türlü içerikten de soyutlamıştır. Muhteva ve içeriğin hakimiyetini izale etmek için despotluğun yeni bir şekli olan şeklin ve görüntünün hakimiyetini getirmiştir.”⁶³¹ “Sanat için sanat ekolü edebiyatı toplumdan, ahlaktan, yaşamın tüm derin bileşenlerinden, kalıcı ve yüce unsurlarından ayırmış, sanatın, güzellikten başka hiçbir otoritenin bulunmadığı, sınırlarının ve kurallarının güzellik tarafından belirlendiği bağımsız bir devlet olduğunu iddia etmiştir.”⁶³²

Bu tartışmalarda “sanat için sanat” düşüncesini savunan Reşâd Rüşdî ve “yeni eleştiri” düşüncesini benimseyen diğer eleştirmenler, edebî eserlerin şekil özelliklerini, anlam karşısında tercih etmiş olmasalar da edebî eserlerin değerlendirilirken yazarın ve dış dünyanın dikkate alınmaması gerektiğini savunmuşlardır.⁶³³ Nebîl Râgıb, *Reşâd Rüşdî* adlı eserinde şu ifadelere yer vermiştir:

“Reşâd Rüşdî edebî eserde anlam arayanları üç gruba ayırmaktadır. Bunlardan ilki; yazarın insanlara ilettiği bir mesajı olduğunu ve edebî eserlerin belirli fikirlerin propagandası olduğunu söyleyenlerdir. İkinci grup; edebî eserlerin sadece duyguların ifadesi olduğunu söyleyenlerdir. Üçüncü grup ise edebî eseri sanki tatlı bir ilaç gibi yüce bir hakikatin güzel bir ifadesi olarak kabul ederler... Okur onu alıp özümsemiğinde eserin misyonu sona erer.”⁶³⁴

Reşâd Rüşdî bu görüşlerin tümünü reddederek sanat eserinin anlamının bir fikir, duygu ya da yüce hakikatle temsil edilemeyeceğini çünkü anlamın, sanat eserinin cüz’î bir

⁶²⁸ Bk. Mucellî, Luis ‘Avad ve me ‘ârikühü’l-edebiyye, 116.

⁶²⁹ Devvâra, ‘Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn, 262-263.

⁶³⁰ Bk. Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb*.

⁶³¹ Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb*, 20.

⁶³² Avad, *el-İştirâkiyye ve'l-edeb*, 20.

⁶³³ Bk. Râgıb, *Reşâd Rüşdî*, 11.

⁶³⁴ Râgıb, *Reşâd Rüşdî*, 114.

kısımında değil; eserin bütününde ve parçalarının birbirleriyle olan ilişkilerinde olduğunu savunmuştur.⁶³⁵ Dolayısıyla Mısır'da 1950'li yıllarda “sanat için sanat” düşüncesine vurgu yapan eleştirmenler, edebî eserleri genellikle muhtevalarına göre değerlendiren ideolojik eleştiri taraftarlarına karşı çıkmış, edebî eserleri yazarlarından ve ortaya çıktığı dönemden bağımsız, müstakil sanatsal bir ürün olarak görmüşlerdir.

3.1.1.2. Alman Eğitimler

Mısırlı eleştirmenlerin eğitimlerini nerede ve hangi alanlarda aldıkları, edebî tenkit alanındaki yaklaşımlarını şekillendirmiştir. Eğitim hayatlarının tamamını Mısır'da geçiren modern dönem Mısırlı eleştirmenler ile bir süre yurt dışında eğitim gören eleştirmenlerin beslendikleri kaynakların farklılaştığı ve bu durumun yönlemsel eğilimlerini etkilediği fark edilmektedir.

Hüseyin el-Mersafî ve Mustafa Sâdık er-Râfî eğitim hayatını Mısır'da geçiren eleştirmenler arasındadır. Onların edebiyat ve eleştiri alanında beslendikleri kaynaklar da ağırlıklı olarak Arap edebiyatının klasik eserleridir.

Muhammed Hüseyin Heykel, Ahmed Dayf, Tâhâ Hüseyin ve Muhammed Mendûr gibi hayatlarının bir döneminde yurt dışında eğitim gören eleştirmenler ise farklı dil, edebiyat ve kültür mirasıyla güçlü şekilde irtibat kurmuşlar ve klasik eserlerin yanı sıra yabancı kaynaklardan da yararlanmışlardır. Hüseyin Heykel, *Sevratü'l-edeb* adlı eserinde şu ifadeler yer vermiştir: “Gerek üniversite tarafından gerekse devlet tarafından yurt dışına gönderilen ve eğitimlerini Avrupa'da tamamlayan gençlerimiz, Batı edebiyatından büyük ölçüde etkilenmişlerdir.”⁶³⁶

Yurt dışı deneyimleri Mısırlı eleştirmenlerin fikrî ve kültürel hayatlarının şekillenmesinde önemli etkilerde bulunmuştur. Örneğin; Hüseyin Heykel *Şark ve Ğarb* adlı eserinde Paris'te geçirdiği dönemle ilgili şu ifadeler yer vermiştir: “İtiraf etmeliyim ki; gençliğimin ilk yıllarında Paris'te geçirdiğim üç yılı (1909-1912) hayatımın en mutlu ve kültürel gelişimimde en derin etkiye sahip günler olduğunu görüyorum. Bundan dolayı Paris'i içtenlikle seviyorum.”⁶³⁷

⁶³⁵ Râğıb, *Reşâd Rüşdî*, 115.

⁶³⁶ Heykel, *Sevratü'l-edeb*, 10.

⁶³⁷ Hâfız Mahmûd, *Şark ve Ğarb: Rıhlâtu Muhammed Hüseyin Heykel* (İskenderiye: Dârü'l-Hilâl, 2001), 201.

Hüseyin Heykel, Fransa’da bulunduğu dönemde orada sahnelenen tiyatro oyunlarını seyretme imkânı bulduğunu, böylece; Fransız edebiyatının önde gelen oyun yazarlarından haberdar olduğunu belirtmiştir.⁶³⁸ Fransız kültür ve edebiyatının yanı sıra Fransız edebiyat eleştirisindeki düşünce ve uygulamalardan da haberdar olmuştur. Önemli gördüğü Mısırlı ve Batılı isimlerin hayatlarına yer verdiği *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye* (1929) adlı eserinde Fransız eleştirmen Hippolyte Taine’nin (1828-1893) biyografisine yer ayırdığı dikkat çekmektedir.⁶³⁹

Mısırlı eleştirmenlerin yurt dışında bulundukları süre, onların farklı sanatçılarla temasa geçmelerine de imkân sağlamıştır. Bu durum; onların sanat anlayışlarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Salâh Fadl, İspanya’da bulunduğu dönemde sanatçılarla yapmış olduğu sohbetlerle ilgili olarak şöyle söylemiştir: “Şimdi eleştiri ufkumu genişletmek için gösterdiğim çabayı yeniden düşündüğümde bu kültürel sohbetlerin vicdanımı, sanat ve hayat tecrübelerimi şekillendirdiğini fark ediyorum.”⁶⁴⁰

Ahmed Dayf ve Tâhâ Hüseyin hayatlarının bir döneminde Fransa’da eğitim görmüş, eserlerinde Fransız düşünür ve eleştirmenlerin isimlerine ve görüşlerine yer vermişlerdir.⁶⁴¹ Ahmed Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati’l-‘Arab* adlı eserinde “Fransa’da Edebî Tenkit” başlığına yer vererek Fransız eleştirisinin tarihî serüvenine ve Fransız eleştirmenlerin görüşlerine yer vermiştir.⁶⁴²

Tâhâ Hüseyin, Arap dünyasında büyük tepki toplayan *Fi’ş-Şi’ri’l-Câhilî* (1926) adlı eserinde “Menhecü’l-bahs” başlığı altında Fransız filozof René Descartes’in (1596-1650) şüpheciliğinden etkilendiğini ve bunu edebiyat alanında uygulamak istediğini ifade etmiştir.⁶⁴³

Muhammed Mendûr da Tâhâ Hüseyin gibi bir süre Fransa’da eğitim görmüştür. Hatta yurt dışına çıkmasında Tâhâ Hüseyin kendisine yardımcı olmuştur. Hüseyin’e ithaf ettiği *Fî’l-Mizânî’l-cedîd* adlı eserinde onun hakkında şu ifadelere yer vermiştir: “Ondan iki

⁶³⁸ Heykel, *Şark ve Ğarb*, 202.

⁶³⁹ Muhammed Hüseyin Heykel bu eserinde; Hidiv İsmail Paşa (1830-1895), Hidiv Tevfik Paşa (1852-1892), Butrus Ğâlî (1922-2016), Mustafa Kâmil (1874-1908), Kâsım Emîn (1863-1908), Abdulhâlık Servet (1873-1928) gibi Mısırlı şahsiyetlerin ve bazı Batılı yazar ve sanatçıların biyografilerine yer vermiştir. Alman piyanist ve besteci Beethoven (1770-1827), Fransız eleştirmen Hippolyte Taine, İngiliz şair ve oyun yazarı Shakespeare (ö. 1616) ve İngiliz şair Shelley (1792-1822) eserde yer verilen diğer isimlerdir. Bk. Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*, 9; Dayf, *el-Edebü’l-‘Arabiyyu’l-mu’âsir fî Mısır*, 272;

⁶⁴⁰ Fadl, *‘Aynü’n-nakd*, 91.

⁶⁴¹ Bk. Hüseyin, *Fi’ş-Şiri’l-Câhilî*, 5; Emîn, *Neş’etü’n-nakdi’l-edebiyyi’l-hadîs fî Mısır*, 322.

⁶⁴² Ahmed Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati’l-‘Arab*, 100.

⁶⁴³ Hüseyin, *Fi’ş-Şiri’l-Câhilî*, 23.

büyük şey öğrendim. Bunlar; düşünceyi ifade etme cesareti ve Batı kültürüne, özellikle de Yunan ve Fransız kültürüne itimat etmektir.”⁶⁴⁴

Eğitim alınan yer kadar eğitim alınan alanların da modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin fikrî ve kültürel hayatlarının teşekkülünde önemli etkileri olmuştur. Abdurrahman Şükrî, Luis Avad ve Reşâd Rüşdî’nin eğitimlerini İngiliz dili ve edebiyatı alanında almış olmaları onların bu dil ve edebiyat üzerindeki bilgilerinin derinleşmesine imkân sağlamıştır. Reşâd Rüşdî, “Dirâsâtün fi’n-nakdi’l-İncilîziyyi’l-mu‘âsır: en-Nakdü’l-cedîd fi ra’yi J. A. Spingarn” başlıklı makalesine şu ifadelerle başlamıştır: “Bunlar; İngiltere’deki çağdaş edebiyat eleştirisinde yapılan birtakım çalışmalardır. Arap düşüncesi ile modern Avrupa düşüncesi arasındaki bağı kuvvetlendirmek istediğimden bunları Arap okurlara sunmak istedim ki; bence bu irtibat hâlâ birbirine uzaktır.”⁶⁴⁵

Reşâd Rüşdî’nin bu ifadelerinde, başta İngiliz edebiyat eleştirisi olmak üzere Avrupa’da edebî tenkit alanındaki düşünce ve uygulamalardan Arap okurları haberdar etmek istediği anlaşılmaktadır.

Mısır’da Dîvân ekolü şair ve eleştirmenlerinin İngiliz edebiyatından önemli ölçüde etkilendikleri bilinmektedir. Rahmi Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi* adlı eserinde şu ifadelerle yer vermiştir: “Bu etkilenmede hiç kuşku yok ki, ekol üyelerinden Şükrî ve el-Mâzinî’nin 1882’den itibaren İngiliz işgali altında bulunan ve daha sonra ilk dereceli okullardan itibaren eğitim dili İngilizceye çevrilen Mısır’da, Öğretmen Okulunun (Medresetü’l-Mu‘allimîn) İngilizce Bölümünde okumuş olmalarının büyük payı vardır.”⁶⁴⁶

Modern dönem Mısırlı eleştirmenler içerisinde edebiyatın yanı sıra farklı alanlarda eğitim alan eleştirmenler bulunmaktadır. Örneğin; Muhammed Mendûr edebiyat eğitiminin yanı sıra hukuk eğitimi almıştır. Salâh Fadl, onun bilgileri düzenleme, hükümleri gerekçelendirme gibi özelliklerini hukuk eğitimi almış olmasıyla ilişkilendirmiştir.⁶⁴⁷ Hukuk eğitiminin Mendûr’un üzerindeki etkilerini yadsımak mümkün olmasa da ‘*Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn*’ adlı eserde Muhammed Mendûr hakkında anlatılan bir

⁶⁴⁴ Muhammed Mendûr, *Fi’l-Mîzânî’l-cedîd* (Windsor: Hindâvî, 2020), 7.

⁶⁴⁵ Bk. Reşâd Rüşdî, “Dirâsâtün fi’n-nakdi’l-İncilîziyyi’l-mu‘âsır: en-Nakdü’l-cedîd fi ra’yi J. A. Spingarn”, *el-Kâtibü’l-Mısırî* 30 (1948), 253.

⁶⁴⁶ Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*, 16; İngiliz edebî tenkidinin Dîvân ekolü şair ve eleştirmenleri üzerindeki etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sedât, *Eserü’n-nakdi’l-İncilîzî fi’n-nukkâdi’r-Rumansiyyîn fi Mısır beyne’l-harbeyn*.

⁶⁴⁷ Fadl, *Aynü nakd*, 32.

anekdot, onun hukuk ve edebiyat eğitimine henüz yeni başladığı dönemde bilgileri düzenleme ve sunma yeteneğinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu eserde anlatıldığı üzere Tâhâ Hüseyin Mısır Üniversitesi'nde (Kahire Üniversitesi) edebiyat ve hukuk alanlarında eğitimlerine yeni başlayan öğrencilere verdiği “Şuûbiyye ve Şiir İntihali” adlı ortak dersin ilkinde, derste anlattıklarını beş dakika içinde en iyi özetleyen kişiyi seçeceğini ifade etmiş ve bu kişi Muhammed Mendûr olmuştur. Hatta bu durum Tâhâ Hüseyin'in dikkatini çekmiş, hukuk eğitiminin yanı sıra edebiyat eğitimi alması yönünde onu yönlendirmiştir.⁶⁴⁸

Eleştirmenlerin kişisel yeteneklerinin aldıkları eğitim ve yaptıkları okumalar ile desteklenerek edebî eserlere yaklaşımlarının şekillendiğini söyleyebiliriz. İlköğrenimin ardından resmi eğitimlerine devam edemeyen Mustafa Sâdık er-Râfî ve Abbas Mahmûd el-Akkâd gibi eleştirmenlerin edebiyat alt yapılarının oluşması ve edebî tenkit yaklaşımlarının şekillenmesinde yaptıkları okumalar, yabancı dil düzeyleri ve farklı edebiyatlara olan ilgileri gibi faktörlerin etkili olduğunu söylenebilir. Abbas Mahmûd el-Akkâd'ın vefatı sebebiyle Muhammed Mendûr tarafından kaleme alınan “el-'Akkâd ve eseruhu fî hayâtina's-sekâfiyye” başlıklı yazıda şu ifadeler yer verilmiştir:

“İlköğrenimden sonra resmî bir eğitim almamış olan Akkâd, azim ve gayretiyle Arap dilinin yanı sıra öğrenip ustalaştığı İngilizce sayesinde farklı dil ve kültürlerden beslenmiştir. Nitekim; İngilizce, Fransızca, Almanca gibi dünya dillerine hâkim olan kişiler, o dilde yazılan ya da o dile aktarılan tüm edebiyatları, kültürleri ve düşünceleri öğrenebilirler. Merhûm Akkâd'ın genel olarak Avrupa şiirinden, özel olarak da İngiliz şiirinden etkilenmesinden bahsettiğimizde; onun İngilizceyi bilmekle kalmadığını o dilde yazılan ve o dile aktarılan şiirleri hissettiğini ve zevk aldığını anlamalıyız. Arap şiir mirasımızın yanı sıra dünya şiir mirasına, özellikle de 19. asır Avrupa şiirine olan hâkimiyeti gerek onun gerekse arkadaşları Abdurrahman Şükrî ve Abdulkâdir el-Mâzinî'nin yaptıkları (yenilik) çağrısında dayandıkları güçlü dayanak olmuştur.”⁶⁴⁹

Sonuç olarak; modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin edebî tenkit alanındaki yönelimlerini, aldıkları eğitimler, yaptıkları okumalar ve yabancı dil düzeyleri gibi pek çok eğitsel faktör etkilemiştir.

⁶⁴⁸ Devvâra, *Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn*, 225-226.

⁶⁴⁹ Mendûr, *Me'ârikün edebiyye*, 59.

3.1.1.3. Gelenek ve Yenilik Konusundaki Tutumlar

Gelenek ve yenilik konusundaki tutumları modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin edebî tenkit alanındaki yaklaşımlarını şekillendirmiştir. İhyâ ekolü şair ve eleştirmenleri eski Arap edebiyatından ilham alarak Arap edebiyatını ve eleştirisini yeniden canlandırmaya çalışmışlardır. Mersafi'nin *el-Vesiletü'l-edebiyye* (1872) adlı eserindeki eğilimi de bu yöndedir.⁶⁵⁰

Mısır'da Dîvân ekolü şair ve eleştirmenleri ise İhyâ ekolü şairlerini tenkit etmişler, edebî tenkit alanında yenilikçi bir tutum sergilemişlerdir.⁶⁵¹ Mâzinî, “el-Kadîm ve'l-cedîd” başlıklı yazısında; yeniliğin çaba harcamayı gerektirdiğini, bundan dolayı insanların daha çok alıştıkları şeylere meylettiklerini günlük hayattan örneklerle açıklamıştır.⁶⁵² Dîvân ekolü şair ve eleştirmenlerinden olan Akkâd'ın 1947'de *el-Kitâb* dergisinde yazdığı bir yazı, şiirin mükemmellik kriterleri konusundaki yenilikçi görüşlerini içermektedir. Akkâd bu çalışmasında iyi bir şiirde bulunması gereken özellikleri sıralarken geleneksel şiir anlayışından ayrılmıştır. Şiirin farklı bir dile çevrilmesi durumunda da değerini ve etkisini büyük oranda korumasını,⁶⁵³ beyitlerin ardında şairin şahsiyetinin ortaya çıkmasını ve şiirin tutarlı bir bütün oluşturmasını ideal şiirin kriterleri olarak sunmuştur.⁶⁵⁴

Yenilikçi tutuma mensup eleştirmenlerin en dikkat çekici özelliği; geleneksel yöntem ve yaklaşımlarla yetinmemeleri ve farklı dil ve edebiyatlarda yapılan uygulamalardan istifade etmeye açık olmalarıdır. Örneğin Ahmed Dayf'ın *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab* adlı eserinde geçen şu ifadeler, onun yenilikçi tutumunu yansıtmaktadır: “Dünyada değişim yaşandıkça bilim ve edebiyat alanlarında da değişimler yaşanmaktadır. Biz de bu harekete ayak uydurmalı, bilgimizi yenilemeliyiz. Biz yeninin tarafında olmak istiyoruz.”⁶⁵⁵

Tâhâ Hüseyin, kendisiyle yapılan bir röportajda; edebiyat çalışmalarında geleneklerin ve genel kabullerin kölesi olmadığını, Avrupalı bilim insanlarının edebiyat çalışmalarında

⁶⁵⁰ Bâzeğî, *İstikbâlü'l-âhari'l-ğarb fî'n-nakdi'l-'Arabîyyi'l-hadis*, 94.

⁶⁵¹ Sonraki süreçte Mâzinî, Hâfız İbrahim'e yönelttiği eleştirilerden duyduğu pişmanlığı dile getirmiştir. Bk. Mâzinî, *Hasâdü'l-heşîm*, 153-154; Akkâd-Mâzinî, *ed-Dîvân*, 11-17; 111-121.

⁶⁵² Mâzinî, *Kabzu'r-rîh*, 49.

⁶⁵³ Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 13-17; Mucellî, *Luis 'Avad ve me'ârikühü'l-edebiyye*, 124.

⁶⁵⁴ Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 17.

⁶⁵⁵ Dayf, *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*, 4.

ortaya koydukları yaklaşımları izlediğini ifade etmiştir.⁶⁵⁶ *Zikrâ Ebi'l-'Alâ' el-Ma'arrî* (1914) adlı eserinde şu cümlelere yer vermiştir:

“(Ezher’deki) Edebiyat dersindeki eski yaklaşım, öğrencinin zevkini geliştirir ve dilsel eleştiriye olan eğilimi güçlendirir. Ancak edebî (metinlerin) tahlilinde ve bu eserlerin bireyi ve toplumu etkileyen psikolojik ve (sosyolojik) faktörlerden ilk kaynaklarına dayandırılması hususunda Avrupalı bilim insanlarının yaklaşımlarını izlemez. Bir grup şair ve yazarın isimlerini, doğum ve ölüm tarihlerini verip onların manzum ve mensur yazılarından örnekler verir ve bunun ötesine geçmez.”⁶⁵⁷

Tâhâ Hüseyin eski yöntemin önemini yadsımasa da yeni yöntemlere de ihtiyaç olduğunu düşünmüştür. Klasik Arap eserlerini anlamak için eski yöntemlere ihtiyaç olduğunu, bu eserlerden edebiyat tarihini çıkarmak için de yeni yöntemlere ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.⁶⁵⁸

Salâh Fadl de bir süre eğitim gördüğü Ezher hakkında şu değerlendirmede bulunmuştur:

“Ezher’de şiir istişadı ile nahiv öğreniyor, Kur’ân ayetleri etrafında dönüyor ve belagatın özünü yudumluyorduk. Dilin sırlarıyla besleniyorduk. *Delâilü’l-i câz* ile övünüyor, eskilerin eserlerinden esintileri içimize çekiyorduk. (Ezher’in) akıl ve vicdanlarımızı eski dönemlerin kalıplarıyla şekillendirdiğini önemsemiyor, ihtilaf da etmiyorduk ki; bu çok büyük bir tehlikedir.”⁶⁵⁹

Tâhâ Hüseyin ve Salâh Fadl’in bu açıklamalarından Ezher’de aldıkları geleneksel eğitimin önemini tamamen yok saydıklarını söyleyemeyiz. Ancak onlar -değişen zamanın yeni gereksinimleri ortaya çıkardığı düşüncesinden hareketle- yeniliklere ihtiyaç duymuşlardır.

1980 yılında yayın hayatına başlayan bir eleştiri dergisi olan *Fusûl*’un Genel Yayın Yönetmeni İzzüddin İsmail’in şu ifadelerinde de yenilikçi tutumu görmek mümkündür: “Yeni bir hareket, (var olan) bu boşluğu doldurmalıdır; fakat yeni bir bilinçle! Kültürel gerçekliğin gerektirdiği değişime olumlu şekilde katkıda bulunmak için edebî tenkit alanına tahsis edilen *Fusûl* dergisi çıkıyor!”⁶⁶⁰

İsmail’in bu ifadesinde; derginin değişen kültürel şartların gereksinimlerine uygun olan yenilikleri ortaya koyacağı inancı ve vaadi bulunmaktadır. Derginin benimsediği

⁶⁵⁶ Devvâra, *‘Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn*, 20.

⁶⁵⁷ Hüseyin, *Zikrâ Ebi'l-'Alâ'*, 3.

⁶⁵⁸ Hüseyin, *Zikrâ Ebi'l-'Alâ'*, 3-3.

⁶⁵⁹ Fadl, *‘Aynü’n-nakd*, 12-13.

⁶⁶⁰ Asfûr, *Tehaddiyatü’n-nakdi’l-mu’âsır*, 102-103.

esaslarla ilgili olarak Câbir Asfûr şu açıklamalarda bulunmuştur: “İzzüddin İsmail Arap dünyamızdaki edebiyat ve kültür hareketini genel olarak olumsuz etkilemekte olan iki husustan azade olarak *Fusûl*’ü yayınladığımızı hepimiz adına ilan etmiştir. Bunlardan ilki; geleneği kutsayan görüştür. İkincisi de Batı kültürüne boyun eğme duygusudur. Konumumuzu ikisi arasında belirleyebiliriz.”⁶⁶¹

Gerek Tâhâ Hüseyin ve Salâh Fadl’in Ezher hakkındaki ifadeleri gerekse İzzüddin İsmail ve Câbir Asfûr’un *Fusûl* dergisiyle ilgili yaptıkları açıklamalar ekseninde; onların yenilik anlayışlarının geleneği tamamen yok saymak anlamına gelmediğini söyleyebiliriz.

3.1.1.4. Eleştirmenin Amacı ve Hitap Edilen Kitle

Eleştirmenlerin edebî tenkit faaliyetlerinde bulunmalarının farklı amaçları olabilir. Edebî eseri açıklamak, değeri hakkında hüküm vermek, okurları ya da yazarın kendisini yönlendirmek bu amaçlar arasındadır.⁶⁶² Eleştirmenlerin eleştiri faaliyetinde bulunurken hitap ettikleri kitle de değişkenlik arz eder. Eleştirmenler, akademik eğitim kurumlarında belli bir alanda eğitim gören kişilere hitap edebilecekleri gibi toplumun farklı kesimlerinden, farklı bilgi, kültür ve eğitim durumlarına sahip genel okur kitlesine de hitap edebilirler.

Muhammed Mendûr, Arap Dili Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nde (el-Ma’hedûl-Âlî li’d-Dirâsâti’l-Arabiyye) ders verdiği dönemde kaleme aldığı eserlerde betimleyici tahlilî bir yöntem kullandığını belirtmiştir.⁶⁶³ *Muhâdarâtun ‘an Abdülkâdir el-Mâzinî* (1954), *Muhâdarâtun ‘an Halîl Mutrân* (1954), *Muhâdarâtun ‘an Mesrahiyyâti Şevkî* (1954), *Muhâdarâtun ‘an İsmail Sabri* (1955), *eş-Şi’rû’l-Mısri ba’d Şevkî* (1955), *Muhâdarâtun ‘an Veliyyüddîn Yeken* (1956), *Muhâdarâtun ‘an mesrahiyyâti ‘Azîz Abâza* (1958), *el-Mesrahü’n-nesrî* (1959), *Mesrahu Tevfîk el-Hakîm* (1960), *el-Edeb ve fînûnuhu* (1963) adlı eserleri bu kapsamda yer alan eserleridir.⁶⁶⁴

Eleştirmenlerin okurları yönlendirmek amacıyla edebî tenkit faaliyetinde bulundukları da bilinmektedir. Mustafa Sâdık er-Râfiî’nin Akkâd hakkındaki eleştiri yazıları buna örnek

⁶⁶¹ Asfûr, *Tehaddiyatü’n-nakdi’l-mu’âsır*, 103.

⁶⁶² Muhammed Mendûr eleştiriye; yorumlayıcı (tefsîrî) eleştiri, değerlendirci (takyîmî) eleştiri ve yönlendirci (tevcîhî) eleştiri olarak üçe ayırmıştır. Bk. Mendûr, *en-Nakdu ve’n-nukkâdu’l-mu’âsırûn*, 116; Mendûr, *Me’ârikün edebiyye*, 124.

⁶⁶³ Devvâra, *Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn*, 261.

⁶⁶⁴ Bk. Devvâra, *Aşeratu ‘udebâ’ yetehaddesûn*, 257-258.

verilebilir.⁶⁶⁵ *Hayâtü'r-Râfiî* adlı eserin yazarı Aryan'a göre; Râfiî'nin Akkâd ile aralarındaki anlaşmazlıkların arka planında (İ'câzu'l-Kur'ân konusundaki) fikrî ihtilaflar bulunmaktadır. Buna rağmen *'Ale's-seffûd* adlı eserde bu ihtilafa yer verilmez. Aryan, Râfiî'nin şöyle dediğini aktarmıştır:⁶⁶⁶

“Bu bir çeşit çürütme yöntemidir. Bununla edîbin sahteliğini açığa çıkarmayı ve edebî (çalışmalarında) hata bulmayı hedefledim ki; edebiyattaki gerçek konumu okurlar nazarında netleşirse konu İ'câzu'l-Kur'ân'dan bahsetmeye gelince onun fikrini dinlediklerini görmezsin. Arapça'nın mantığını bilmeyen ve Arap diline uygun konuşmayan birinin İ'câzu'l-Kur'ân hakkında konuşması uygun olur mu?”⁶⁶⁷

Râfiî'nin Akkâd'a yönelttiği eleştirilerin arka planında bulunan sebepleri tespit etmek kapsamlı bir araştırma gerektirmekle beraber eleştirmenlerin hangi kitleye hitaben ve hangi amaçla edebî tenkit çalışmasında bulunduklarının tespit edilmesi, eleştiri yöntemleri ve eleştiri üslupları vb. hususlarda fikir verebilir. Bu sebeple; eleştiri yazılarının değerlendirilmesinde bu hususların dikkate alınması önemlidir.

3.1.2. Esere İlişkin Faktörler

3.1.2.1. Edebî Tür

Arap edebî tenkidinde eleştirmenler nazarında şiir tenkidinin her zaman özel bir yeri olmuştur. Muhammed Mendûr *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsırûn* adlı eserinde şu ifadelerle yer vermiştir: “Şüphesiz bu ve önceki yazıları okuyanlar bizden önceki kuşakta eleştiri çemberinin çok dar olduğunu fark etmişlerdir. (Arap edebiyatında) manzum ve mensur tiyatro, kısa hikâye, makale gibi başka edebî sanatlar ortaya çıkmış ve gelişmiş olsa da edebî tenkit (neredeyse) şiirle sınırlıydı.”⁶⁶⁸

Mendûr bu ifadesinde Arap edebî tenkidinde şiir dışındaki türlerde edebî tenkit faaliyetinin hiç yapılmadığı değil; şiir tenkidinin öncelikli konumuna dikkat çekmek istemiştir.⁶⁶⁹

⁶⁶⁵ Aryan, *Hayâtü'r-Râfiî*, 191.

⁶⁶⁶ Bk. Aryan, *Hayâtü'r-Râfiî*, 190-191.

⁶⁶⁷ Aryan, *Hayâtü'r-Râfiî*, 191.

⁶⁶⁸ Mendur, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsırûn*, 112-113.

⁶⁶⁹ Mendur, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsırûn*, 113.

Yeni Eleştiri’yi savunan eleştirmenler de gerek Batı’da gerekse Arap dünyasında çalışmalarını ağırlıklı olarak şiir üzerinde yapmışlardır.⁶⁷⁰ Reşâd Rüşdî, *Fennü kitâbeti’l-mesrahiyye* adlı eserinde; “Şiirde olduğu gibi tiyatrodâ da yazar ister gerçekçi olsun ister olmasın önemli olan oyunun bağımsız, kendine yeten bir dünya olmasıdır” derken yeni eleştiri düşüncesini şiir ve tiyatro türleriyle irtibatlı olarak açıklamış, roman türünü bu değerlendirmenin içine katmamıştır.⁶⁷¹

İzzüddin İsmail, psikanalitik yöntemin hangi eserlerde uygulanabileceğini göstermek için kaleme aldığı *et-Tefsîrû’n-nefsî li’l-edeb* (1962) adlı eserinde seçtiği metinleri özellikle şiir, anlatı (hikâye, roman vb.) ve tiyatro gibi farklı türlerde seçerek, bu yöntemin farklı türlerdeki eserlerin tenkidinde kullanılabileceğini ortaya koymaya çalışmıştır.⁶⁷²

Salâh Fadl, yazılarında; roman, tiyatro gibi edebî türlerde hangi tenkit yöntemlerinin uygulanabileceği yönündeki çalışmalara duyulan ihtiyaca özellikle dikkat çekmiştir. *İbdâ’* dergisinde yayımlanan “Mülâhazâtün havle’l-hadâse fi’n-nakdi’l-edebî” adlı yazısında, roman ve tiyatronun Arap diline sonradan giren edebî türler olduğunu, dolayısıyla; roman ve tiyatro eleştirisiyle ilgili teorik ve tatbikî çalışmaların yapılması gerektiğine işaret etmiştir.⁶⁷³ Fadl’in kendisi de -bahsettiği bu ihtiyaca binaen- farklı edebiyatlarda kullanılan eleştiri yöntemlerini Arap edebî metinlerine uygulayarak Arap edebî tenkidine metodolojik katkıda bulunmak istemiştir.⁶⁷⁴ *İntâcü’d-delâleti’l-edebîyye* adlı eserinde, farklı edebî türdeki eserlerin çeşitli bağlamsal ve dizgesel yöntemlerle nasıl incelenebileceğini ortaya koymuştur.⁶⁷⁵

3.1.2.2. Edebî Eserin İçeriği

“Edebî metinlerin muhtevaları Mısırlı eleştirmenlerin yöntem seçimini etkilemiş midir?” sorusuna cevap aradığımızda bu konuda en açık ifadelere İzzüddin İsmail’in çalışmalarında rastladık. Necîb Mahfûz’un (1911-2006) *es-Serâb* adlı eserini psikanalitik

⁶⁷⁰ Amerikan asıllı İngiliz eleştirmen Eliot şiirin yanı sıra tiyatroyla da ilgilenmiş ancak roman üzerinde durmamıştır. İngiliz edebiyat eleştirmeni Frank Raymond Leavis (1895-1978) romanı ele alsa da dramatik romanı “dramatik şiir” başlığı altında incelemiştir. Bk. Eagleton, *Edebiyat Kuramı: Giriş*, 64.

⁶⁷¹ Rüşdî, *Fennü kitâbeti’l-mesrahiyye*, 23.

⁶⁷² Bk. İsmail, *et-Tefsîrû’n-nefsî li’l-edeb*, 242.

⁶⁷³ Salâh Fadl, “Mülâhazâtün havle’l-hadâse fi’n-nakdi’l-edebî”, *İbdâ’* 5 (1984), 18; Fadl, *İntâcü’d-delâleti’l-edebîyye*, 174.

⁶⁷⁴ Fadl, *İntâcü’d-delâleti’l-edebîyye*, 174.

⁶⁷⁵ Fadl, *İntâcü’d-delâleti’l-edebîyye*, 174; Salâh Fadl, “İntâcü’d-delâleti fi şî’ri Emel Dunkul”, *Fusûl* 1 (1980), 222-233.

yöntemle incelediği makalesinde dikkat çekici açıklamalar yer almaktadır. *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb* adlı eserinde geçen ifadeleri şöyledir:

“Modern anlatı edebiyatımızda psikanalitik yöntemi tatbik etmeye uygun bir örnek aradığımda muasır yazar Necîb Mahfûz’un *es-Serâb* adlı romanı dikkatimi çekti. Belki de bu eser, aynı yönelimde olan herkes için göz önündedir. Nitekim; okurlar bu eserin şu ya da bu şekilde bazı psikolojik sorunları anlattığını bilirler. Dolayısıyla (psikanalitik) yöntemi uygulamama yardımcı olacak bir örnek seçtiğim söylenebilir.”⁶⁷⁶

İzzüddin İsmail, ilgili çalışmasında akla gelmesi muhtemel iki soruya cevap aramıştır. Bunlardan ilki; psikolojik bir romanın tenkidinde psikanalitik bir yöntemin kullanılmasının kolaya kaçmak anlamına gelip gelmeyeceğidir. Diğeri de psikolojik bir romanın psikolojik bir analize ve açıklamaya ihtiyaç duyup duymayacağıdır. Bu sorulardan ilkinin ilişkin şu açıklamayı yapmıştır:

“İlk meseleyle ilgili olarak; diğer edebî türlerde psikolojik yaklaşımı akla getirmeyen örnekleri ele aldıktan sonra bu romanı bilinçli olarak seçtiğimi belirtmek isterim. Çalışmamda (yer alan) örneklerle hangi edebî türde ve hangi dönemde kaleme alınmış olursa olsun psikanalitik yöntemin kullanılabileceğini göstermiş olduğumu umuyorum. Anlatı türünde bariz şekilde psikolojik sorunları ele almaya odaklanan yazarları fark ettikten sonra “Edebiyatın Psikolojik Yorumu” başlığını taşıyan bir çalışmada bu tür eserlere yönelmemiz doğaldı hatta zorunluydu.”⁶⁷⁷

İzzüddin İsmail, ikinci meseleyle ilgili olarak; sanatsal çalışmaların analiz ve açıklamaya ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Ona göre; psikolojik romanlar davranışların görünen sebeplerini ortaya koysa da davranışların ardındaki asıl sebeplerin tespiti için yine psikolojik bir analiz ve açıklamaya ihtiyaç duymaktadır.⁶⁷⁸

İzzüddin İsmail’in bu ifadelerinden bu husustaki görüşünün şöyle olduğu anlaşılmaktadır: Psikolojik konuları içeren bir çalışma psikanalitik yöntemle incelenmeyi zorunlu kılmassa da -farklı içerikteki eserlerde uygulanabileceği gibi- psikolojik bir romanda da psikanalitik yöntem uygulanabilir ve davranışların asıl sebeplerini ortaya koyma hususunda önemli katkılar sunar.

“Tarihsel karakterleri ya da tarihsel konuları içeren roman, şiir, tiyatro vb. türdeki eserler, tarihsel eleştiri yöntemini gerekli kılar mı?” sorusuna cevap ararken; Yahyâ Hakkı’nın

⁶⁷⁶ İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*, 242.

⁶⁷⁷ İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*, 242.

⁶⁷⁸ İsmail, *et-Tefsîrû'n-nefsî li'l-edeb*, 244.

amcası Mahmûd Tâhir Hakkı'nın (1884-1964) 1906 yılında basılan ve 1963'te yeniden yayımlanan '*Azrâu Denîşvay*' adlı romanını değerlendirdiği yazısı dikkatimizi çekti. Yahyâ Hakkı, bu eserde yazarın gerçekliğe büyük oranda bağlı kalmaya çalıştığını ifade ediyor, ardından eserin kaleme alınmasına neden olan siyasî ve toplumsal olaylara dikkat çekiyordu.⁶⁷⁹ Bu yazıda; romanın yazarının romanda hayal gücüne dayanmaktan çok Mısır halkını derinden üzen Denîşvay olayını (1909)⁶⁸⁰ anlatmayı hedeflediği vurgulanıyordu:

“Bu romanda hayal gücüne dayalı anlatım yönünün az olduğu ve yazarın çabasının Denîşvay olayını gerçeğe uygun şekilde kaydetmenin ötesine geçmediği dikkate alınacaktır. Şahısları kurgusal değildir. Onları daha çok gerçek hayattan isimleriyle, memleket ve meslekleriyle almaktadır. Bir gazeteci ya da tarihçi gibi hareket etmekte, olayın Denîşvay'da nasıl gerçekleştiğini sırayla anlatmaktadır.”⁶⁸¹

Bütün bu açıklamalar ışığında, Yahyâ Hakkı'nın tarihsel bir olayı konu edinen bu roman hakkındaki değerlendirme yazısında; romandaki olaylar ve kişiler tarihten alındığı için tarihsel eleştiri yönteminden yararlandığı söylenebilir.

Yahyâ Hakkı'nın bu yazısında dikkat çeken bir husus da romanda kırsal hayata yer verilmiş olması ve bu durumun, romanın kaleme alındığı dönemin özellikleri dikkate alındığında önemli görülmesidir. Yahyâ Hakkı, çiftçinin hakir görüldüğü bir dönemde kırsal hayata yer veren bir romanın yazılmasını önemli görmüştür.⁶⁸²

Tarihî konuları ve tarihî şahsiyetleri içeren eserlerde tarihsel yöntemin kullanımı eserde anlatılanların gerçek hayatla bağlantısının ortaya konulması bakımından oldukça önemlidir. Ancak edebî eserlerin gerçek olayların yanı sıra hayal gücüne dayanması, eserlerin sanatsallığını öne çıkaran çalışmaların yapılmasını da gerekli kılmaktadır. Sonuç olarak; edebî eserin içeriği, eleştirmenlerin kullanacakları tenkit yönteminin belirlenmesinde etkili olsa da belli bir yöntemin kullanımını zorunlu kılmaz.

⁶⁷⁹ Yahyâ Hakkı, '*Itru'l-ahbâb*' (PDF: y.y., ts.), 145-159; Yahyâ Hakkı, *ed-Dü'âbe fi'l-müctema 'i'l-Mısri* (Gize: Nahdatü Mısır, 2020), 87-88.

⁶⁸⁰ Mısır halkının İngiliz yönetimine karşı öfkesini artıran Denîşvây olayı ve Arap edebiyatındaki yansımaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Hâmid Şerîf, *Hâdisetü Denîşvây ve sadâhâ fi'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-hadîs ve's-sahâfeti'l-'Arabiyye* (el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 2006).

⁶⁸¹ Hakkı, '*Itru'l-ahbâb*', 146.

⁶⁸² Hakkı, '*Itru'l-ahbâb*', 149-150.

3.2. Edebî Tenkitte Nesnellik ve Öznellik

Modern dönem Mısırlı eleştirmenler edebî tenkitte nesnellik ve öznellik konusuna eserlerinde yer vermişlerdir.

3.2.1. Nesnel ve Öznel Eleştiri Ayrımı

Modern dönem Arap eleştirisinde nesnel ve öznel eleştiri arasındaki ayrıma dikkat çeken isimlerin başında Muhammed Hüseyin Heykel gelmektedir. Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâğ* (1925) adlı eserinde “Hâvâtır fî'n-nakd” başlıklı yazısında şu ifadelerle yer vermiştir: “Avrupa’daki yazarlar öznel eleştiri ile nesnel eleştiri arasında ayırım yapıyor. Çoğu kişi, -kişinin öznel değerlendirmesini ve güzellik duygusunu öne çıkardığı ve bunu kendisine sunulan bütün sanat ürünlerinin bir ölçüsü haline getirdiği- öznel eleştirinin takdire değer olmadığına inanıyor.”⁶⁸³

Muhammed Mendûr da *Fi'l-Edeb ve'n-nakd* (1949) adlı eserinde öznel ve nesnel eleştiri arasındaki ayrıma dikkat çekmiş; öznel eleştirinin, kişisel zevk ve deneyime dayanırken nesnel eleştirinin belli ilke ve kurallara dayandığını belirtmiştir.⁶⁸⁴

Edebî tenkit alanında öznelliğin birtakım sakıncaları bulunmaktadır. Bunların başında; üstünlük duygusu, ön yargı ya da kişisel ilişkiler gibi psikolojik vb. durumların tenkit sürecine kolayca sızabilmesidir. Bu durum; edebî tenkitte verilen hükümlerin doğruluğunu zedelemektedir.

3.2.2. Edebî Tenkitte Nesnellik ve Öznelliğin Yeri

Edebî tenkit alanında verilen hükümlerin güvenilirliğini artırmak için nesnelliğin gerekliliği üzerinde durulsa da bunun tam olarak sağlanamayacağı kabul edilmektedir. Bunun başlıca sebepleri; sosyal bilimlere kıyasla kesinliğin daha fazla olduğu düşünülen doğa bilimlerinde dahi nesnelliğin tam olarak mümkün olmaması ve edebiyatın bir sanat olması hasebiyle sanatsal faaliyetlerin nesnel olarak incelenmesinin tam olarak mümkün görülmemesidir. Tâhâ Hüseyin, edebiyat çalışmalarına bilimsel bir nitelik kazandırmaya çalışan eleştirmenlerin bulunduğunu ancak bu çabaların başarısızlıkla sonuçlandığını

⁶⁸³ Heykel, *Fî Evkâti'l-ferâğ*, 13.

⁶⁸⁴ Muhammed Mendûr, *Fi'l-Edeb ve'n-nakd* (Kahire: Nahdatu Mısır, ts.), 10-11.

ifade etmiştir. Ona göre bunun en temel sebebi; edebiyat incelemelerinde kişisel beğenin önemli yerinin bulunması ve salt nesnelliğin mümkün olmamasıdır.⁶⁸⁵

Mısırlı yazar Tefik el-Hakîm, *Fennü'l-edeb* (1952) adlı eserinde; “Sanattaki güzellik, kadındaki güzellik gibidir.” “Kadında da sanatta da ne olduğunu bilmediğimiz, her kurala aykırı, her ilkeyle alay eden bir şey var! Güzeli güzel yapan şey budur! Bu nedenle eleştiri, nesnellikten öznelliğe kaymıştır.” “Ancak kişisel beğenin hiçbir kontrolü yoktur ve eğer sanatsal ve edebî etkilere ilişkin yargı sadece beğeniye bırakılırsa karmaşa ve rastlantıya bırakılmış olur.” ifadelerine yer vermiştir.⁶⁸⁶

Muhammed Mendûr, *el-Edeb ve fûnûnuhu* adlı eserinde edebî tenkit alanında nesnelliğin ve öznelliğin bir arada olmasını mümkün görmüştür. Böylece; öznel eleştirinin mahzurlarından korunabileceğini düşünmüştür. Eserde geçen ifadeler şöyledir:

“Edebî zevke dayanan izlenimci eleştirinin beyazı siyaha çevirecek ya da kendi görüşüne göre çirkinin güzel olduğunu iddia edecek tahakküm, kapris ve ihtilafların önünü açtığı söylenir, ancak izlenimci eleştiriye eleştiri faaliyetindeki yegâne yöntem yapmadığımız ve sadece onunla yetinmediğimiz sürece bu doğru değildir. Bunun eleştiri sürecindeki ilk ve gerekli bir aşama olduğunu ve ardından eleştirmenin izlenimlerini nesnel argümanlarla açıkladığı ve gerekçelendirdiği başka bir nesnel aşama olduğunu söylediğimizde bu risklerden korkmak için bir neden görmüyoruz.”⁶⁸⁷

Muhammed Mendûr, *en-Nakdu ve'n-nukkâdu'l-mu'âsırîn* (1964) adlı eserinde de bu konuya yer vermiş, konuyu örneklendirerek şöyle açıklamıştır:

“Bir içecek türünün kimyasal analizi bize onun kendine özgü tadı konusunda bilgi vermeyeceği gibi bir sergi kılavuzundaki yağlıboya tablosunun hiçbir tanımı da o tabloyu doğrudan görmek ve ondan izlenimler almakla bir değildir. Kimyacılar bu gerçeği bilimsel olarak her bileşiğin ana elementlerinde bulunmayan özelliklere sahip olduğunu söyleyerek açıklarlar. Örneğin su, belli oranlarda oksijen ve hidrojenle oluşur. Oksijen ve hidrojen gaz olsalar da su bir sıvıdır... Edebiyat ve sanat alanında da bu durum geçerlidir. Bir oyunu diyaloglar, olaylar, çatışma ve karakterler bakımından analiz edebiliriz ancak onu bileşik bir bütün olarak ruhumuzun sathına sunmazsak onun etkisini idrak edemeyiz. Çünkü onların etkileme

⁶⁸⁵ Bk. Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, 132-133.

⁶⁸⁶ Tefik el-Hakîm, *Fennü'l-edeb* (Kahire: Dâru Mısır, ts.), 17.

⁶⁸⁷ Muhammed Mendûr, *el-Edeb ve fûnûnuhu* (Gize: Nahdatü Mısır, 2006), 129.

yeteneğini oluşturan; bu unsurların belli oranlardaki birleşimidir... Bu nedenle; etkileme edebiyat ve sanat eleştirisinde önemli bir ilk aşamadır.”⁶⁸⁸

Muhammed Mendûr eleştiride öznelliğin yerine yaptığı bu vurgunun ardından eleştirinin sadece bu aşamada kalmaması gerektiğini, bunu nesnel bir aşamanın takip etmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁸⁹

3.3. Edebî Tenkitte Sentezci ve Çoğulcu Yaklaşımlar

Edebî tenkit yöntemlerinin eksik yönlerinin bulunması Mısırlı eleştirmenleri sentezci ve çoğulcu yaklaşımlar benimsemeye sevk etmiştir.

3.3.1. Sentezci Yaklaşım

Tâhâ Hüseyin, eserlerinde Sainte Beuve, Hippolyte Taine ve Jules Lemaitre gibi edebî esere farklı şekillerde yaklaşan Fransız eleştirmenlerin görüşlerine yer vermiş, ancak bu görüşlerden hiçbirisini tek başına yeterli görmemiştir. 31 Ocak 1923 tarihinde *es-Siyase* gazetesinde yazdığı bir yazısında Fransız eleştirmenlerden Sainte Beuve, Hippolyte Taine ve Jules Lemaitre’nin görüşlerine yer verdikten sonra şu değerlendirmeyi yapmıştır:⁶⁹⁰

“Sainte Beuve’e sorsanız bir şiir ya da bir nesir parçası okuduğunda her şeyden önce şairin ya da yazarın şahsını bulmak, onu tahlil etmek ve onun derinliklerine ulaşmayı önemseydiğini söyler... Taine; şairin ya da yazarın şahsiyeti, mizacı, duyguları ve onu oluşturan her şeyle ancak yaşadığı asrın, tâbii olduğu çevrenin ve yetiştiği milletin bir ürünü olması bakımından ilgilendiğini söyler. Zira ona göre kişi o asrın, o çevrenin ve o milletin bir ürünüdür. Jules Lemaitre; bütün bunların lafûgüzaf olduğunu, kişiyi etkilemesi, onda çeşitli duygular açığa çıkarması, memnuniyet ve hayranlık uyandırması bakımından sanatla ilgilendiğini söyler. Aslında eleştirmen; Sainte Beuve’nin, Taine’nin, Jules Lemaitre’nin ya da başka bir eleştirmenin kanaatleriyle ikna olmaz. Bütün bunları gerçekleştirebilmek, eleştirdiğinde istediği kapsayıcı bir sonuç çıkarmak, şairin veya yazarın şahsiyetini, yaşadığı dönemi ve sanatını anlamak ister.”⁶⁹¹

Seyyid Kutub, *en-Nakdû’l-edebî* adlı eserinde yöntemlerin katı şablonlar olmadıklarına vurguda bulunmuştur. Eserin mukaddimesinde şöyle geçmektedir:

⁶⁸⁸ Mendûr, *en-Nakdu ve’n-nukkâdu’l-mu’âsırûn*, 136-137.

⁶⁸⁹ Mendûr, *en-Nakdu ve’n-nukkâdu’l-mu’âsırûn*, 137.

⁶⁹⁰ Hüseyin, *Hadîsü’l-erbi’â’*, 377; Ahmed eş-Şâyib, *Usûlu’n-nakd* (Kahire: Mektebetü’n-Nahdati’l-Mısriyye, 1994), 92-93. 10. Basım

⁶⁹¹ Hüseyin, *Hadîsü’l-erbi’â’*, 377.

“Yöntemler işaretler olarak alındığında faydalı olurlar; ancak sınırlar ve kısıtlamalar olarak alındığında işlevsizleşir ve zarar verirler.” “(Bu çalışmamda) Arap edebî tenkidini ona yabancı yöntemlere dayandırmak istemedim. Belki de bu özgürlük, ilk baskı çıktığında kendilerini belli kurallara tâbii kılanların; bu kitapta yöntem konusunda karışıklık olduğunu ya da yöntemin bulunmadığını söylemelerine neden olabilir. Bu şekilde söylemeleri, Avrupa eleştirisinden ve tarihinden aldıkları belli geleneksel kalıplarla yöntemi anlamaları sebebiyledir. Onlarla tartışmaya girmek istemiyorum. Zira ben yolumu biliyorum. Edebî tenkit yöntemlerinin ve ilkelerinin katı şablonlar olmadığını ve her yaratıcı eleştirmenin (kendi) usulü olduğunu biliyorum!”⁶⁹²

Seyyid Kutub, *en-Nakdü'l-edebe* adlı eserinde sanatsal yöntem,⁶⁹³ tarihsel yöntem ve psikolojik yöntemi anlattıktan sonra bu yöntemleri bir araya getiren yeni bir yöntem önerisinde bulunmuştur:

“Okur, başlangıçta sanatsal yöntemi tarihsel ve psikolojik yöntemle tercih ettiğini düşünebilir fakat kitabı tamamladığında; seçilen yöntemin, bu üç yöntemden yararlanan ve kendini cansız bir kalıp ya da tek bir yöntemle sınırlamayan bütüncül yöntem (el-menhecü'l-mütekâmil) olduğunu görecektir.⁶⁹⁴ Yöntemler ancak yol işaretleri olarak alındığında uygun ve faydalı olur; sınırlama ve kısıtlama yapıldığında işe yaramaz ve zarar verir.”⁶⁹⁵

Farklı yöntemleri bir arada kullanmak belli bir yöntemin tiranlığını ortadan kaldırmakta ve edebî eserlere çok yönlü bakılmasını sağlamaktadır. Bununla beraber; farklı ilkelere dayanan yöntemlerin bir arada kullanılmasının eleştirmeni kaosa sürükleyeceğini düşüncesinde olanlar da bulunmaktadır.⁶⁹⁶

⁶⁹² Kutub, *en-Nakdü'l-edebe*, 9.

⁶⁹³ Seyyid Kutub, sanatsal yöntemle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Bu yöntem, öncelikle etkilenmeye dayanır. Bu etkinin edebî yargıda güvenli bir sonuca sahip olması için öncesinde yüksek bir sanatsal zevk olması gerekir.” Bk. Kutub, *en-Nakdü'l-edebe*, 132.

⁶⁹⁴ Seyyid Kutub’a göre Modern Arap edebî tenkidinde bütüncül yöntemin kullanıldığı eserler bulunmaktadır. Bunlar; Tâhâ Hüseyin’in Ebü'l-Alâ’ el-Mearrî ve Mütenebbî hakkındaki eserleri, *Hadisü'l-erbi'â'*, *Min Hadîsi's-şî'r ve'n-nesr* ve *Hâfız ve Şevkî* adlı eserleri, Akkâd’ın İbnu'r-Rûmî hakkındaki eseri, *Şuarâ'u Mısır ve bî'atuhum fi'l-cili'l-mazi*, *Şâirü'l-ğazel* ve *Cemîl Büseyne* adlı eserlerdir. Kutub kendisinin de *Kütübün ve şahsiyyât* ve *et-Tasvîrü'l-fennî fi'l-Kur'ân* gibi eserlerinde aynı yöntemi izlediğini belirtmiştir. Bk. Kutub, *en-Nakdü'l-edebe*, 253.

⁶⁹⁵ Kutub, *en-Nakdü'l-edebe*, 8-9.

⁶⁹⁶ Bk. Eagleton, *Edebiyat Kuramı: Giriş*, 205.

3.3.2. Çoğulcu Yaklaşım

Modern dönem Mısırlı eleştirmenler içerisinde farklı eleştiri yöntemlerinin kendine has özellikleri bulunduğunu düşünerek eserlerinde çeşitli yöntemleri kullanan eleştirmenler bulunmaktadır. Örneğin; Salâh Fadl, *İntâcü'd-delâleti'l-edebiyye* adlı eserinde birbirinden farklı eleştiri yöntemlerini; bağlamsal yöntemleri ve dizgesel yöntemleri kullanmıştır.⁶⁹⁷ Eserin ön sözünde de şu ifadeler geçmektedir:

“Günümüz dünyasında modern eleştirinin önderlerinden Northrop Frye (1912-1991), eleştirinin her zaman çift yönü olduğunu söylüyor. Bunlardan biri, edebiyatın yapısına yöneliktir. Diğeri; edebiyatın toplumsal bağlamını temsil eden kültürel olgulara yöneliktir. Her biri diğerrinin dengesini sağlıyor. Dolayısıyla; okur için bir araya getirdiğim bölümler, bu iki yön arasında dengeli bir dağılım sergiliyor.”⁶⁹⁸

Salâh Fadl'ın ilgili çalışmasında, örneğin; Emel Dunkul'un şiirleri dizgesel yöntemler içerisinde yer alan yapısal eleştiri yöntemiyle incelenirken Mısırlı şair Faruk Cuveyde'nin (1946-) *el-Vezîrû'l-âşık* adlı tiyatro oyunu bağlamsal yöntemler kategorisinde olan tarihsel yöntemle incelenmiştir. Ayrıca Fadl'ın tarihsel yöntem, psikolojik yöntem ve yapısal yöntem gibi farklı yöntemleri ard arda aynı edebî metin üzerine uygulayarak farklı yöntemlerin kazanımlarını ortaya koymaya çalıştığı yazıları bulunmaktadır.⁶⁹⁹ Örneğin; “Nassun şi'riyyun ve selâsetu menâhicin nakdiyye” başlıklı yazısında Ahmet Şevkî'nin bir kasidesini üç yöntemle (tarihsel, psikolojik ve yapısal yöntemler) inceleyerek farklı yöntemlerle ne tür sonuçlara ulaşılabileceğini mukayeseli olarak göstermiş, böylece; edebî eserlere çok yönlü bakılabilmesi yönünde özgün bir yol sunmuştur.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Biskrî-Mellahî, “et-Tecrîbü'n-nakdî 'inde Salâh Fadl”, 1056-1074.

⁶⁹⁸ Fadl, *İntâcü'd-delâleti'l-edebiyye*, 5.

⁶⁹⁹ Fadl, *İntâcü'd-delâleti'l-edebiyye*, 33-85; Fadl, “Nassun şi'riyyun ve selâsetu menâhicin nakdiyye”, 253-255; Salâh Fadl, “İntâcü'd-delâleti fi şi'ri Emel Dunkul”, *Fusûl* 1 (1980), 222-233.

⁷⁰⁰ Salâh Fadl, “Nassun şi'riyyun ve selâsetu menâhicin nakdiyye”, *Fusûl* 21 (1987), 251-258.

SONUÇ

Modern Arap edebî tenkidi, klasik dönemden aktarılan mirası koruyarak Batı edebiyat eleştirisiyle etkileşim içinde gelişmiştir. Özellikle Mısırlı eleştirmenler, modern dönemde Arap edebî tenkidinin gelişiminde önemli rol oynamışlardır. Hüseyin el-Mersafî, Mustafa Sâdık er-Râfî, Ahmed Dayf, Abdülkâdir el-Mâzinî, Hüseyin Heykel, Abdurrahman Şükrî, Abbas Mahmûd el-Akkâd, Muhammed Mendûr, Seyyid Kutub, Tâhâ Hüseyin, Reşâd Rüşdî, Luis Avad, Yahyâ Hakkı, İzzüddin İsmail ve Salâh Fadl ortaya koydukları teorik ve tatbikî çalışmalarla modern Arap edebî tenkidinin metodolojik gelişimine büyük katkılar sunan Mısırlı eleştirmenler olmuştur.

Modern dönemde şiir, Arap edebiyatındaki önemli yerini korumakla beraber Arap edebiyatına sonradan giren roman, tiyatro gibi edebî türlerin yükselişiyle Arap edebî tenkidinin sınırları genişlemiştir. Modern Arap eleştirisinde önemli bir gelişme de eleştiri yöntemlerinin çeşitlenmesi olmuştur. Klasik Arap edebî tenkidinde daha çok lafız-anlam ilişkileri ve belagat özellikleri, edebî eserlerin değerlendirilmesinde esas alınırken, modern dönemde edebî tenkit yöntemlerindeki çeşitlilik artmıştır. Bu dönemde Mısırlı eleştirmenler, edebî eserleri çeşitli yöntemlerle inceleyip değerlendirmişlerdir. Bu yöntemler; tarihsel eleştiri yöntemi, sosyolojik eleştiri yöntemi ve ideolojik eleştiri yöntemi gibi dış dünyaya ve topluma dönük yöntemlerden, yazarı merkeze alan psikolojik ve psikanalitik yöntemlere; “yeni eleştiri” ve yapısal eleştiri gibi esere odaklanan yöntemlerden, izlenimci eleştiri gibi okuru temel alan yöntemlere kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır.

Edebî tenkit yöntemlerinin her birinin avantajlarının yanı sıra sınırlılıkları bulunmaktadır. Tarihsel eleştiri yöntemi, eserin ortaya çıktığı dönemin siyasî, sosyal, kültürel vb. özellikleri bağlamında anlaşılmasına katkı sunsa da eserin sanatsal yönünü ihmal ettiği için tenkit edilmiştir. Sosyolojik eleştiri yöntemi, toplumsal yapıyı anlamamıza yardımcı olsa da yazarın bireysel yeteneğini ihmal ettiği için eleştirilmiştir. İdeolojik eleştiri yöntemi, eserin toplumsal ve ahlakî rolünü değerlendirmiş, ancak sanatı bir araç haline getirdiği için tenkit edilmiştir. Yazarı merkeze alan psikolojik ve psikanalitik yöntemler, edebî eser ve sanatçı arasındaki ilişkileri anlamamıza katkı sağlarken eserin kendisini psikolojik açıklamaların gölgesinde bıraktığı için itirazlar almıştır.

Eseri merkeze alan yöntemlerden “yeni eleştiri” eserin sanatsallığını ortaya koymaya çalışırken yazarı ve dönemi tamamen dışarıda bıraktığı için tenkit edilmiştir. Yapısal

eleştiri yöntemi, eserin iç yapısını ortaya çıkarmakta başarılı olsa da okurun yorumunu göz ardı ettiği yönünde eleştiriler almıştır. İzlenimci eleştiri, okura öznel deneyimine dayalı olarak eseri özgürce değerlendirme olanağı sunsa da eleştiriye bilimsel analizden uzaklaştırdığı için eleştiri toplamıştır.

Mısırlı eleştirmenlerden Tâhâ Hüseyin ve Ahmed Dayf'ın eserlerinde tarihsel eleştiri yönteminden yararlanılmış, Hüseyin Heykel'in yazılarında sosyolojik eleştiri yöntemi kullanılmış, Muhammed Mendûr ideolojik eleştiri yöntemini tanıtmaya ve açıklamaya çalışmıştır. Abbâs Mahmûd Akkâd, psikolojik yöntemi kullandığı tenkit yazıları ile dikkat çekerken, İzzüddin İsmail'in eleştiri yazılarında psikanalitik yöntem önemli yer bulmuştur. Modern dönem Mısırlı eleştirmenler içerisinde Reşâd Rüşdî, “yeni eleştiri”nin önemli bir savunucusu olmuş, Salâh Fadl, yapısal eleştiri yöntemini tatbik ettiği önemli yazılar kaleme almıştır. Yahyâ Hakkı ise daha çok izlenimci eleştiri yöntemiyle özdeşleşen bir isim olmuştur. Ancak Mısırlı eleştirmenlerin edebî eserleri değerlendirirken tek bir yöntemle sınırlı kaldıkları söylenemez. Seyyid Kutub ve Tâhâ Hüseyin gibi Mısırlı eleştirmenler tek bir yöntemin edebî eserleri değerlendirmede yetersiz kalacağını ifade ederek sentezci bir yaklaşım içinde olmuşlardır. Salâh Fadl ise çeşitli tenkit yöntemlerini aynı eserin tenkidinde ard arda tatbik ederek farklı eleştiri yöntemlerinin çeşitli kazanımlarını ortaya koymaya çalışmıştır.

Eski Arap edebiyatı metinlerinin, yeni eleştiri yöntemleriyle değerlendirilmesi modern dönemin önemli bir kazanımı olmuştur. Geleneksel edebiyat anlayışını sürdüren Hüseyin el-Mersafî gibi Mısırlı eleştirmenler, klasik Arap şiirini ve edebî mirası koruma eğiliminde iken, yenilikçi eleştirmenler, yeni düşünce ve yöntemlere açık bir tutum sergileyerek klasik ve modern metinleri çağdaş yöntemlerle analiz etmişlerdir.

Modern dönem Mısırlı eleştirmenler arasında yöntemsel yaklaşımlar konusunda farklılıklar bulunmaktadır. Mustafa Sâdık er-Râfî gelenekçi bir yaklaşım sergilerken, Fransa'da eğitim alan Ahmed Dayf, Tâhâ Hüseyin, Hüseyin Heykel ve Muhammed Mendûr Fransız edebî tenkidindeki görüş ve yöntemleri Arap dünyasına aktarmışlardır. Abdurrahman Şükrî, Mahmûd Abbâs el-Akkâd ve Abdulkâdir el-Mâzinî gibi Mısırlı eleştirmenler ise İngiliz edebiyatından ve eleştirisinden etkilenmişlerdir.

Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin sanat anlayışlarındaki farklılıklar onların yöntemsel eğilimlerini etkilemiştir. “Sanat, sanat içindir.” düşüncesine sahip olan eleştirmenler ile “Sanat, hayat içindir.” düşüncesine sahip eleştirmenlerin edebî eserlere

bakış açılarında ve onları değerlendirme şekillerinde belirgin farklılıklar bulunmaktadır. Muhammed Mendûr ve Luis Avad “Sanat, hayat içindir.” anlayışını savunarak sanatın, toplumsal işlevine dikkat çekerken, Reşâd Rüşdî gibi Mısırlı eleştirmenler sanatın kendisi dışında siyasî, toplumsal vs. alanlar için bir araç olamayacağı düşüncesini öne çıkarmışlardır.

Modern dönem Mısırlı eleştirmenlerin edebî tenkit yazılarını hangi amaçla yazdıkları ve hangi kitleye hitap ettikleri de yöntem seçimlerini ve eleştiri üslûbunu etkilemiştir. Dolayısıyla; eleştiri yazılarının incelenmesinde ve değerlendirilmesinde bu hususların dikkate alınması uygun olacaktır.

Sonuç olarak, modern dönem Arap edebî tenkidi gelenek ve yeniliğin iç içe geçtiği bir alan olarak şekillenmiştir. Eleştiri yöntemlerindeki çeşitlilik, edebî eserlerin daha kapsamlı şekilde değerlendirilmesini sağlarken, klasik Arap edebiyatı metinlerinin modern yöntemlerle incelenmesi, edebî mirasın korunarak yeniden yorumlanmasına imkân tanımıştır. Eleştirmenlerin sanat anlayışları, eğitim durumları ve kültürel arka planları arasında farklılıkların bulunması edebî tenkit alanındaki fikrî ve yönetsel çeşitliliği artırmıştır.

Edebî eserlerin tenkidinde kullanılacak en uygun yöntemin tespitine yönelik arayışların edebî üretim ve düşünce faaliyetleri devam ettiği sürece var olmaya devam edeceği muhakkaktır. İdeal yöntem sorunsalına yönelik çözüm şekillerinin de eleştirmenlerin fikrî ve kültürel arka planları, eğitim durumları gibi faktörlerin yanı sıra edebî eserlerin hususiyetleri gibi faktörlerle ilişkili olarak çeşitlilik arz etmesi beklenmektedir. Kanaatimizce; edebî tenkit yöntemleri hususunda çoğulcu bir yaklaşımın benimsenmesi ve edebî eserlerin çeşitli yöntemlerle tenkidinin desteklenmesi, edebî eserlerin muhtelif yönlerinin aydınlığa kavuşturulmasına imkân sağlayacaktır.

Modern dönem Mısır edebiyatında edebî tenkit, özellikle ülkemizde henüz üzerinde çok fazla çalışma olmayan bir alan özelliğini taşımaktadır ve bu yönüyle yeni akademik çalışmalara açıktır. Özellikle Mısırlı eleştirmenlerin edebî tenkit yaklaşımlarını ve yöntemlerini inceleyen çalışmaların artırılması, modern dönem Arap edebî tenkidinin metodolojik durumunun doğru değerlendirilebilmesi bakımından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

- Aaron, P. G.- Clouse, Robert G. "Freud's Psychohistory of Leonardo da Vinci: A Matter of Being Right or Left". *The Journal of Interdisciplinary History* 13/1 (1982), 1-16.
- Abdulkadir, Faruk. "Tecelliyât Reşâd Rüşdî ev avdetü'l-vechi'l-kabîh". *en-Nakid* 5 (1988), 48-53, <https://archive.alsharekh.org/Articles/168/15778/351735>.
- Abdulmu'ti, Faruk. *el-Edîb Sâhibü'l kındîl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Abubakar, Muhammed A. "A Developmental Overview of Modern Arabic Literary Criticism in Egypt from Late Nineteenth Century through the 1930s", *Islamic Studies* 34/ 3 (1995), 305-314. <https://www.jstor.org/stable/20840214>
- Ahmed, Muhammed Fettûh. *er-Remz ve'r-remziyye fi's-şiri'l-mu'âsır*. Kahire: Dârü'l-Maarif, 3. Basım, 1984.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1998.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *'Abkariyyetü Muhammed*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *'Abkariyyetü's-Siddîk*. Giza: Nahdatu Mısır, 2005.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *'Abkariyyetü 'Umer*. Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 2. Basım, 1947.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *Âlemü's-südûd ve'l-kuyûd*. Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebetü'-Asriyye, ts.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *Cemîl Büseyne*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *Ebû Nüvâs*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *Ene*. Giza: Nahdatu Mısır, 2005.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *Fusûl*. Windsor: Hindâvî, 2014.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *Hayatü kalem*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *İbnü'r-Rûmî hayâtühû min şî'rihi*. Mısır: Şeriketü Müsâheme Mısıriyye, 2000.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *el-Luğatu's-şâire*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *Şâiru'l-ğazel 'Umer b. Ebî Rebî'a*. Kahire: Hindâvî, 2013.

- Akkâd, Abbas Mahmûd. *Şuarâ 'u Mısr ve bî'atuhum fi 'l-cîli 'l-mazi*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 2. Basım, 1950.
- Akkâd, Abbas Mahmûd. *et-Ta'rîf bi-Shakespear*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Akkâd, Abbas Mahmûd-Mâzinî, İbrahim Abdülkâdir. *ed-Dîvân fi 'l-edeb ve 'n-nakd*. Kahire: Dârü's-Şa'b, 4. Basım, 1997.
- Alâvine, Ahmed. *Zeylû 'l-a 'lâm*. Cidde: Dârü'l-Menâra, 1998.
- Âlim, Mahmûd Emîn- Enîs, Abdulazîm. *Fi's-Sekâfeti 'l-Mısriyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Cedîd, 1955.
- Allen, Roger (ed.), *Essays in Arabic Literary Biography 1850-1950*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.
- Alshorbaji, Nidal F. A. *Arap Edebiyat Eleştiri Tarihi (Muhtasar)*. çev. Recep Kırıcı. Ankara: Fecr, 2021.
- Âmidî, Ebü'l-Kâsım *el-Muvâzene beyne şî'ri Ebî Temmâm ve 'l-Buhtürî*. Beyrut: Matbaatü Cerîdeti'l-İkbal, 2. Basım, H. 1332.
- Âmir, Abdulhamîd Muhammed. “el-Menhecü't-târihî fî'n-nakdi'l-Arabî ve tecelliyatu merceiyyâtuhu leda Tâhâ Huseyn”, *Mecelletu Şemâlicenûb* 6 (2015), 17-40.
- Âmir, Atiyye. *Dirâsât fi 'l-edebi 'l-'Arabiyyi 'l-hadîs*. Tunus: Dârü'l-Mağribi'l-Arabî, 1970.
- Araz, Mehmet Ali Kılây. “Modern Arap Edebiyatında Öne Çıkan Bazı Eleştirmenler”, *Eskiye* 26 (2013), 181-192. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/475152>
- Aruçi, Muhammed. “İcâzü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/408. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aryân, Muhammed Said. *Hayâtü'r-Râfî*. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübra, 3. Basım 1955.
- Asfûr, Câbir. *Beiden 'an Mısr*. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 2017.
- Asfûr, Câbir. *el-Merâya 'l-Mütecâvira*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1983.
- Asfûr, Câbir. *Tahaddiyâtü'n-nâkîdi 'l-mu'âsır*. Beyrut: Dârü't-Tenvîr, 2014.
- Avad, İbrahim. *Ma'reketü'sîri 'l-Câhilî beyne'r-Râfî ve Tâhâ Hüseyin*. Kahire: el-Fecrî'l-Cedîd, 1987.

- Avad, İbrahim. *Muhammed Hüseyin Heykel edîben ve nâkıden ve müfekkiren İslâmiyyen*. Kahire: Mektebetü Zehrai's-Şark, 1998.
- Avad, Luis. *Dirâsât edebiyye*. Kahire: Dârü'l-Müstakbeli'l-Arabî, 1989.
- Avad, Luis. *Dirâsâtün fi'n-nakd ve'l-edeb*. Beyrut: el-Mektebü't-Ticârî, 1963.
- Avad, Luis. *Evrâkû'l-'umr: Senevâtü't-tekvîn*. Kahire: Mektebetü Meblûnî, ts.
- Avad, Luis. *Fi'l-Edebi'l-İncilizi'l-hadîs*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2. Basım, 1987.
- Avad, Luis. *el-İştirâkiyye ve'l-edeb ve makâlât uhrâ*. PDF: İttihâdü Küttâbi'l-Arab, 2013. <https://ia902807.us.archive.org/27/items/hmmt03/hm0064.pdf>
- Avad, Luis. *Mukaddime fî fikhi'l-luğati'l-'Arabiyye*. Kahire: Rü'ye, 2006.
- Avad, Luis. *Târihu'l-fikri'l-Mısriyyi'l-hadîs*. Kahire: Mektebetü Meblûnî, 4. Basım, 1987.
- Aylan, Samiye b. Talha-Amr. "en-Nakdü'l-cedîd 'inde'l-'Arab Reşâd Rüşdî Nemûzecen". *Mecelletü'l-hikmeti'l-edebiyye ve'l-luğaviyye* 7/3 (2020), 39-65.
- Aylan, 'Umer. *en-Nakdü'l-cedîd ve'n-nassi'r-rivâiyyi'l-'Arabî*. Konstantin: Câmîiatü Mentûrî Konstantîniyye, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât, Doktora Tezi, 2005-2006.
- Ayyâd, Şükri Muhammed. *el-Mezâhibü'l-edebiyye ve'n-nakdiyye 'inde'l-'Arab ve'l-ğarbiyyîn*. Kuveyt: Metâbiu's-Siyâse, 1993.
- Ayyıldız, Erol. "Mâzinî, İbrâhim Abdülkâdir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/197. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ayyıldız, Erol. "Mustafa Sâdık er-Râfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/353-354. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Bağdâdî, Alî b. el-Abbâs b. Cüreyc. *Dîvânu İbni'r-Rûmî*, thk. 'Umer Fâruk et-Tabbâ'. Beyrut: Dârü'l-Erkam, 2000
- Bahrâvî, Seyyid. *el-Bahs 'ani'l-menhec fi'n-nakdi'l-edebiyyi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*. Kahire: Dârü Şarkıyyât, 1993
- Baltacı, Ali. "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2019), 368-388. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299>
- Batîşe, Umer. *el-Edîbü'l-kebîr Yahyâ Hakkı şâhidün ale'l-'asr*. Gize: Dârü'l-Faruk li-İstismârâtî's-Sekâfiyye, 2009.
- Bazarkaya, Onur Kemal. "Yapıta İçkinlik ve Yeni Eleştiri Kuramları Üzerine". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA)* 26 (2022), 17-41.

- Bâzeğî, Sa'd. *İstikbâlü'l-âhari'l-ğarb fi'n-nakdi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*. Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, 2004.
- Bedr, İzzet. *el-Mecellâtü'l-edebiyye fî Mısr min 1954 ilâ 1981*. Kahire: el-Meclisü'l-Âlâ li's-Sekâfe, 2016.
- Berg, Bruce L.-Lune, Howard. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. çev. Asım Arı. Konya: Eğitim Yayınevi, 2019.
- Berhem, Lutfiyye. "el-Hitâbü'n-nakdî 'inde Luis 'Avad el-mefâhîm ve'l-icrâât". *Mecelletü Dirâsâtin fi'l-Luğati'l-Arabiyyet ve Âdâbihâ*, 1 (2010), 1-22.
- Berkûkî, Abdurrahman. *Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Bingöl, Ulaş. *Modernizmden Postmodernizme Eleştiri Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019.
- Biskrî, Ramî- Mellahî, Ali. "et-Tecrîbü'n-nakdî 'inde Salâh Fadl ve te'sîli'l-bünyeviyye ve'l-üslûbiyye fi'r-rivâye", *Mecelletü'l-hikmet li'd-dirâsâti'l-felsefiyye* 12/2 (2024), 1056-1074.
- Bûhâle, Târik. "Dirâse nakdiyye tahliliyye fî kitâbi Fi's-Şi'ri'l-Câhilî li-Tâhâ Huseyn". *Mecelletü İşkâlât* 2 (2013), 182-189.
- Casini, Lorenzo. "Muhammad Husayn Haykal's Anti-Enlightenment Modernity (1916-1925)", *Oriente Moderno* 99 (2019), 30-47. <https://www.jstor.org/stable/48593099>
- Ced'ân, Fehmî. *el-Mâzî fi'l-hâdir*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1997.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luğa*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Ceyyûsî, Selmâ el-Hadrâ'. *el-İtticâhât ve'l-harekât fi's-Şi'ri'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, çev. Abdulvâhid Lü'lüe. 2. Basım. Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2007.
- Coşkun, Svitlana Nesterova. "Roman Jakobson'da dilin işlevleri ve işleyiş mekanizması". *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies* 36 (2023), 326-339.
- Cumahî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm. *Tabakâtü's-Şu'arâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Cündî, Enver. *Tâhâ Hüseyin: Hayâtuhu ve fikruhu fî mîzânî'l-İslâm*. Kahire: Dârü'l-İ'tisâm, 2. Basım, 1977.
- Cündî, Enver. *Tatavvuru's-sahâfeti'l-'Arabiyye fî Mısr*. Kahire: Matbaatü'r-Risâle, 1967.

- Cürcânî, Ebü'l-Hasen. *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim-Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Çınar, Mustafa. Arap Edebiyatında Mucûn (Müstehcen) Şiirleri ve Şairleri Üzerine Bir İnceleme". *KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2015), 17-30. https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/15_/2.pdf
- Dayf, Ahmed *Belâğatü'l-'Arab fî'l-Endelüs*. Susa: Dârü'l-Maârif li't-Tıbbâa ve'n-Neşr, 1998.
- Dayf, Ahmed. *Mukaddime li-dirâseti belâğati'l-'Arab*. Kahire: Matbaatü's-Sufûr, 1921.
- Dayf, Şevkî. *Fi'n-Nakdi'l-edeb*. Dârü'l-Maârif, 2004.
- Dehhâş, es-Sadık. "İşkâliyyetü'l-menheci't-tarihî fî'd-dirâsâtî'n-nakdiyyeti'l-edebiyye", *Mecelletü's-Savtiyyât* 20 /2 (2018), 523-544. <https://asjp.cerist.dz/en/article/51216>
- Desûkî, İbrahim, *Nakdü'n-nakd: Kırâatun fî'n-nakdi'l-hadâsî*. Windsor: Hindâvî, 2022.
- Desûkî, 'Umer. *Neş'etü'n-nesri'l-hadîs ve tetavvuruhu*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 2007.
- Devvâra, Fuâd. *'Aşeratu 'udebâ' yetehaddesûn*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmmeti li'l-Kitâb, 3. Basım, 1996.
- DeYoung, Terri. "'Abd al-Rahmân Shukrî", *Essays in Arabic Literary Biography: 1850-1950*, ed. Rogger Allen. 328-334. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2010.
- Eagleton, Terry. *Edebiyat Kuramı: Giriş*, çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Ebû Dîb, Kemâ. *Cedeliyyetü'l-hafâ' ve't-tecellî dirâsâtün bünyeviyye fî's-şî'r*. Amman: Fezâât, 2018.
- Ebû Râşid, Üsame vd. *Harbü huzeyrân/Yunyû 1967* (Beyrut: el-Merkezü'-Arabî li'l-Ebhâs ve Dirâseti's-Siyâsât, 2020.
- Eliot, Thomas Stearns. *Edebiyat Üzerine Düşünceler*. çev. Sevim Kantarcıoğlu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Emîn, Ahmed. *en-Nakdü'l-edebî*. Kahire: Hindâvî, 2012.
- Emîn, İzzüddin. *Neş'etü'n-nakdi'l-edebiyyi'l-hadîs fî Mısır*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 2. Basım, 1970.
- Er, Rahmi. *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*. Ankara: Vadi Yayınları, 2012.
- Er, Rahmi. "Mendûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/130-131. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Er, Rahmi. “Muhammed Huseyn Heykel ve Onun Dil ve Edebiyatla İlgili Bazı Görüşleri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 37 (1995), 599-623.
- Er, Rahmi. “Tenkit”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/458-461. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Erlich, Victor. *eş-Şeklâniyyetü’r-Rûsiyye*. çev. el-Veli Muhammed. Beyrut: el-Merkezü’s-Sekâfiyyü’l-Arabî, 2000.
- Erol, Halil İbrâhim. “1798-1850 Arası Mısır’da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 7/2 (2020), 171-208. <https://doi.org/10.26513/tocd.715230>
- Fadl, Salâh. *‘Aynü’n-nakd: Sîratün fikriyye*. Kahire: Menşûrât Battûne, 2018.
- Fadl, Salâh. *Belâğatü’l-hitâb ve ‘ilmü’n-nass*. Kuveyt: Âlemü’l-Marife, 1992.
- Fadl, Salâh. *‘İlmu’l-uslûb: Mebâdiuhu ve icrââtuhu*. Beyrut: Dâru’ş-Şurûk, 1998.
- Fadl, Salâh. *İntâcü’d-delâleti’l-edebiyye*. Kahire: Müessesetü Muhtar, ts.
- Fadl, Salâh. “İntâcü’d-delâleti fi şî’ri Emel Dunkul”. *Fusûl* 1 (1980), 222-233.
- Fadl, Salâh. *Menhecü’l-vâkı’iyye fi’l-ibdâ’i’l-edebî*. Kahire: Dâru’l-Maârif, 2. Basım, 1980.
- Fadl, Salâh. “Mülâhazâtün havle’l-hadâse fi’n-nakdi’l-edebî”. *İbdâ’* 5 (1984), 16-20.
- Fadl, Salâh. “Nassun şî’riyyun ve selâsetu menâhicin nakdiyye”. *Fusûl* 21 (1987), 251-258.
- Fadl, Salâh. *en-Nazariyyetü’l-binâiyye fi’n-nakdi’l-edebî*. Kahire: Dâru’ş-Şurûk, 1998.
- Fâhûrî, Hannâ. *Târihu’l-edebi’l-Arabî*. Harissa: el-Matbaatü’l-Bûlîsiyye, 1953.
- Fazlıoğlu, Şükrân. “Tâhâ Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/377-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Fazlıoğlu, Şükrân. “Yâzicî, İbrâhim b. Nâsîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/366. 366-367.
- Ferid, Mahir Şefik. *Tüsâiyye nakdiyye*. Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 2007.
- Ferzat, Adnan. *Dr. İzzüddin İsmail: Zikrâ ve tekrîm*. Kuveyt: Müessesetü Câizeti Abdilazîz Suûd el-Babteyn li’l-İbdâ’i’ş-şî’rî, 2008.
- Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed el-. *el-Kâmûsü’l-muhît*. Beyrut: Dâru’l-Kalem, ts.

- Freud, Sigmund. *Leonardo da Vinci*. çev. A. A. Brill. New York: Moffat, Yard & Company, 1916.
- Freud, Sigmund. *Psikanalize Giriş Dersleri*, çev. Selçuk Budak. İstanbul: Öteki Yayınevi, 7. Basım, 2018.
- Görgün, Hilal. “Muhammed Hüseyin Heykel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/286-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Görgün, Hilal. “Rifâa et-Tahtâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/95-97. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Görgün, Hilal. “Seyyid Kutub”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Görgün, Hilâl. “Şükrî, Abdurrahman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/253-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Güncel Türkçe Sözlük. Erişim 23 Aralık 2023. <https://sozluk.gov.tr>
- Güngör, Bilgin. *Edebiyat Eleştirisi*. İstanbul: Şule Yayınları, 2015.
- Hafez, Sabry. “The Limits of Freedom of Speech: Prose Literature and Prose Writers in Egypt under Nasser and Sadat by Marina Stagh”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 59/1 (1996), 157-159. <https://www.jstor.org/stable/619415>
- Hakîm, Tevfik. *Fennü’l-edeb*. Kahire: Dâru Mısır, ts.
- Hakkı, Yahyâ. *ed-Dü’âbe fi’l-müctema ‘i’l-Mısırî*. Gize: Nahdatü Mısır, 2020.
- Hakkı, Yahyâ. *Fecrü’l-kıssati’l-Mısriyye*. Kahire: Dârü’l-Kalem, ts.
- Hakkı, Yahyâ. *Hallihâ ala’llah*. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1987.
- Hakkı, Yahyâ. *Hutuvâtun fi’n-nakd*. Kahire: Nahdatu Mısır, 2008.
- Hakkı, Yahyâ. *İşku’l-kelime*. Gize: Nahsatü Mısır, 2020.
- Hakkı, Yahyâ. *‘Itru’l-ahbâb*. Kahire: Nahdatu Mısır, 2008.
- Hakkı, Yahyâ. *‘Itru’l-ahbâb*. PDF: y.y., ts. 88532.عطرالأحباب.Foulabook.com_.pdf
- Hakkı, Yahyâ. *Künâsetü’d-dükkân*. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1991.
- Hakkı, Yahyâ. *Ünşûde li’l-besâta*. Kahire: Matâbiu’l-Ehrâmi’t-Ticâriyye, 1972.
- Halefullah, Muhammed. *Minel-Vücheti’n-nefsiyye fi dirâseti’l-edeb ve nakdihi*. Kahire: Matbaatü Lecneti’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, 1947.

- Halîl, İbrahim. *el-Müsâkefe ve 'l-menhec fi 'n-nakdi 'l-edebî*. Amman: Dârü'l-Mecdalâvî, 2011.
- Halîl, İbrahim Mahmud. *en-Nakdü 'l-edebiyyi 'l-hadîs mine 'l-muhâkât ila 't-tefkîk*. Amman: Dârü'l-Mesîra, 4. Basım, 2011.
- Hamd, Abdullah Hızır. *Menâhicü 'n-nakdi 'l-edebiyyi 's-siyâkıyye ve 'n-nesakiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, ts.
- Hamd, Abdullah Hızır. *Mevsû 'atu ulûmi 'l-luğati 'l- 'Arabiyye (en-Nakdü 'l-edebî)*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2023.
- Hamd, Abdullah Hızır. *el-Mezâhibü 'l-edebiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, ts.
- Hâmid, Abdülkâdir. *Dirâsâtun fî 'ilmi 'n-nefsi 'l-edebî*. Kahire: el-Matbaatü'n-Nemûzeciyye, 1949.
- Hâmid, Raûf Abbâs. *Târihu Câmiati 'l-Kahire*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1994.
- Hammûde, Abdulazîz. *el-Merâya 'l-muhaddebe mine 'l-bünyeviyye ile 't-tefkîk*. Kuveyt: Alemü'l-Ma'rife, 1998.
- Hanûn, Abdulmecid. *el-Lansûniyye ve ebrazu e 'lâmuhâ fi 'n-nakdi 'l- 'Arabiyyi 'l-hadîs*. Cezayir: Câmiatü'l-Cezâir, Ma'hedü'l-Luğa ve'l-Edebî'l- 'Arabî, Doktora Tezi, 1991.
- Hanûn, Abdulmecid. *el-Lansûniyye ve eseruhâ fî ruvvâdi 'n-nakdi 'l-Arabî*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1996.
- Harhâş, Ümmülhayr. *el-Me 'ârikü 'l-edebiyye inde Mustafa Sâdık er-Râfî: Kitâbu 'Ale 's-Seffûd' enmûzecen*. M'sila: Câmiatü Muhammed Bûdiyâf, Külliyyetü'l-Âdâb, Yüksek Lisans Tezi, 2015-2016.
- Heykel, Ahmed. *Tatavvuru 'l-edebi 'l-hadîs fî Mısr*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 6. Basım, 1994.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *'Aşratü eyyâm fî 's-Sûdân*. Kahire: Şeriketü't-Tevzîu'l-Mısrî, ts.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Fî Evkâti 'l-ferâğ*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Fî Menzili 'l-vahy*. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Hayatu Muhammed*, thk. Muhammed Fethi Ebû Bekir. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübnaniyye, ts.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Hulâsatü 'l-yevmiyye ve 'ş-şüzûr*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Kısas Mısriyye*. Windsor: Hindâvî, 2014.

- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Müzekkirâtün fi's-siyâseti'l-Misriyye*. Kahire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Sevratü'l-edeb*. Kahire: Hindâvî, 2012.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Şark ve Ğarb*. Kahire: Hindâvî, 2012.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Terâcimu Mısriyye ve Ğarbiyye*. Kahire: Hindâvî, 2014.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Veledî*. Kahire: Hindâvî, 2012.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Zeyneb*. Kahire: Hindâvî, 2011.
- Horace, *Fennü's-şî'r*, çev. Luis Avad. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1988.
- Holub, Robert. *Nazariyyetü't-telakkî: Mukaddime nakdiyye*, çev. İzzüddin İsmail. el-Mektebetü'l-Akademiyye, 2000.
- Hüseyin, Tâhâ. *el-Eyyâm*. Kahire: Merkezü'l-Ehrâm li't-Terceme ve'n-Neşr, 1992.
- Hüseyin, Tâhâ. *Fi'l-Edebi'l-Câhilî*. Kahire: Hindâvî, 2014.
- Hüseyin, Tâhâ. *Fi's-Şiri'l-Câhilî*. Sousse: Dârü'l-Maârif, 1926.
- Hüseyin, Tâhâ. *Fusûlun fi'l-edeb ve'n-nakd*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Hüseyin, Tâhâ. *Hadîsü'l-erbi'â'*. Kahire: Hindâvî, 2014.
- Hüseyin, Tâhâ *Hâfız ve Şevkî*. Kahire: Hindâvî, 2014.
- Hüseyin, Tâhâ. *Hısâmun ve nakd*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1979.
- Hüseyin, Tâhâ. *Ma'a Ebi'l-Alâ' fî sicnihi*. Kahire: Hindâvî, 2014.
- Hüseyin, Tâhâ. *Ma'a'l-Mütenebbî*. Kahire: Hindâvî, 2014.
- Hüseyin, Tâhâ. *Min hadîsi's-şî'r ve'n-nesr*. Kahire: Hindâvî, 2014.
- Hüseyin, Tâhâ. *Müzekkirâtü Tâhâ Hüseyin*. Beyrut: Dârü'l-Âdâb, ts.
- Hüseyin, Tâhâ *Nakd ve islâh*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Hüseyin, Tâhâ. *Savtû Ebi'l-Alâ'*. Kahire: Hindâvî, 2014.
- Hüseyin, Tâhâ. *Zikrâ Ebi'l-Alâ'*. Mısır: Mektebetü'l-Hilâl, 2. Basım, 1922.
- Istayf, Abdünnebi. *Fi'n-nakdi'l-edebiyi'l-'Arabiyi'l-hadîs: Mukaddemât, medâhil ve nusûs*. 2 Cilt. Dımeşk: Matbaatü'l-İttihad, 1991.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dârü Sâdır, 1972.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *eş-Şi'r ve 'ş-şu'arâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Kum: Neşru Edebi'l-Havza, h. 1405.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâyetün fi ğarîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Ali b. Hasan b. Ali b. Abdülhamîd el-Halebî. el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dârü İbni'l-Cevzî, h. 1421.
- Imbert, Enrique Anderson. *Menâhicü'n-nakdi'l-edebî*. çev. et-Tahir Ahmed Mekki. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1991.
- Imbert, Enrique Anderson. *Metodos de Critica Literaria*. Madrid: Revista de Occidente, 1969.
- İbn Mahmûd, Hüseyin. *Merâhilü't-tatavvuri'l-fikrî fi hayâti Seyyid Kutub*. PDF: Dârü'l-Cebhe, 1429 h.
- İbrahim, Desûkî. *Nakdü'n-nakd: Kırâatün fi'n-nakdi'l-hadâsî*. Windsor: Hindâvî, 2022.
- İsmail, Belîğ Hamdi. *İstratejîyâtü tedrîsi'l-luğati'l-'Arabiyye*. Amman: Dârü'l-Menâhic, 2011.
- İsmail, İzzüddin. *el-Edeb ve fûnûnuhu: Dirâse ve nakd*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 2013.
- İsmail, İzzüddin. *Fi'l-Edebi'l-'Abbâsî: er-Rü'ye ve'l-fen*. Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1975.
- İsmail, İzzüddin. *Kazâya'l-insân fi'l-edebi'l-mesrahiyyi'l-mu'âsır: Dirâse mukârene*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1980.
- İsmail, İzzüddin. *el-Masâdirü'l-edebiyye ve'l-luğaviyye fi't-türâsi'l-'Arabiyye*. Kahire: Mektebetü Ğarîb, ts.
- İsmail, İzzüddin. *el-Mükevvenâtü'l-ûlâ li's-sekâfeti'l-'Arabiyye*. Bağdat: Matbaatü'l-Edîbi'l-Bağdâdiyye, 1972.
- İsmail, İzzüddin. *Nüsûs Kur'âniyye fi'n-nefsi'l-insaniyye*. Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.
- İsmail, İzzüddin. *eş-Şi'ru'l-'Arabiyyu'l-mu'âsır: Kazâyâhu ve zavâhiruhu'l-fenniyye ve'l-ma'nevîyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 3. Basım, ts.
- İsmail, İzzüddin. *et-Tefsîrü'n-nefsî*. Kahire: Mektebetü Ğarîb, ts.
- İsmail, İzzüddin. *el-Ususu'l-cemâliyye fi'n-nakdi'l-'Arabî*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1992.

- İsmailoğlu, Ahmet. “el-Menhecü’n-nakdî inde’l-Mersafî dirâse tahlîliyye”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* Ö14 (2024), 979-993.
- İsmailoğlu, Ahmet. *en-Nakdû’l-edebî tatavvuruhu ve menâhicuhu ve’l-fark beynehu ve beyne’l-belâğa*. İstanbul: Akdem, 2024.
- Jakobson, Roman. *Language in Literature*. London: The Belknap Press Of Harvard University Press, 1987.
- Jayyusi, Salma Khadra. *Trends and Movements in Modern Arabic Poetry*. Leiden: E. J. Brill, 1977.
- Jones, Ernest. *Hamlet and Oedipus*. New York: Doubleday, 1954.
- Kantarcıoğlu, Sevim. *Edebiyat Akımları Platon’dan Derrida’ya*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2009.
- Kar’âvî, Abdullah b. Hamd. “Fikriyyâtî ma’a’s-sahâfe”, *Mecelletü’l-Faysal* 209 (1994), 67-70.
- Karlığa, H. Bekir. “Fî Zılâli’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/50-51. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kaysûme, Mansûr. *el-İtticâhü’r-remzî fi’ş-şi’ri’l-‘Arabiyyi’l-hadîs*. Munastır: ed-Dârü’t-Tûnisiyye li’l-Kitâb, 2016.
- Kerem. Antûn Ğattâs. *er-Remziyye ve’l-edebî’l-‘Arabiyyi’l-hadîs*. Beyrut: Dârü’l-Keşşâf, 1949.
- Keskin, Arif. “Edebiyat Eleştirisinde Yapısalcı Kuramın Gelişimi”. *Edebî Eleştiri Dergisi* 3/3 (2019), 274-286.
- Koprman, Kâzım Yaşar. “Ali Paşa Mübarek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/433-434. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kudâme b. Ca’fer, Ebü’l-Ferec. *Nakdû’ş-şi’r*. thk. Muhammed Abdülmün’im Hafâcî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Kuttus, Bessâm. *Delîlü’n-nazariyyeti’n-nakdiyyeti’l-mu’âsıra menâhic ve teyyârât*. Amman: Fezâât, 2016.
- Kutub, Seyyid. *Kur’an’da Edebi Tasvir*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Hilal Yayınları, 1969.
- Kutub, Seyyid. *Kütüb ve şahsiyyât*. Beyrut: Dârü’ş-Şurûk, 3. Basım, 1983.
- Kutub, Seyyid. *Mühimmetü’ş-şâ’ir fi’l-hayât ve şî’ru’l-cîli’l-mâzî*. Köln: Menşûrâtü’l-Cemel, 1996.
- Kutub, Seyyid. *en-Nakdû’l-edebî: Usûluhu ve menâhicuhu*. Kahire: Dârü’ş-Şurûk, 2003.

- Kutub, Seyyid. *et-Tasvîrû 'l-fennî fi 'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 20. Basım, 2013.
- Küçükalkan, Gülhanım. *Derrida ve Yapısöküm*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2. Basım, 2018.
- Kürüm, Akif Turhan. *Tıpta Anatomik ve Klinik Adlandırmalarda Mitoloji, Felsefe, Yunanca ve Latince İzleri*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2023.
- Lahdar, Belkâk. *İşkâliyyetü 'l-menhec fi 'n-nakdi 'l-Cezâiriyyi 'l-mu'âsır*. Celfa: Câmiatü Zeyyân Âşûr, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât ve'l-Fünûn, Doktora Tezi, 2018/2019.
- Lanson, Gustave. *Menhecü 'l-Bahs fi 'l-edeb ve 'l-luğa*, çev. Muhammed Mendur. Kahire: el-Merkezu'l-Kavmî li't-Terceme, 2015.
- Luhaydan, Salih. *Nakdü ârâ'i ve merviyâtü'l-ulemâ' ve 'l-müerrihîn alâ dav'i'l-abgariyyât*. Dimeşk: Dâru Râcih, 2004.
- Maarrî, Ebü'l-Alâ'. *el-Lüzûmiyyât*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Macdonell, Diane. *Mukaddime fî nazariyyâtü'l-hitâb*. çev. İzzüddin İsmail. el-Mektebetü'l-Akademiyye, 2000.
- Mahmoudi, Abdelrashid. *Tāhā Husain's Education From the Azhar to the Sorbonne*. New York: Routledge, 1998.
- Mahmûd, Hâfiz. *Şark ve Ğarb: Rihlâtü Muhammed Hüseyin Heykel*. İskenderiye: Dârü'l-Hilâl, 2001.
- Mâzinî, İbrâhim Abdülkâdir. *Beşşâr b. Bürd*. Kahire: Dâru İhyâ'i'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1944.
- Mâzinî, İbrâhim Abdülkâdir. *Hasâdü'l-heşim*. Kahire: Hindâvî, 2011.
- Mâzinî, İbrâhim Abdülkâdir. *Kabzu'r-rîh*. Kahire: Hindâvî, 2011.
- Mâzinî, İbrahim Abdülkâdir. *eş-Şi'r: Ğâyâtuhu ve vesâituhu*, thk. Fâyiz Tarhînî. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübnânî, 2. Basım, 1990.
- Mâzinî, İbrâhim Abdülkâdir. *Şi'ru Hâfiz*. Kahire: Hindâvî, 2013.
- Mendûr, Muhammed. *el-Edeb ve fünûnuhu*. Gize: Nahdatü Mısır, 5. Basım, 2006.
- Mendûr, Muhammed. *Fi'l-Edeb ve 'n-nakd*. Kahire: Nahdatu Mısır, ts.
- Mendûr, Muhammed. *Fi'l-Mizâni 'l-cedid*. Windsor: Hindâvî, 2020.
- Mendûr, Muhammed. *Me'ârikün edebiyye*. Kahire: Dârü nahdati Mısır, ts.
- Mendûr, Muhammed. *Menhecu 'l-bahs fi 'l-edeb ve 'l-luğa*. Kahire: el-Merkezu'k-Kavmî li't-Terceme, 2015.

- Mendûr, Muhammed. “el-Menhecü’l-îdûlûciyye fi’n-nakd”. *el-Mecelle* 73 (1963), 12-15.
<https://archive.alsharekh.org/Articles/36/1371/72621>
- Mendûr, Muhammed. *Muhâdarâtun ‘an mesrahiyyâti ‘Azîz ‘Abaza*. Windsor: Hindâvî, 2019.
- Mendûr, Muhammed. *en-Nakdu ve’n-nukkâdu’l-mu ‘âsirûn*. Windsor: Hindâvî, 2021.
- Mendûr, Muhammed. *en-Nakdü’l-menhecî ‘inde’l- ‘Arab*. Kahire: Nahdatü Mısır, 1996.
- Menlâvî, Nur. *el-Menhecü’l-bünyevî ‘inde Salâh Fadl*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Mersafî, Hüseyin. *Risâletü’l-kelimi’s-semân*. thk. Hâlid Ziyâde. Katar: el-Merkezü’l-Arabiyyi’l-ebhâs ve dirâsâti’s-siyâsât, 2019.
- Mersafî, Hüseyin. *el-Vesîletü’l-edebîyye*. Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’t-Dîniyye, 2012.
- Mîlâd, Zeki. *‘Asrû’n-nahda: Keyfe inbeseka ve limâzâ ahfaka?*. Riyad: en-Nâdiyyü’l-Edebiyyü & Beyrut: el-Merkezü’s-Sekâfiyyü’l-Arabî, 2016.
- Mill, John Stuart. *Auguste Comte ve Pozitivizm*. çev. Alparslan Bayrak. Ankara: Fihrist Kitap, 2022.
- Moran, Berna. *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 29. Basım, 2018.
- Mucellî, Nesim. *Luis ‘Avad ve me ‘ârikühü’l-edebîyye*. Kahire: el-Hey’etü’l-Mısıriyyetü’l-Âmmeti li’l-Kitâb, 1995.
- Muhammed, İsmail Ali. *el-Ğazvü’l-fikriyyi’t-tehaddî ve’l-müvâcehe*. Mansûre: Dârü’l-Kelime li’n-Neşri ve’t-Tevzî, 2011.
- Muhtârî, Zeynüddin. *el-Medhal ilâ nazariyyeti’n-nakdi’n-nefsî*. Suriye: Menşûrâtü İttihâdî’l-Kitâbi’l-Arab, 1998.
- Munis, Eşref. “el-Fark beyne mefhumey et-târihi’l-hadîs ve’t-târîhi’l-mu‘âsir”. *el-Emnü’l-kavmî ve’l-istrateciyye*, 2/175 (2023), 174-177.
- Mutî’î, Lam’î. *Mevsû’atu ricâl ve’n-nisâ’ min Mısır*. Kahire: Dâru’s-Şurûk, 2003.
- Mürüvve, Edîb. *es-Sahâfetü’l- ‘Arabiyye: Neş’etühâ ve tetavvuruhâ*. Beyrut: Menşûrâtü Dâri Mektebeti’l-Hayat, 1956.
- Necm, Rıza Muhammed Fevzi. *es-Sahâfetü’l-edebîyyetü bi-Mısır fi’n-nısfî’l-evveli mine’l-karnî’l-işrîn: es- Siyâsetü’l-usbûiyye nemûzecen*. Kahire: Mektebetü’l-Âdâb, 2010.
- Nesîme, Beddâd. *Ususu’n-nakdi’l-m ‘uâsir ‘inde İzzüddin İsmail*. Cezayir: Câmi’atü Ebû Bekr Belkâyd, Külliyyetü’l-Âdâb ve’l-Luğât, Yüksek Lisans Tezi, 2018/2019.

- Nuaymî, Muhammed Enver. *el-İtticâhu'n-nefsî fî nakdi's-serdi'l-'Arabiyyi'l-hadîs*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2019.
- Occhiogrosso, Frank. *Shakespeare Closely Read; A Collection of Essays*. Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2011.
- Özli, Zehra. *er-Risâle Dergisinin XX. Yüzyıl Arap Edebiyatındaki Yeri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Platon, Devlet, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Propp, V. Ja. *Masalların Yapısı ve İncelenmesi*. çev. Hüseyin Gümüş. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Râfiî, Mustafa Sâdık. *'Ale's-seffûd*. Mısır: Dârü'l-Usûr, 1930.
- Râfiî, Mustafa Sâdık. *İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-belâğati'n-nebeviyye*. Mısır: Matbaatü'l-Müktetaf ve'l-Mukattam, 3. Basım, 1928.
- Râfiî, Mustafa Sâdık. *Tahte Râyeti'l-Kur'ân: el-Ma'reke beyne'l-kadîm ve'l-cedîd*. Windsor: Hindâvî, 2014.
- Râfiî, Mustafa Sâdık. *Vahyü'l-kalem*. Kahire: Hindâvî, 2014.
- Râgıb, Nebîl. *Reşâd Rüşdî*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993.
- Ransom, John Crowe. *The New Criticism*. Norfolk: New Directions, 1941.
- Richards, I. A. *Principles of Literary Criticism*. London: Lund Humphries, 20. Basım, 1950.
- Rüşdî, Reşâd. "Dirâsâtün fi'n-nakdi'l-İncilîziyyi'l-mu'âsır: en-Nakdü'l-cedîd fî ra'yi J. A. Spingarn". *el-Kâtibü'l-Mısri* 30 (1948), 253-265.
- Rüşdî, Reşâd. *Fennü kitâbeti'l-mesrahiyye*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1998.
- Rüşdî, Reşâd. *el-Medhal ila'n-nakd*. Kahire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısriyye, 1984.
- Rüşdî, Reşâd. *Muhtârâtun mine'n-nakdi'l-edebiyyi'l-mu'âsır*. Kahire: Mektebetü'l-Anglo el-Mısriyye, ts.
- Saîd, Talâl Zeynel. *Fezâu'l-edeb fezâu'n-nakd: Mukârabâtun fî tahlîli'n-nassi'l-edebî ve nakdü'n-nakd*. Amman: Dârü Ğaydâ' li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2017.
- Saussure, Ferdinand. *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985.
- Sedât, Cihân. *Eserü'n-nakdi'l-İncilîzî fî'n-nukkâdi'r-Rumansiyyîn fî Mısır beyne'l-harbeyn*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1992.

- Sekkût, Hamdi-Jones, Marsden. *A 'lâmü'l-edebi'l-mu'âsır fî Mısır 3: 'Abdurrahmân Şükrî*. Kahire: Merkezü'd-Dirâsâtü'l-Arabiyye bi'l-Câmiati'l-Emrîkiyye, 1980.
- Semah, David. *Four Egyptian Literary Critics*. Leiden: E. J. Brill, 1974.
- Semra, Mahmûd. *Muhammed Mendûr (1907-1965): Şeyhu'n-nukkâd fî'l-edebi'l-hadîs*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2006.
- Seyrek, Ahmet Murat. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Yediveren Yayınları, 2020.
- Shelley, Percy Bysshe. *Prometheus Talikan*, çev. Luis Avad. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2. Basım, 1987.
- Sıddık, Râmî Atâ. *es-Sahâfe ve hitâbu'l-muvâtine*. Kahire: el-Arabî li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2010.
- Somekh, S. "The Concept of 'Third Language' and Its Impact on Modern Arabic Poetry", *Journal of Arabic Literature* 12 (1981), 74-86. <https://www.jstor.org/stable/4183047>
- Sözüdoğru, Hatice Arslan. "Arap Edebiyatı Tarihi Eserlerinin Değerlendirilmesi", *International Journal of Social Humanities and Administrative Sciences* 10/1 (2024), 19-31.
- Staif, A. N. "The Question of Foreign Influences in Modern Arabic Literary Criticism", *Journal of Arabic Literature* 16 (1985), 109-118. <https://www.jstor.org/stable/4183120>
- Stagh, Marina. *Hudûdu hürriyyeti't-ta'bîr*, çev. Talat eş-Şâyib. Kahire: Dârü Şarkiyyât, 1995.
- Süveyf, Mustafa. *el-Ususu'n-nefsiyye li'l-ibdâ'i'l-fennî fî's-şi'ri hâssaten*. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1951.
- Şâbbî, Ebü'l-Kâsım. "Salavât fî heykeli'l-hubb". *Apollo* 8 (1933), 848-851.
- Şalaş, Ali. *el-Mecellâtü'l-edebiyye fî Mısır: Tatavvuruhâ ve devruhâ*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1988.
- Şârûnî, Yusuf (ed.). *Seb'üne şem'a fî hayâtî Yahyâ Hakkı*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1975.
- Şâyib, Ahmed. *Usûlu'n-nakd*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 10. Basım, 1994.
- Şenûfî, Muhammed. "en-Nakdü't-teessürî fî kitâbi Tâhâ Huseyn Ma'a'l-Mütenebbî", *el-Luğâ ve'l-edeb* 1/1 (1992), 103-118. <https://asjp.cerist.dz/en/article/21821>
- Şenûfî, Muhammed. *Tatavvuru'n-nakdi'l-menhecî 'inde Tâhâ Huseyn*. Cezayir: Câmiatü'l-Cezâir, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Luğât, Doktora Tezi, 2005-2006.

- Şeyh, Halil. “Ahmed Dayf ve menhecu’ d-dirâseti’n-nakdiyyeti’l-mukârane”, *Mecelletü merkezi’l-vesâiki ve’ d-dirâsâti’l-insâniyye* 10 (1998), 243-268. <https://www.researchgate.net/publication/351660767>
- Şeyh, İbrahim-Saâfin, Halil. *Menâhicü’n-nakdi’l-edebiyi’l-hadîs*. Amman: Câmiatü’l-Kudsi’l-Meftûha, 2008.
- Şükrî, Abdurrahman. *Dirâsâtun fi’ş-şiri’l-‘Arabî*, thk. Muhammed Receb el-Beyyûmî, Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyyü’l-Lübnâniyye, 1994.
- Şükrî, Abdurrahman. *el-Î’tirâf ve hüve kıssatü nefis*. Windsor: Hindâvî, 2019.
- Şükrî, Abdurrahman. *Nazarâtun fi’n-nefs ve’l-hayât*, nşr. Muhammed Receb el-Beyyûmî. Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyyetü’l-Lübnâniyye, 1996.
- Şükrî, Abdurrahman. *es-Semerât*. Windsor: Hindâvî, 2015.
- Şükrî, Ğâlî. *Sevratü’l-Mu’tezil: Dirâse fi edebi Teyfik el-Hakîm*. Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedide, 3. Basım, 1982.
- Tabâne, Bedevî. *et-Tayyârâtü’l-mu’âsıra fi’n-nakdi’l-edebî*. Riyad: Dârü’l-Merîh, 3. Basım, 1986.
- Taine, “Hippolyte. İngiliz Edebiyatı Tarihi: Giriş”. çev. Günil Özlem Ayaydın Cebe, *Kün: Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Yaz 2022), 19-37. <https://doi.org/10.54281/kundergisi.19>
- Tarşûne, Mahmud. *İşkâliyyetü’l-menhec fi’n-nakdi’l-edebî*. Tunus: Merkezü’n-Neşri’l-Câmiî, 2008.
- Taşan, Nazım. “Edebiyat Tarihinde Usûl -Edebî Metin ve İnsan-”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (Mart/2018), 175-179.
- Tevfik, Hasan. “Cemâatu Apollo eş-Şi’riyye: Keyfe inbesekat ve mâ me’ârikehâ ve te’sîruhâ fi’ş-şiri’l-mu’âsır?”, *Mecelletü’l-Faysal* 33 (1980), 73-77.
- Todorov, Tzvetan. *Edebiyat Kavramı*, çev. Necmettin Sevil. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011.
- Tur, Salih. “Çağdaş Arap Şiirinde Temmuz Şiir Hareketi”. *EKEV Akademi Dergisi* 12/36 (2008), 351-380.
- Uçan, Hilmi. *Yazınsal Eleştiri ve Göstergebilim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Usta, İbrahim. “Modern Arap Şiirinde Sembolik Bir Figür Olarak İsâ Mesîh”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 15 (2020), 231-260.
- Wellek, René. “Felsefe ve Savaş Sonrası Amerikan Eleştirisi”, çev. Sıddık Yüksel, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/1 (2010), 253-275.

- Wellek, René. “The New Criticism: Pro and Contra”. *Critical Inquiry* 4/4 (1978), 611-624.
- Wellek, René-Warren, Austin. *Edebiyat Teorisi*, çev. Ö. Faruk Huyugüzel. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Yalar, Mehmet. *Hazırlayıcı Faktörler Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Yasin, Seyyid. *et-Tahlîlü’l-ictimâ’î li’ledeb*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, ts.
- Yâzicî, Nâsîf. *el-‘Arfü’t-tayyib fî şerhi Dîvânî Ebi’t-Tayyib*. Beyrut: Dârü’l-Kalem, 2016.
- Yetîm, Hadîce. “el-Menhecû’n-nakdî ‘inde’-Râfî’î ve ma‘reketi’l-asâleti ve’l-hadâse”. *Mecelletü İbn Haldûn li’d-Dirâsât ve’l-Ebhâs* 2/12 (2022), 213-234.
- Yoksul, Uğur. “Yeni Eleştiri Bağlamında Oya Uysal’ın Ürperti Şiiri Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 7 (2019), 111-119.
- Yûsuf, Ali Hüseyin. *Mâ ba‘de’l-hadâse ve tecelliyâtüha’n-nakdiyye*. Amman: Dârü’r-Rıdvân, 2016.
- Zavalsız, Halit. “Abbas Mahmûd el-Akkâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*. Kahire: Hindâvî, 2013.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Fatma Hayrünnisa ÇİL	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Marmara Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği
Lisans	
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Fakülte	Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Arap Dili ve Edebiyatı
Yüksek Lisans	
Üniversite	Marmara Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	Din Psikolojisi
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	Arap Dili ve Belagatı
Makale ve Bildiriler	
1. Fatma Hayrünnisa Çil, “Muhammed Ferîd Vecdî’nin Makâmelerinde Ahlâkî ve Sosyal Konular”, <i>Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> 18/33 (Haziran 2016), 143-169. https://doi.org/10.17335/sakaifd.261088. 2. Ahmet Bostancı-Fatma Hayrünnisa Çil, “Abdulilâh b. Arafe’nin Bilâdü Şâd Romanında Tarih, Hayal ve İrfan”, <i>Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> 23/44 (Aralık 2021), 449-480. https://doi.org/10.17335/sakaifd.977386.	